

**INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY**

**Cechy
społeczno-demograficzne
i aktywność ekonomiczna
kierowników
gospodarstw rolnych**

nr 84

Warszawa 2013

**KONKURENCYJNOŚĆ POLSKIEJ GOSPODARKI
ŻYWNOŚCIOWEJ W WARUNKACH GLOBALIZACJI
I INTEGRACJI EUROPEJSKIEJ**

**Cechy
społeczno-demograficzne
i aktywność ekonomiczna
kierowników
gospodarstw rolnych**

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

Cechy społeczno-demograficzne i aktywność ekonomiczna kierowników gospodarstw rolnych

Autorzy:

dr inż. Paweł Chmieliński

mgr Michał Dudek

dr inż. Bożena Karwat-Woźniak

dr Witalij Krupin

dr Anna Maksymenko

dr Agnieszka Wrzochalska

KONKURENCYJNOŚĆ POLSKIEJ GOSPODARKI
ŻYWNOŚCIOWEJ W WARUNKACH GLOBALIZACJI
I INTEGRACJI EUROPEJSKIEJ

Warszawa 2013

Pracę zrealizowano w ramach tematu: **Zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi jako czynnik konkurencyjności obszarów wiejskich**,
w zadaniu: *Kapitał ludzki w procesach przemian strukturalnych wsi i rolnictwa*

Celem opracowania jest wieloaspektowa analiza cech społeczno-demograficznych i aktywności ekonomicznej kierowników gospodarstw rolnych, do której wykorzystano szerokie spektrum dostępnych danych empirycznych, zarówno ze statystyki powszechnej, jak i badań własnych.

Recenzent

dr hab. Aleksander Grzelak, prof. UE Poznań

Opracowanie komputerowe

Bogdan Buks

Korekta

Krzyszyna Mirkowska

Redakcja techniczna

Leszek Ślipki

Projekt okładki

AKME Projekty Sp. z o.o.

ISBN 978-83-7658-407-2

*Institut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy
ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa
tel.: (22) 50 54 444
faks: (22) 50 54 636
e-mail: dw@ierigz.waw.pl
<http://www.ierigz.waw.pl>*

Spis treści

Wstęp (<i>dr inż. Bożena Karwat Woźniak</i>)	7
1. Cechy społeczno-demograficzne kierowników gospodarstw rolnych w państwach Unii Europejskiej (<i>mgr Michał Dudek</i>)	10
1.1 Wprowadzenie	10
1.2 Zarządzanie gospodarstwami rolnymi w państwach Unii Europejskiej	13
1.3 Struktura według wieku	15
1.4 Wiek kierowników a wielkość obszarowa i ekonomiczna gospodarstw rolnych w państwach Unii Europejskiej	23
1.5 Poziom wykształcenia rolniczego	27
1.6 Uczestnictwo w kształceniu zawodowym	32
1.7 Korzystanie z usług doradczych	34
1.8 Podsumowanie	37
2. Kobiety kierowniczkę gospodarstw rolnych w UE (<i>dr Agnieszka Wrzochalska</i>)	39
2.1 Skala zjawiska	39
2.2 Struktura wiekowa kobiet kierujących gospodarstwami rolnymi w państwach UE	42
2.3 Poziom wykształcenia rolniczego	43
2.4 Udział w szkoleniach i korzystanie ze wsparcia w ramach wybranych instrumentów WPR UE	48
2.5 Potencjał demograficzny gospodarstw rolnych w państwach UE	52
2.6 Podsumowanie	55
3. Przeobrażenia w cechach społeczno-demograficznych kierowników rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce w warunkach nasilającej się konkurencji w świetle badań terenowych (<i>dr inż. Bożena Karwat Woźniak</i>)	56
3.1 Wprowadzenie	56
3.2 Cechy demograficzne kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych	58
3.3 Poziom wykształcenia kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych	73
3.4 Podsumowanie	89

4. Aktywność ekonomiczna kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych <i>(dr inż. Paweł Chmieliński)</i>	92
4.1 Wprowadzenie	92
4.2 Kierownicy według zaangażowania w pracę w gospodarstwie rolnym	93
4.3 Przestrzenne zróżnicowanie aktywności ekonomicznej	97
4.4 Związki między aktywnością zawodową, a rynkową	99
4.5 Podsumowanie	102
5. Cechy społeczno-ekonomiczne kierowników gospodarstw rolnych na Ukrainie <i>(dr Witalij Krupin, dr Anna Maksymenko)</i>	104
5.1 Wprowadzenie	104
5.2 Rodzinne gospodarstwa rolne	105
5.3 Gospodarstwa farmerskie	111
5.4 Przedsiębiorstwa rolne	113
5.5 Podsumowanie	116
Wnioski	117
Aneks	120
Bibliografia	121

Wstęp

Współcześnie coraz większego znaczenia nabierają pozamaterialne czynniki rozwoju gospodarczego. Te tendencje zaznaczają się również w rolnictwie, gdzie wraz z rozwojem technologicznym ulegają zmianie proporcje pomiędzy zaangażowanymi czynnikami produkcji, takimi jak ziemia, kapitał, praca. Jednocześnie wrasta znaczenie sposobu zarządzania, informacji, wiedzy i kreatywności w sposobie wytwórczym¹. Oznacza to, że czynnikiem decydującym w coraz większym zakresie o efektywnym wykorzystywaniu zasobów wytwórczych i sukcesie w prowadzonej działalności stają się ludzie. Ich wiedza, pomysłowość, umiejętności zdobywania i przetwarzania informacji oraz poszukiwanie nowych, skuteczniejszych rozwiązań determinują dynamikę rozwoju². Z tego względu współcześnie jednym z najbardziej cenionych właściwości osobniczych to zaradność, kompetencje umiejętności oraz te, które wymagają ciągłego doszkalania³, aby uzyskać sukces w prowadzonej działalności gospodarczej.

Kompetencje – to wiedza, umiejętności, cechy osobowościowe, doświadczenie oraz postawy i zachowania pracowników nakierowane na sprawne i efektywne wykonywanie zadań w ciągle zmieniających się warunkach. I chociaż pojęcie kompetencji nie jest jednoznacznie zdefiniowane, a zmierzenie jej poziomu jest bardzo trudne, to powszechnie uznaje się, że szczególną rolę na wszystkich poziomach zarządzania odgrywają kompetencje menedżerów.

Przewaga konkurencyjna gospodarstwa rolnego zależy w coraz większym zakresie od wiedzy, jaką dysponują rolnicy, gdyż nowoczesny sektor rolny jest w coraz większym stopniu oparty na kapitale i na informacji, niż na pozostałych czynnikach produkcji⁴. Nowoczesne technologie wytwarzania są z istoty swej pracooszczędne, zatem siła ekonomiczna gospodarstw jest w coraz większym stopniu jest uwarunkowana poziomem kwalifikacji oraz zdolności do absorbowania nowych umiejętności przez producentów rolnych⁵. Natomiast od poziomu edukacji członków rodzin rolniczych zależy możliwość zwiększenia ich pozarolniczej aktywności zawodowej, gdyż wraz z wzrostem kwalifikacji rośnie szansa zatrudnienia poza gospodarstwem. Tym samym pojawia się więcej moż-

¹ B. Klepacki, *Znaczenie wiedzy i wykształcenia w rozwoju rolnictwa*, Zagadnienia Ekonomiczne, nr 2/2005, s. 45-57.

² A. Kowalski, *Czynniki produkcji w agrobiznesie*, [w:] *Encyklopedia Agrobiznesu*, red. A. Woś, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998, s. 108-114.

³ M. Radziukiewicz: *Aktywność zawodowa ludzi młodych*, Wiadomości Statystyczne, 9/2013, s. 26-44.

⁴ W. Coleman, W. Grant, T. Josling, *Agriculture in New Global Economy*, Wyd. Edward Elgar, Cheltenham-Northampton, 2004, s. 51.

⁵ *Employment Dynamics in Rural Europe*, red. I.J. Terluin i J.H. Post, CABI Publishing, 2000, s. 20.

liwości redukcji zatrudnienia w działalności rolniczej, jak również liczby osób zbędnych w gospodarstwie. Z tego względu jakość zasobów pracy jest przedmiotem szczególnego zainteresowania Unii Europejskiej (UE)⁶, która swoją politykę wobec rolnictwa ściśle wiąże z poziomem rozwoju społecznego ludności z nim związanej.

Gospodarka wolnorynkowa i konieczność sprostania narastającej konkurencji wymusza restrukturyzację oraz modernizację podmiotów polskiego sektora rolnego. Przy czym tempo przeobrażeń gospodarczych w rolnictwie stanowi wypadkową oddziaływania wielu czynników, wśród których ważkie są między innymi właściwości struktur społeczno-demograficznych. Zjawiska demograficzne (w tym przede wszystkim przyrost naturalny) są czynnikami autonomicznymi, ale cechy populacji (wiek, płeć, poziom wykształcenia) w określonych warunkach mogą stymulować lub hamować procesy prorozwojowych przeobrażeń w strukturach rolniczych. Współzależność w kształtowaniu procesów ekonomicznych i społecznych ma cechy sprzężeń zwrotnych, co oddziałuje na tempo proefektywnościowych przeobrażeń w strukturach rolniczych.

O kształtowaniu wielkości i struktury potencjału produkcyjnego oraz poziomie jego wykorzystania decydują osoby pracujące w gospodarstwie, a zwłaszcza kierownicy gospodarstw⁷, albowiem to oni podejmują strategiczne decyzje dla prowadzonej działalności rolniczej. Z tego względu to ich postawy zaangażowania i umiejętności w znacznym stopniu decydują o ekonomicznej kondycji użytkowanych podmiotów⁸. Tym samym jednymi z ważkich czynników warunkujących tempo przeobrażeń strukturalnych w rolnictwie, a przede wszystkim postęp w działalności rolniczej gospodarstw są kwalifikacje i umiejętności osób pracujących w gospodarstwie rolnym, a zwłaszcza zarządzających nimi.

W tym kontekście ważnym zagadnieniem związanym z rozwojem obszarów wiejskich i rolnictwa w ostatnich latach, a zarazem głównym przedmiotem badań prowadzonych w ramach zadania „Kapitał ludzki w procesach przemian strukturalnych wsi i rolnictwa” (temat PW IERiGŻ-PIB 2011-2014 – „Zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi jako czynnik konkurencyjności obszarów wiejskich”) jest analiza cech społeczno-ekonomicznych kierowników gospodarstw rolnych.

Prezentowana praca składa się z pięciu głównych części i zawiera wyniki wieloaspektowej analizy cech społeczno-demograficznych rolników, do której

⁶ Zob. *The Cap and the Regions, The Territorial Impact of the Common Agricultural Policy*, pod red. M. Shucksmith, K.J. Thomson, D. Roberts, CABI Publishing, 2005, s. 121.

⁷ W tekście pracy stosuje się zamiennie określenia: kierownik, gospodarujący, zarządzający, rolnik.

⁸W tekście pracy stosuje się zamiennie określenia: gospodarstwo rolne, podmiot, jednostka.

wykorzystano szerokie spektrum dostępnych danych empirycznych, zarówno ze statystyki powszechnej, jak i badań własnych. W pierwszej części (Rozdział 1) przedstawiono właściwości osób kierujących działalnością rolniczą w poszczególnych krajach Unii Europejskiej, jak również odrębności w tym zakresie pomiędzy polskimi a unijnymi rolnikami. Druga część (Rozdział 2) jest w pewnym sensie kontynuacją poprzedniego, przy czym skoncentrowano się w nim na kobietach kierujących gospodarstwem rolnym. Kolejna, trzecia część zawiera charakterystykę procesu zmian w cechach demograficznych i poziomie skolaryzacji (Rozdział 3) oraz aktywności zawodowej (Rozdział 4) kierujących indywidualnymi gospodarstwami rolnymi w Polsce w warunkach nasilającej się konkurencji. Przy czym obok przebiegu analizowanych zagadnień w skali całego kraju, uwzględniono również różnice makroregionalne oraz uwarunkowania gospodarcze mające wpływ na zmiany demograficzne, społeczne i ekonomiczne w gronie polskich rolników. W ostatniej części (Rozdział 5) szczegółowo omówiono system zarządzania produkcją rolniczą na Ukrainie, z punktu widzenia cech społeczno-ekonomicznych kadry kierowniczej sektora rolnego.

Okres objęty badaniem i podstawowy materiał empiryczny wykorzystany do wnioskowania był zróżnicowany. Analizę cech społeczno-demograficznych kierowników gospodarstw rolnych w państwach UE (Rozdział 1 i Rozdział 2), sporządzono dla roku 2010. W tej części opracowania źródłem informacji były przede wszystkim dane zgromadzone przez Europejski Urząd Statystyczny (Eurostat). Rozdział 3 i Rozdział 4 opracowano głównie w oparciu o wyniki badań terenowych z roku 2011 i lat wcześniejszych, które uzupełniono o dane statystyki powszechnej (w tym dane Powszechnych Spisów Rolnych przeprowadzonych w latach 2002 i 2010). Autorzy Rozdziału 5 wykorzystali głównie dane Państwowej Służby Statystyki Ukrainy z lat 2009-2012.

Rozdział 1

Cechy społeczno-demograficzne kierowników gospodarstw rolnych w państwach Unii Europejskiej

1.1. Wprowadzenie

Rolnictwo w państwach UE jest zróżnicowane. Odmienne są nie tylko warunki prowadzenia produkcji, takie jak klimat, ukształtowanie powierzchni czy stosunki glebowe, ale także znaczenie tego sektora dla poszczególnych gospodarek narodowych. Niezależnie od niewielkiej roli ekonomicznej rolnictwa w krajach Unii, czego odzwierciedleniem jest chociażby jego niski udział w wartości dodanej brutto czy zatrudnieniu⁹, sektor ten spełnia szereg istotnych funkcji gospodarczych, społecznych, środowiskowych i kulturowych¹⁰. Długoterminowe tendencje demograficzne, a także zawirowania na globalnych rynkach na powrót uczyniły ważką problematykę bezpieczeństwa żywnościowego¹¹. W wielu regionach działalność rolnicza stanowi ponadto główne źródło utrzymania i miejsc pracy ludności¹². Rośnie również znaczenie rolnictwa w produkcji surowca na cele energetyczne. Degradacja przyrody, wyczerpywanie się zasobów naturalnych oraz niekorzystne zmiany klimatyczne sprawiły, iż w rachunku ekonomicznym produkcji rolnej coraz bardziej zaczyna dostrzegać się efekty zewnętrzne¹³.

Wszystkie te okoliczności sprawiają, iż przed producentami rolnymi rosną wyzwania różnego typu. Przetwórcy i konsumenci zgłaszają popyt na tani pro-

⁹ W latach 2004-2011 w UE-27 zatrudnienie w pierwszym sektorze systematycznie malało (z 6,3 do 5,3%), a udział w globalnej wartości dodanej brutto oscylował wokół 1,7%, *Rural development in the EU. Statistical and economic information*, Report 2012, European Commission, Brussels 2012, s. 93-97.

¹⁰ Van Huylenbroeck G., Vandermeulen V., Mettepenningen E., Verspecht A., *Multifunctionality of agriculture: a review of definitions, evidence and instruments*, *Living Reviews in Landscape Research*, No 1, Leibniz Centre for Agricultural Landscape Research, Muncheberg 2007, <http://www.livingreviews.org/lrlr-2007-3>, s. 16-20.

¹¹ *Sustainable food consumption and production in a resource-constrained world*, European Commission – Standing Committee on Agricultural Research (SCAR), The 3rd SCAR Foresight Exercise 2011, s. 126.

¹² OECD, *The new rural paradigm: policies and governances*, OECD Rural Policy Reviews, Paris 2006, s. 42.

¹³ Dotyczą one głównie środowiska przyrodniczego, ale także środowiska społeczno-kulturalnego, gospodarczego i jakości żywności; por. Zegar J.St., *Polityka rolna wobec konkurencyjności ekonomicznej i społecznej*, [w:] *Konkurencyjność gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej*, red. nauk. Kowalski A., Wigier M., Dudek M., Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 60, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012, s. 30.

dukt o wysokiej jakości. Społeczeństwo jako całość oczekuje od rolników świadczenia usług publicznych związanych z zachowaniem krajobrazu, dbaniem o zasoby naturalne i środowisko czy utrzymaniem żywotności obszarów wiejskich¹⁴. Dlatego konieczne jest podejmowanie przez zarządzających gospodarstwami rolnymi odpowiednich działań dostosowawczych, które powinny oprócz aspektu rynkowego i społecznego uwzględniać jednocześnie uwarunkowania środowiskowe.

W tym kontekście zdobycie bądź utrzymanie przez producenta rolnego odpowiedniej pozycji na rynku sprowadza się zazwyczaj do dwóch elementów: kosztu wytworzenia oraz jakości produkcji¹⁵. Niski koszt zależy od poprawy efektywności produkcji, osiąganej dzięki zwiększeniu potencjału produkcyjnego (postęp techniczny, technologiczny i biologiczny) i zmianę relacji czynników wytwórczych w gospodarstwie rolnym. Wysoka jakość produktu zależy z kolei od podejmowania określonych działań dotyczących sposobów wytwarzania i kształtowania dla nich odpowiednich warunków. Problematiczną kwestią jest możliwość jednoczesnego pogodzenia niskiego kosztu wytworzenia produktu rolnego z jego wysoką jakością. Osiągnięcie takiego stanu polepszałoby sytuację gospodarstwa rolnego w odniesieniu do konkurujących z nim podmiotów. Tania i dobra jakościowo oferta produktowa byłaby atrakcyjna dla wielu odbiorców. Jedną z istotnych przesłanek obniżenia kosztu produkcji lub/i poprawy jej jakości są właściwości zaangażowanego czynnika pracy, a w przypadku indywidualnej działalności rolniczej, charakterystyki i postawy osoby zarządzającej wytwarzaniem, czyli kierownika gospodarstwa rolnego.

Kierownik gospodarstwa, który zgodnie z ujęciem mikroekonomicznym, dąży do maksymalizacji swojej funkcji użyteczności, czyli osiągnięcia satysfakcjonującego poziomu dochodów, podejmuje określone rozstrzygnięcia odnośnie rodzaju i wielkości produkcji oraz alokacji zasobów i nakładów¹⁶. Zasadność podjętych wyborów, skutkujących danym rezultatem ekonomicznym, uzależnia się od wielu czynników. Znaczenie mają w tym przypadku także różne charakterystyki osoby zarządzającej, takie jak wiek, poziom formalnych kwalifikacji,

¹⁴ Według badań Eurobarometru z lat 2006, 2007 i 2009 w opinii społeczeństw europejskich dwoma najważniejszymi zadaniami rolników było dostarczanie zdrowej i bezpiecznej żywności oraz ochrona środowiska; TNS Opinion and Social, Europeans, *Agriculture and Common Agricultural Policy*, Special Eurobarometer, Brussels 2009, s. 65.

¹⁵ Nosecka B., Pawlak K., Poczta W., *Wybrane aspekty konkurencyjności rolnictwa*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 7, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011, s. 23.

¹⁶ Kowalski A., Rembisz W., *Model zachowań gospodarstwa rolnego w warunkach endogenicznych i egzogenicznych*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej nr 1 (294), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2003, s. 6.

podjęte działania w zakresie doskonalenia zawodowego, jak również aktywność w poszukiwaniu informacji o dużym znaczeniu dla procesu gospodarowania.

Istotną rolę ekonomiczną wieku rolnika uznaje się zazwyczaj z dwóch powodów. Po pierwsze, sądzi się, iż czynnik ten oddziałuje na proces zarządzania i poziom dochodów¹⁷. Starsi rolnicy często ograniczają swoje zaangażowanie zawodowe, dążąc do zabezpieczenia swojej sytuacji materialnej, co znajduje odzwierciedlenie w pogarszaniu kondycji ekonomicznej prowadzonych przez nich gospodarstw rolnych¹⁸. Po drugie, wyrażane są obawy, iż w związku ze starzeniem się rolników, duża część gospodarstw zagrożonych jest likwidacją, co może wywołać niekorzystne skutki dla konkurencyjności sektora rolnego w UE¹⁹.

Dla jakości procesu zarządzania niezmiennie istotnym elementem jest poziom wykształcenia, a zwłaszcza formalnego przygotowania kierunkowego. Dodatkowo ze względu na dynamiczne zmiany w rolnictwie i w jego otoczeniu, niezbędne wydaje się również poszerzanie posiadanych umiejętności i informacji. Za jeden z najważniejszych sposobów zwiększania kwalifikacji uważa się uczestnictwo w różnych formach kształcenia ustawicznego (szkoleniach, warsztatach). Poza tym na funkcjonowanie organizacji gospodarczych pozytywnie wpływa korzystanie z profesjonalnych porad, m.in. w formie oferty rolniczych instytucji doradczych. Może ono dodatkowo świadczyć o aktywnej orientacji osoby zarządzającej wobec prowadzonej działalności rolniczej.

W dalszej części opracowania oceniono kierowników gospodarstw rolnych z państw członkowskich UE pod względem następujących cech: wieku, poziomu formalnego wykształcenia rolniczego, stopnia uczestnictwa w kształceniu ustawicznym oraz korzystania z usług doradczych. Uznano, iż wymienio-

¹⁷ Dochód osiągany z rodzinnego gospodarstwa rolnego jest często powiązany z wiekiem kierownika. Najpierw, ze względu na akumulację kapitału fizycznego i ludzkiego ma miejsce wzrost dochodu, a potem jego spadek. Zmniejszenie dochodu wywołane jest skróceniem horyzontu planowania, brakiem inwestycji i problemami zdrowotnymi; Kimhi A., *Optimal timing of farm transferal from parent to child*, American Journal of Agricultural Economics, Vol. 76, AAEA 1994, s. 228.

¹⁸ Przykładowo uważa się, że starszy wiek zarządzającego sprzyja procesowi dewestycji w gospodarstwach rolnych. Rozpoznano także zjawisko o nazwie *retirement effect*, polegające na wycofywaniu się z rolnictwa na końcowym etapie kariery zawodowej, co może przybierać formę ograniczania nakładów pracy, sprzedaży majątku produkcyjnego, porzucania ziemi i zmniejszaniu intensywności produkcji; Lobley M., Baker J.R., Witehead I., *Farm succession and retirement: some international comparisons*, Journal of Agriculture, Food Systems and Community Development, Vol. 1, Issue 1, New Leaf Associates Inc. 2010, s. 51.

¹⁹ Jedno z ważnych zadań WPR na lata 2014-2020 jest odnowa generacyjna sektora rolnego. W celu jego realizacji zaproponowano m.in. dodatkowe wsparcie bezpośrednie skierowane do młodych rolników; por. *Generational renewal in EU agriculture: statistical background*, Brief no 6, European Commission 2012. Grupa młodych rolników jest również ważnym beneficjentem instrumentów wsparcia II filara WPR.

ne charakterystyki mogą stanowić o osobliwościach rolnictwa poszczególnych państw członkowskich i oddziaływać na perspektywy rozwoju sektora w każdym z krajów. Innym celem przyświecającym tej części opracowania jest określenie właściwości społeczno-demograficznych polskich rolników na tle osób zarządzających gospodarstwami rolnymi z pozostałych państw UE.

1.2. Zarządzanie gospodarstwami rolnymi w państwach Unii Europejskiej

W 2010 roku w UE funkcjonowało 12,2 mln gospodarstw rolnych²⁰. Ponad 57% z nich (7 mln) zlokalizowana była na terytorium państw, które przyłączyły się do Unii w wyniku akcesji z lat 2004, 2007 i 2013 (UE-13). Resztę, czyli 5,2 mln jednostek, stanowiły gospodarstwa z tzw. „starych państw członkowskich” (UE-15). Pod względem liczebności gospodarstwa rolne w UE silnie koncentrowały się w kilku krajach. Największy udział wśród ogółu miały gospodarstwa rumuńskie (32%), włoskie (13%) polskie (12%), hiszpańskie (8%), greckie (6%) i węgierskie (5%). Łącznie stanowiły one nieco ponad trzy czwarte wszystkich krajów UE.

W 2010 roku najmniej gospodarstw rolnych zlokalizowanych było na terenie Luksemburga, Malty, Estonii, Czech, Słowacji i Cypru. W sumie w wymienionych sześciu państwach znajdowało się zaledwie 1% całej rozpatrywanej zbiorowości.

Z danych Eurostatu wynika, że w 2010 w rolnictwie państw UE zdecydowaną większość stanowiły gospodarstwa rolne, których codzienne prowadzenie (zarządzanie) oraz prawna i ekonomiczna odpowiedzialność były domeną jednej osoby. Na podstawie zgromadzonych informacji można szacować, iż w około 93% spośród 12,2 mln przypadków **użytkownik** gospodarstwa²¹ był

²⁰ W badaniach na poziomie UE gospodarstwo rolne zdefiniowano w następujący sposób: „...oznacza wyodrębnioną jednostkę, zarówno pod względem technicznym, jak i ekonomicznym, która posiada oddzielne kierownictwo i prowadzi działalność rolniczą wymienioną w załączniku I na terytorium gospodarczym UE jako działalność podstawową lub drugorzędną”. Załącznik I jako działalność rolniczą określa: uprawy rolne inne niż wieloletnie, uprawy roślin wieloletnich, rozmnażanie roślin, chów i hodowla zwierząt, uprawy rolne połączone z chowem i hodowlą zwierząt (działalność mieszana), działalność usługową wspomagającą rolnictwo i następującą po zbiorach; por. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1166/2008 z dnia 19 listopada 2008 w sprawie badań struktury gospodarstw rolnych i badania metod produkcji rolnej oraz uchylające rozporządzenie Rady (EWG) nr 571/88, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L321/14, 01.12.2008 (dalej Rozporządzenie 1166/2008).

²¹ Według metodologii badań Eurostatu użytkownik „jest osobą fizyczną, grupą osób fizycznych lub prawnych, na rzecz których lub w imieniu których gospodarstwo jest prowadzone i które są odpowiedzialne za gospodarstwo prawnie i ekonomicznie, tj. które podejmują ryzy-

równocześnie jego **kierownikiem**²². Łączenie bieżącego zarządzania rolniczym majątkiem produkcyjnym z ponoszeniem odpowiedzialności prawnej i gospodarczej za niego względnie najczęściej rozpowszechnione było w UE-13 („nowe” kraje członkowskie), w szczególności w Bułgarii, Rumunii i na Węgrzech. Wyjątek stanowiły w tym przypadku Czechy, Słowacja i Estonia, gdzie odnotowano relatywnie duży odsetek podmiotów osób prawnych, co wiązało się ze specyfiką podziału funkcji kierowniczej i właścicielskiej. We wspomnianych krajach proces transformacji ekonomicznej rolnictwa polegał na ograniczonej dekoloktywizacji²³. W efekcie dominującą rolę produkcyjną i własnościową odgrywały tam przedsiębiorstwa (spółki) i spółdzielnie rolnicze.

Sytuacje, w których funkcję kierownika sprawował członek rodziny użytkownika miały miejsce sporadycznie i dotyczyły przeciętnie zaledwie 3% uniijnych gospodarstw rolnych. W 2010 roku najczęściej można było je odnotować w Hiszpanii (12% ogółu) i Austrii (10%). Takie przypadki wiązały się zazwyczaj z zarządzaniem gospodarstwem przez małżonka użytkownika²⁴. W niemal wszystkich analizowanych krajach względnie jeszcze rzadziej za prowadzenie gospodarstw odpowiedzialne były osoby niespokrewnione z użytkownikami (mniej niż 1% jednostek)²⁵.

Na poziomie UE wśród ogółu gospodarstw rolnych znikomy był udział gospodarstw osób prawnych²⁶ i gospodarstw grupowych²⁷ (odpowiednio 2,4

ko ekonomiczne związane z gospodarstwem. Użytkownik może być bezpośrednim właścicielem gospodarstwa, może je wdzierżawić, może być długoterminowym dzierżawcą dziedzicznym, użytkownikiem lub powiernikiem”; Rozporządzenie Komisji (WE) nr 1200/2009 z dnia 30 listopada 2009 wdrażające rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1166/2008 w sprawie badań struktury gospodarstw rolnych i badania metod produkcji rolnej w odniesieniu do współczynników dotyczących sztuk dużych oraz definicji cech objętych badaniem (dalej Rozporządzenie 1200/2009).

²² W tych samych badaniach osoba kierująca gospodarstwem (kierownik) definiowana jest jako „osoba fizyczna odpowiedzialna za normalne, codzienne, rutynowe procedury finansowe i produkcyjne występujące przy prowadzeniu danego gospodarstwa”; por. Rozporządzenie 1200/2009. W dalszej części pracy terminy kierownik, zarządzający i rolnik będą używane zamiennie.

²³ Mathijs E., Swinnen J., *The economics of agricultural decollectivization in east Central Europe and the former Soviet Union*, Economic Development and Cultural Change, Vol. 47, No 1, The University of Chicago Press, Chicago 1998, s. 5.

²⁴ Według danych Eurostatu z 2007 roku gospodarstwa kierowane przez małżonków użytkownika stanowiły 9% wszystkich gospodarstw w Austrii i 7% w Hiszpanii.

²⁵ Wyjątek stanowi tu Dania. W 2010 roku większy udział miały tam gospodarstwa kierowane przez osoby niespokrewnione z użytkownikiem niż jednostki zarządzane przez członków jego rodziny.

²⁶ Za gospodarstwo osoby prawnej w UE uznaje się „podmiot prawny inny niż osoba fizyczna, ale posiadający normalne prawa i obowiązki takiej osoby, takie jak zdolność występowania przed sądem w charakterze powoda lub pozwanego (ogólna zdolność prawna)”; por. Rozporządzenie 1200/2009.

i 0,6%). Pierwszy z wymienionych typów jednostek najbardziej rozpowszechniony był we Francji (22%), a następnie w Czechach (14%). Gospodarowanie grupowe najbardziej charakteryzowało rolnictwo fińskie, francuskie (8% tamtejszych gospodarstw rolnych) i niemieckie (7%).

Szacuje się, że w 2010 roku w UE-28 w rolnictwie pracowało regularnie 25,5 mln osób. Zbiorowość ta w zdecydowanej większości (23,5 mln) była tworzona przez użytkowników gospodarstw rolnych i członków ich rodzin. Jeżeli uwzględnić czas pracy wyrażony w jednostkach przeliczeniowych (AWU), to przeszło trzy czwarte nakładów pracy w unijnym rolnictwie w 2010 roku pochodziła od użytkownika i jego rodziny²⁸. Analizując dane odnośnie form zarządzania gospodarstwami rolnymi oraz nakładów pracy można stwierdzić, iż w skali UE dominował rodzinny model rolnictwa²⁹.

1.3. Struktura według wieku

Strukturę kierowników gospodarstw rolnych w UE według wieku można uznać za niekorzystną. Cechuje ją bowiem znaczna nierównowaga demograficzna. Wśród zarządzających gospodarstwami przeważają osoby z najstarszych kategorii wiekowych (tabela 1.1.). W 2010 roku największy udział wśród ogółu mieli kierownicy w wieku 65 lat i więcej, stanowiąc blisko 30% całej zbiorowości. Drugą pod względem udziału kategorią była grupa zarządzających w wieku 55-64 lata, która stanowiła prawie 24% wszystkich kierowników. Duże rozpowszechnienie starszych rolników w UE wynika z kilku przyczyn. Po pierwsze, należy je łączyć z niewielką skalą rotacji wśród zarządzających gospodarstwami rolnymi, w szczególności w drodze zmian pokoleniowych. Niezależnie od kraju, sądzi się, iż skłonność do wykonywania zawodu rolnika wśród młodych osób maleje³⁰. W porównaniu z zajęciami pozarolniczymi praca w pierwszym sekto-

²⁷ Gospodarstwo grupowe stanowi gospodarstwo osób fizycznych będących partnerami. Zgodnie z ustawodawstwem unijnym partnerzy „posiadają, dzierżawią lub w inny sposób razem kierują jednym gospodarstwem rolnym, albo też kierują swymi indywidualnymi gospodarstwami, tak jakby to było jedno gospodarstwo. Współpraca taka musi być albo zgodna z prawem, albo odbywać się na podstawie umowy pisemnej”; por. Rozporządzenie 1200/2009.

²⁸ *Agriculture, forestry and fishery statistics*, Eurostat Pocketbooks, Luksemburg 2013, s. 39-41.

²⁹ Często gospodarstwa indywidualne określa się mianem gospodarstw rodzinnych; Górecki J., *Przyszłość gospodarstw rodzinnych w Polsce i w UE*, [w:] *Gospodarstwa rodzinne podstawą europejskiego rolnictwa w odniesieniu do PROW 2007-2013*, MRiRW, SGGW, Warszawa 2011, s. 19-21.

³⁰ Odzwierciedleniem tego zjawiska jest również odnotowywana od dawna w wielu krajach europejskich tendencja do likwidacji gospodarstw rolnych, Ross Gordon Consultants SPRL.,

rze jest mniej atrakcyjna, co wiąże się zarówno z niskim przeciętnym wynagrodzeniem, trudnymi warunkami jej wykonywania, jak i znacznym poziomem niepewności. Wyższe zarobki można osiągnąć w branżach o większej produktywności niż rolnictwo, czyli w usługach, a zwłaszcza sektorach opartych na nowych technologiach. Aktywności zawodowej w gospodarstwach rolnych towarzyszy często konieczność wykonywania ciężkiej pracy fizycznej, w uciążliwych warunkach, której wiele osób w swojej karierze chciałoby uniknąć. Dodatkowo oprócz zajmowania się produkcją rolną istnieje na ogół potrzeba stałego miejsca zamieszkania na obszarach wiejskich, jak również częstej konfrontacji z ryzykiem w postaci zmian cen wytwarzanych towarów, utraty lub zmniejszenia dotychczasowych dochodów, nieprzewidywalnych zjawisk pogodowych czy chorób posiadanego inwentarza.

Przyczynę małej skali wymiany wśród kierowników gospodarstw rolnych, skutkującej pogorszeniem się struktury wieku tej zbiorowości w krajach Unii widzi się również w postawach zawodowych rolników. Częściej niż w przeszłości po osiągnięciu wieku emerytalnego osoby te decydują się kontynuować pracę w gospodarstwach. Dzieje się tak ze względów dochodowych (chęć utrzymania dotychczasowego poziomu życia), jak również z potrzeby prowadzenia określonego stylu życia, nieodłącznie związanego z wykonywaniem profesji rolnika. W ostatnich latach sukcesja w gospodarstwach rolnych ulega więc wydłużeniu³¹. Wycofanie się z aktywności zawodowej rolników i przejmowanie gospodarstw przez ich następców ma miejsce relatywnie późno, co częściowo tłumaczy regresywną strukturę wieku kierowników gospodarstw w UE.

W 2010 roku we wszystkich krajach UE zdecydowanie największy udział kierowników w wieku 65 i więcej lat odnotowano w Portugalii (tabela 1.1). Odsetek zarządzających ze wspomnianej grupy wiekowej wyniósł dla tego kraju 47%. W portugalskim rolnictwie dominowały niewielkie i tradycyjne gospodarstwa rodzinne, kierowane przez starszych rolników. Ze względu na utrzymujący się tam od dawna odpływ ludności z wielu regionów wiejskich, w znacznej części gospodarstw brakowało następców³².

The future of young farmers in the European Union, Working Paper, Directorate General for Research Luksemburg 2000, s. 51-54.

³¹ Copus A., Hall C., Barnes A., Graham D., Cook P., Weingarten P., Baum S., Stange H., Linder C., Hill A., Eiden G., McQuaid R., Grieg M., Johansson M., *Study on employment in rural areas (SERA)*. Final deliverable, European Commission, SAC 2006, s. 199.

³² Sotomayor M., Tranter R., Costa L., *Likelihood of succession and farmers' attitudes towards their future behaviour: evidence from a survey in Germany, the United Kingdom and Portugal*, International Journal of Sociology of Agriculture and Food, Vol. 18, No. 2, Cardiff University and Florida Atlantic University 2011, s. 126.

Tabela 1.1. Struktura kierowników gospodarstw rolnych w państwach Unii Europejskiej według wieku (2010 rok)

Wyszczególnienie	do 35	35-44	45-54	55-64	65 i więcej
Belgia	4,8	18,7	32,2	24,4	19,9
Bułgaria	6,9	12,0	18,5	25,3	37,3
Czechy	11,7	20,7	26,8	28,0	12,8
Dania	4,8	18,2	33,6	24,7	18,7
Niemcy	7,1	24,5	36,6	26,5	5,3
Estonia	6,8	17,6	23,8	23,4	28,4
Irlandia	6,7	18,0	25,0	25,0	25,3
Grecja	6,9	15,6	22,6	21,6	33,3
Hiszpania	5,3	15,4	23,9	25,6	29,8
Francja	8,7	21,2	32,4	25,7	12,0
Chorwacja	4,1	12,0	25,0	27,3	31,6
Włochy	5,0	12,6	20,9	24,3	37,2
Cypr	2,6	9,4	25,1	29,9	33,0
Łotwa	5,4	17,1	26,9	20,8	29,8
Litwa	5,9	16,1	24,5	18,8	34,7
Luksemburg	7,3	19,5	32,3	27,3	13,6
Węgry	7,1	14,6	21,2	27,9	29,2
Malta	4,8	12,0	25,8	31,4	26,0
Holandia	3,6	20,5	31,5	26,1	18,3
Austria	10,7	27,3	35,8	18,0	8,2
Polska	14,7	24,5	32,3	20,1	8,4
Portugalia	2,6	8,2	17,8	24,9	46,5
Rumunia	7,3	15,8	16,5	22,5	37,9
Słowenia	4,3	14,0	25,1	26,2	30,4
Słowacja	7,1	14,9	27,0	28,3	22,7
Finlandia	8,6	20,0	31,6	30,2	9,6
Szwecja	4,7	14,8	26,2	28,7	25,6
Wielka Brytania	4,1	13,4	26,5	27,6	28,4

Źródło: obliczenia własne na podstawie Eurostatu za 2010 rok.

Istotny udział najstarszych kierowników cechował również takie państwa jak Rumunia (38%) oraz Bułgaria i Włochy (37%). Były to kraje o dużej liczbie rodzinnych i niewielkich gospodarstw rolnych. W Rumunii znaczny odsetek gospodarstw kierowanych przez starszych rolników należy łączyć z przekształceniami własnościowymi związanymi z transformacją systemu społeczno-ekonomicznego, a także popularną, zwłaszcza w poprzednim systemie dwuzawodowością. W czasach gospodarki centralnie zarządzanej znaczna liczba rumuńskich pracowników prowadziła na posiadanych działkach działalność rolniczą i kontynuowała ją po przejściu na emeryturę³³. Zmiany ustrojowe w tym kraju niosły ze sobą m.in. prywatyzację państwowej

³³ Rizov M., Gavrilesco D., Gow H., Mathijs E., Swinnen J.F.M., *Transition and enterprise restructuring: the development of individual farming in Romania*, World Development, Vol. 29, No. 7, Elsevier Science Ltd. 2001, s. 1260-1261.

ziemi, skupionej w spółdzielniach rolniczych. Właścicielami tego zasobu stali się w dużej mierze byli członkowie spółdzielni, co doprowadziło do rozdrobnienia agrarnego.

Z kolei w Bułgarii dominowały gospodarstwa pełniące funkcje samozaopatrzeniowe. Większość osób zarządzających tymi jednostkami była w wieku emerytalnym. W sytuacji niskich świadczeń emerytalnych prowadzenie działalności rolniczej na małą skalę stanowiło dla wielu z nich główne źródło utrzymania³⁴.

Włoskie rolnictwo, zwłaszcza w południowych regionach, charakteryzuje również dominacja małych gospodarstw prowadzonych przez starszych rolników. Sądzi się, iż przejście takich jednostek nie zapewniałoby potencjalnym sukcesorom satysfakcjonującego dochodu³⁵.

Według danych Eurostatu w 2010 roku największy udział kierowników do 35 lat cechował Polskę (15%) i Czechy (12%). W pierwszym z wymienionych krajów liczna zbiorowość młodych zarządzających stanowiła po części echo zjawisk demograficznych (wyż demograficzny lat 80.) oraz oddziaływania sprzyjających uwarunkowań systemowych i społecznych. W porównaniu do wielu europejskich krajów określony kształt regulacji prawnych (przepisy podatkowe, spadkowe, ubezpieczeniowe)³⁶, względy ekonomiczne (niskie ceny ziemi, instrumenty wsparcia WPR wspomagające wymianę międzypokoleniową)³⁷ oraz wzory sukcesji³⁸ nie stanowiły w Polsce istotnych barier wejścia

³⁴ Kostov P., Lingard J., *Subsistence farming in transition economies: lessons from Bulgaria*, Journal of Rural Studies, Vol. 18, Elsevier Science Ltd. 2002, s. 89.

³⁵ Ascione E., Henke R., Vanni F., *The role of small farms in Italy: between subsistence and diversification*, *Więś i Rolnictwo* nr 2 (159), IRWiR PAN, Warszawa 2013, s. 78.

³⁶ Ze względu na przepisy związane z dziedziczeniem i przekazywaniem gospodarstw rolnych oraz sposobem wyceny ich wartości koszt rozpoczęcia działalności rolniczej w odniesieniu do potencjalnych dochodów w wielu krajach UE (np. w Danii, Holandii, Niemczech) jest wysoki; por. van der Veen H.B., van Bommel K.H.M., Venema G.S., *Family farm transfer in Europe. A focus on the financial and fiscal facilities in six European Countries*, Agricultural Economics Research Institute (LEI), The Hague 2002, s. 92. Przepisy prawne w Polsce, w szczególności te dotyczące dziedziczenia własności oraz ubezpieczenia społecznego, nie oddziałują istotnie na kształtowanie się stosunków własnościowych w rolnictwie, uzależniając je tym samym od czynników ekonomicznych; por. Truskiewicz Z., *Kształtowanie stosunków własnościowych w rolnictwie*, [w:] Czechowski P. (red.), *Prawo rolne*, LexisNexis, Warszawa 2011, s. 159.

³⁷ Z badań wynika, że na tle krajów UE ceny gruntów rolnych w Polsce były stosunkowo niskie; Zadura A., *Aktualne problemy rynku ziemi rolniczej w państwach europejskich*, [w:] *Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy* nr 14, Analizy rynkowe, IERiGŻ-PIB, ANR, MRiRW, Warszawa 2011, s. 46. W latach 2004-2013 na odmłodzenie populacji kierowników gospodarstw rolnych w Polsce wpływały bezpośrednio instrumenty drugiego filara WPR w postaci rent strukturalnych oraz ułatwiania startu młodym rolnikom. Z przeprowadzonych badań wynika, iż instrumenty te cechowały się istotnym oddziaływaniem. W latach 2004-2011 z pierwszego z wymienionych działań skorzystało około 74 tys. beneficjentów (co piąty uprawniony) a z drugiego około 40 tys.; por. Bułkowska M., *Efekty WPR w odniesieniu do*

młodej generacji do rolnictwa. Niekiedy wręcz wymienione okoliczności wspomagały ten proces, pozytywnie oddziałując na strukturę wieku rolników.

Nie zmienia to faktu, że w przeszłości należy spodziewać się pogorszenia struktury wieku kierowników gospodarstw w Polsce. Zjawisku demograficznego starzenia populacji, prawdopodobnie towarzyszyć będą czynniki ekonomiczne ograniczające sukcesę rodzinną w postaci dalszego rozwoju branż pozarolniczych oraz wzrostu popytu na ziemię. Proces urbanizacji oraz narastanie konkurencji między gospodarstwami znajdzie odzwierciedlenie w utrzymywaniu się tendencji do likwidacji gospodarstw rolnych (głównie tych o małym i średnim obszarze) oraz ożywienia na rynku ziemi rolniczej. Przeprowadzone analizy wskazują, iż zbiór gospodarstw rolnych w Polsce w ostatnich latach systematycznie zmniejszał się (w latach 2002-2010 zbiorowość ta zmalała o jedną piątą³⁹), a popyt na grunty rolne rósł⁴⁰. Równocześnie trzeba przypuszczać, że w przypadku części rolników, prowadzenie gospodarstw będzie kontynuowane, niezależnie od sytuacji ogólnogospodarczej i w samym sektorze rolnym.

W Czechach, niezależnie od postępującego starzenia się ludności zatrudnionej w rolnictwie, notowanego od 1989 roku⁴¹, na tle innych krajów najmłodsze kategorie wiekowe kierowników gospodarstw były nadal względnie liczne⁴².

Sumarycznie o starości lub młodości demograficznej danej populacji informuje współczynnik wyrażający stosunek liczby osób z najmłodszej grupy

rolnictwa, [w]: Wigier M., (red.), *Analiza efektów realizacji polityki rolnej wobec rolnictwa i obszarów wiejskich*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2013 nr 26, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011, s. 68-73.

³⁸ W polskim rolnictwie majątek produkcyjny (ziemia) przekazywany jest zazwyczaj w ramach rodziny, przez starsze pokolenie na rzecz młodszej generacji. Często dochodzi też do podziału zasobów między osoby spokrewnione z dotychczasowym właścicielem. Jak pokazuje wyniki badań młodzi rolnicy (następcy) rozpoczynają zarządzać przekazanymi gospodarstwami relatywnie wcześnie, bo w wieku 30 lat; por. Dudek M., *Rola czynnika ludzkiego w rolnictwie indywidualnym na przykładzie gospodarstw emerytów i młodych rolników*, Raport Programu Wieloletniego 2005-2009 nr 91, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008, s. 41.

³⁹ Sikorska A., *Przemiany w strukturze agrarnej indywidualnych gospodarstw rolnych*, Projekt badawczy 0021/B/H03/2011/40, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 7.

⁴⁰ Sikorska A., *Obrót ziemią a przemiany agrarne w indywidualnym rolnictwie*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej nr 1 (334), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 7-22.

⁴¹ Spesna D., Pospech P., Nohel F., Drlik J., Delin M., *Ageing of the agricultural workforce in relation to the agricultural labour market*, Agricultural Economics, Vol. 55, No. 9, Czech Academy of Agricultural Sciences, Prague 2009, s. 425.

⁴² W przypadku Czech korzystna struktura wieku kierowników gospodarstw rolnych mogła wynikać po części z oddziaływania efektu statystycznego. W 2010 roku badaniem objęto bowiem znacznie mniejszą liczbę gospodarstw rolnych. Z pola obserwacji wypadły najmniejsze jednostki (o powierzchni do 5 UAA), prowadzone często przez starszych rolników. W 2007 roku prób obszarowy dla gospodarstw wynosił tam 1 UAA.

wiekowej do najstarszej kategorii ludności⁴³. W 2010 roku wspomniany wskaźnik osiągnął względnie najwyższe wartości dla polskich, austriackich i czeskich kierowników gospodarstw (rysunek 1.1). W Polsce na jednego kierownika w wieku 55 lat i więcej przypadło 55% zarządzającego w wieku do 35 lat. Odpowiedni wskaźnik dla Austrii wyniósł 41%, a dla Czech 29%.

Oprócz opisanych wcześniej polskich i czeskich zarządzających gospodarstwami rolnymi, relatywnie młodzi byli również austriaccy kierownicy. W Austrii zdecydowana większość gospodarstw przekazywana jest w rodzinie. Niezależnie od istnienia problemu braku sukcesorów⁴⁴, większość młodych osób wyznaczanych na następców w gospodarstwach była zainteresowana prowadzeniem działalności rolniczej, zarówno ze względów ekonomicznych, jak i pozaeconomicznych. Gospodarstwa rolne stanowiły dla tamtejszych młodych rolników nie tylko źródło dochodu, ale także miejsce zamieszkania, sposób na podtrzymanie rodzinnej tradycji oraz zawodową samorealizację, który jednocześnie nie wykluczał jej rozwoju⁴⁵. Osobliwości austriackiego rolnictwa, tworzonych przez wielofunkcyjne jednostki, w których wytwarzane są często produkty o wysokiej jakości, sprawiała, iż praca w nich postrzegana była jako atrakcyjna.

Dane Eurostatu wskazują na to, że w 2010 roku na przeciwległym biegunie pod względem młodości demograficznej sytuowali się kierownicy gospodarstw rolnych z Portugalii, Cypru, Chorwacji i Wielkiej Brytanii. Dla wymienionych państw wskaźnik struktury wiekowej kształtował się na poziomie odpowiednio 4 i 7%. Na Cyprze liczną kategorię stanowili starsi rolnicy gospodarujący w głębi wyspy i na terenach suchych, czyli obszarach tradycyjnie peryferyjnych, słabo połączonych z miastami, cechujących się niskim poziomem rozwoju infrastruktury technicznej i społecznej oraz znacznym odpływem ludności⁴⁶. Dla części z nich głównym zajęciem była praca poza gospodarstwami, (transport, górnictwo, branża budowlana). Zaangażowanie w działal-

⁴³ Holzer J., *Demografia*, PWE, Warszawa 2011, s. 141.

W badaniach struktury gospodarstw rolnych na poziomie UE stosuje się wskaźnik struktury wieku definiowany jako stosunek odsetka rolników w wieku do 35 lat do odsetka rolników w wieku 55 lat i więcej; *Rural development in the EU. Statistical and Economic Information*, European Commission, Bruksela 2012, s. 121.

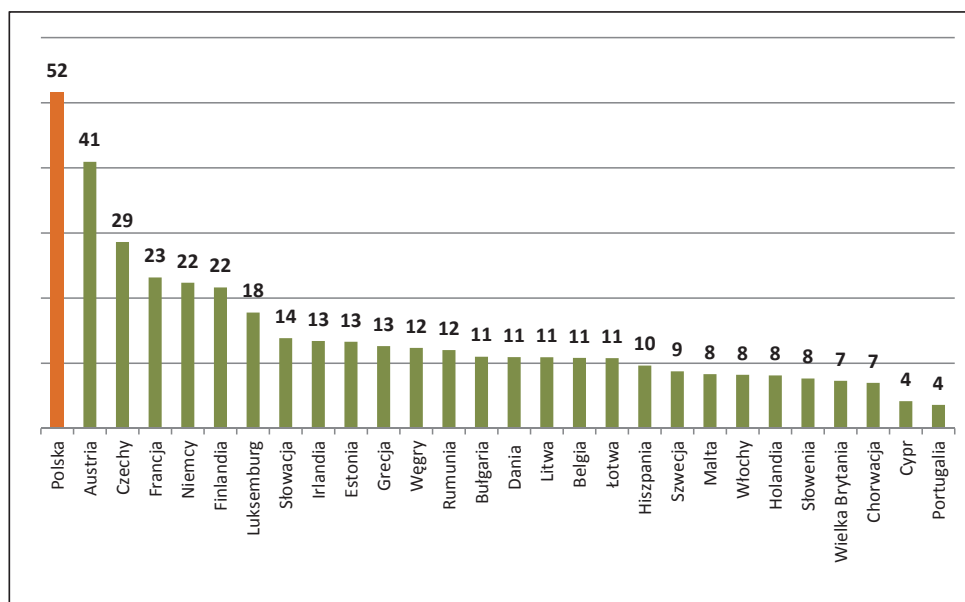
⁴⁴ Wyniki przeprowadzonych badań w Austrii świadczyły o tym, iż w 2003 roku brak następców odnotowano w przeszło co dziesiątym gospodarstwie z pełnym zaangażowaniem czynnika pracy oraz w co czwartej jednostce z niepełną aktywnością zawodową użytkownika; por. Vogel S., *Farm succession patterns in Austria*, Eastern European Countryside Vol. 12, UMK, Toruń 2006, s. 72.

⁴⁵ Quendler E., *Young farmers with future*, Federal Institute of Agricultural Economics, Wiedeń 2012, s. 10.

⁴⁶ Adamides G., Stylianou A., *ICT and mobile phone use for agricultural knowledge sharing by cypriot farmers*, Agris on-line Papers in Economics and Informatics, Vol. 5, No. 2, Czech University of Life Sciences, Prague 2013, s. 4-5.

ność rolniczą, podejmowane niezależnie od zaawansowanego wieku, miało w ich przypadku głównie charakter ograniczony i często stanowiło sposób na uzupełnienie dochodu rodziny⁴⁷.

Rysunek 1.1. Wartość współczynnika wieku kierowników gospodarstw rolnych w państwach Unii Europejskiej w 2010 roku (w %)

Źródło: *Rural development in the EU. Statistical and economic information. Report 2012.*

Podobna sytuacja cechowała chorwackie rolnictwo. Ponad jedną trzecią ogółu gospodarstw, w większości nie przekraczających 3 ha, prowadzili rolnicy w wieku powyżej 60 lat. Wytwarzana w nich produkcja przeznaczana była głównie na samozaopatrzenie, a tylko częściowo na rynek. Ukształtowana w czasach realnego socjalizmu i transformacji ekonomicznej niekorzystna struktura agrarna oraz nasilony odpływ młodej generacji osób z obszarów wiejskich w okresie uprzemysłowienia i zmian gospodarczych, przyczynił się do upowszechnienia opóźnionego przekazywania gospodarstw w rodzinach rolnych oraz w drodze dziedziczenia testamentowego (częsty podział majątku). W efekcie kierownikami gospodarstw w Chorwacji często pozostawali starsi rolnicy do końca swojego życia, co znacznie podnosiło wiek rozpatrywanej populacji⁴⁸.

⁴⁷ Upton M., Bishop C., Pearce R., *Part-time farming. The Cyprus case*, GeoJournal, Vol. 6, Issue 4, Kluwer Academic Publishers, Akademische Verlagsgesellschaft, Wiesbaden 1982, s. 344-348.

⁴⁸ Zutinic D., Grgic I., *Family farm inheritance in Slavonia region, Croatia*, Agricultural Economics Vol. 56, No 11, Czech Academy of Agricultural Sciences, Prague 2010, s. 523.

Analogiczne podłoże miała niekorzystna struktura wieku kierowników gospodarstw rolnych w Wielkiej Brytanii. Wynikała ona z niskiej skali dopływu i odpływu osób prowadzących działalność rolniczą w porównaniu z innymi branżami gospodarki. Zjawisko to łączyło się z relatywnie większą atrakcyjnością dochodową dla potencjalnych następców zajęć pozarolniczych, jak również z niską skłonnością starszych rolników do odchodzenia na emeryturę⁴⁹.

Niekorzystny kształt struktury wiekowej rolników w Unii stanowi odzwierciedlenie procesu starzenia się dokonującego się w tej zbiorowości. W ujęciu ogólnospołecznym u podstaw tego zjawiska, charakterystycznego dla większości europejskich krajów, leży notowana od dawna niska dzietność oraz rosnąca długość życia. W konsekwencji ma miejsce wzrost udziału osób w starszym wieku w ogólnej liczbie ludności. Proces starzenia wywołuje istotne skutki ekonomiczne, zarówno dla władzy publicznej (ograniczenie bazy podatkowej, zwiększające się obciążenia finansowe dla systemu emerytalno-rentowego i opieki zdrowotnej), jak i gospodarki (np. wzrost popytu na określone usługi). W przypadku kierowników gospodarstw rolnych starzenie się uwarunkowane jest wydłużaniem się aktywności zawodowej starszych osób i ograniczonym dopływem do tej kategorii młodych jednostek. Na poziomie rodzin rolniczych towarzyszyć temu może konieczność podejmowania określonych działań związanych z zarządzaniem majątkiem produkcyjnym (odpowiedni podział i nakład pracy, kwestia transferu gospodarstwa).

Według danych zebranych przez Eurostat w latach 2005-2011 udział osób kierujących gospodarstwami rolnymi w wieku 65 lat i więcej zwiększył się w połowie spośród analizowanych krajów⁵⁰. We wskazanym okresie największy przyrost odsetka względnie najstarszej kategorii wiekowej rolników odnotowano dla Cypru (wzrost o 6 p.p., tj. z 27 do 33%), Szwecji (o 6 p.p., z 20 do 26%), Malty i Irlandii (o 4 p.p., z 22 do 26). Spadek udziału opisywanej kategorii za-

⁴⁹ ADAS Consulting Ltd, University of Plymouth, Queen's University Belfast and Scottish Agricultural College, *Entry to and exit from farming in the United Kingdom*, ADAS Consulting Ltd, report to Department for Environment, Food and Rural Affairs, Wolverhampton 2004, s. 51-54.

⁵⁰ Rozpatrywano 22 państwa członkowskie UE. Ze względu na zamiany w metodologii badań struktury gospodarstw rolnych w niektórych krajach w 2010 roku w obliczeniach nie uwzględniono: Czech, Słowacji, Niemiec, Wielkiej Brytanii, Włoch i Chorwacji. Modyfikacje te dotyczyły zmian wielkości (progów), jakie musi spełniać gospodarstwo rolne, aby mogło być objęte badaniem (głównie minimalnej powierzchni gruntów rolnych). Nowe zasady doboru jednostek obserwacji ograniczyły możliwości dokonywania porównywania danych w czasie. W przypadku Polski w badaniu struktury gospodarstw rolnych z 2010 roku również dokonano zmian poprzez zmniejszenie populacji gospodarstw. Na potrzeby opracowania uwzględniono polskie gospodarstwa rolne. Odpowiednie wielkości dla 2005 roku zostały oszacowane na podstawie danych GUS; por. *Farm structure survey – thresholds*, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained, dostęp: 07.11.2013.

rzządzających gospodarstwami rolnymi dotyczył m.in. Rumunii (o 5 p.p., z 43 do 38%), Bułgarii (o 4 p.p., z 41 do 37%), a więc państw charakteryzujących się relatywnie dużym udziałem starszych rolników⁵¹. W przypadku Polski także zaznaczył się spadek odsetka osób w wieku 65 i więcej lat wśród ogółu kierujących gospodarstwami rolnymi. W latach 2005-2010 udział wspomnianej kategorii zmniejszył się o 4 p.p., tj. z 12 do 8%.

1.4. Wiek kierowników a wielkość obszarowa i ekonomiczna gospodarstw rolnych w państwach Unii Europejskiej

Jedną z istotnych przesłanek konkurencyjności gospodarstw rolnych na poziomie mikro i całego sektora w ujęciu międzynarodowym stanowi wyposażenie w podstawowy czynnik produkcji w pierwszym sektorze, czyli ziemię, oraz jednostkowe i globalne wyniki produkcyjne. Zasobność w grunty rolne jest wskaźnikiem konkurencyjności potencjalnej rolniczej jednostki produkcyjnej i całego sektora⁵². Niezależnie od postępu technicznego po stronie kapitału i postępującej substytucji tym czynnikiem produkcji ziemi i pracy, wielkość areалу gruntów rolnych oddziałuje na skalę produkcji w gospodarstwach. Z kolei wyniki produkcyjne wyrażone w przeciętnej dla danego kraju wielkości ekonomicznej gospodarstwa rolnego⁵³ wskazują relatywnie jeszcze trafniej na możliwości konkurencyjne gospodarstw⁵⁴.

⁵¹ W latach 2005-2011 dla Rumunii i Bułgarii odnotowano także stosunkowo największy przyrost odsetka osób kierujących gospodarstwami rolnymi do 35 lat.

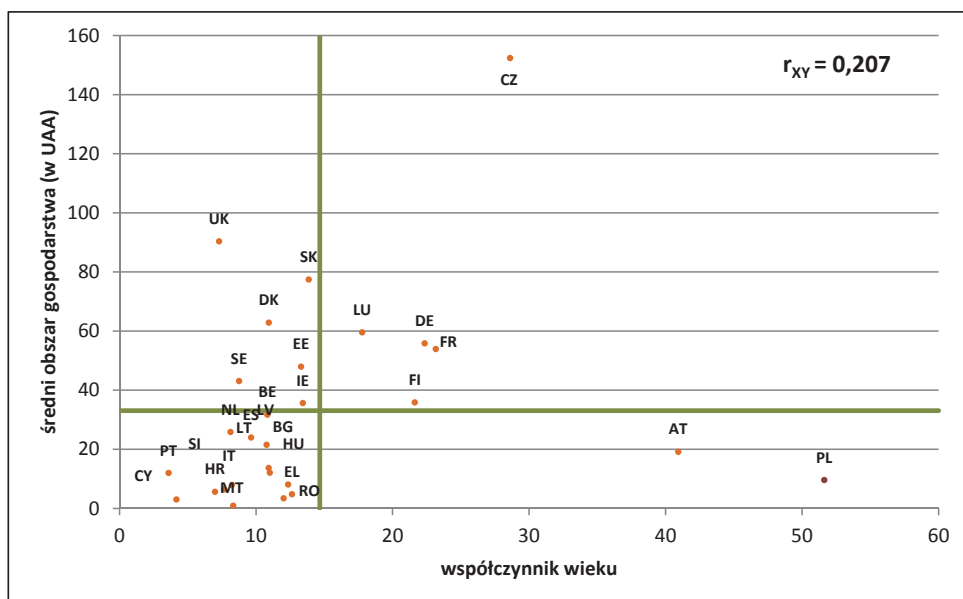
⁵² Pawlak K., Poczta W., Potencjał konkurencyjny polskiego rolnictwa, [w:] Nosecka B., *Wybrane aspekty konkurencyjności rolnictwa*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 7, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011, s. 44.

⁵³ Wielkość ekonomiczną gospodarstwa rolnego stanowi jego całkowita standardowa produkcja w euro. Na podstawie osiągniętych określonych wartości standardowej produkcji gospodarstwa przyporządkowuje się do następujących klas wielkości ekonomicznej: bardzo małe (od 2 do 8 tys. euro), małe (od 8 do 25 tys. euro), średnio-małe (od 25 do 50 tys. euro), średnio-duże (od 50 do 100 tys. euro), duże (od 100 do 500 tys. euro), bardzo duże (większe i równe 500 tys. euro). Złożona i szczegółowa metodyka tworzenia wskaźnika wielkości ekonomicznej gospodarstwa rolnego na poziomie UE sprawia, iż odzwierciedla on sytuację w rolnictwie poszczególnych państw i umożliwia przeprowadzanie porównań międzynarodowych; Goraj L., Mańko S., Osuch D., Płonka R., *Wyniki standardowe uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN w 2010 roku. Część I. Wyniki standardowe*, Zakład Rachunkowości Rolnej IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011, s. 19.

⁵⁴ Józwiak W., Mirkowska Z., *Ekonomiczne przesłanki zdolności konkurencyjnej polskich gospodarstw rolnych*, [w:] Józwiak W. (red.), *Sytuacja ekonomiczna i aktywność inwestycyjna różnych grup gospodarstw rolniczych w Polsce i innych krajach unijnych w latach 2004-2005*, Raport Programu Wieloletniego 2005-2009 nr 68, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 19.

Z danych Eurostatu wynika, że na poziomie UE wiek kierowników gospodarstw rolnych był słabo powiązany z obszarem użytkowanej ziemi rolniczej⁵⁵ (rysunek 1.2). W 2010 roku dla ogółu państw członkowskich odnotowano istnienie dodatniej, choć słabej, zależności między współczynnikiem wieku zarządzających a średnim obszarem gospodarstwa⁵⁶.

Rysunek 1.2. Współczynnik wieku kierowników (oś pozioma) a wielkość obszarowa gospodarstw rolnych (oś pionowa) w państwach Unii Europejskiej (2010 rok)

Poszczególnym państwom przyporządkowano następujące oznaczenia: Bułgaria (BG), Czechy (CZ), Dania (DK), Niemcy (DE), Estonia (EE), Irlandia (IE), Grecja (EL), Hiszpania (ES), Francja (FR), Chorwacja (HR), Włochy (IT), Cypr (CY), Łotwa (LV), Litwa (LT), Luksemburg (LU), Węgry (HU), Malta (MT), Holandia (NL), Austria (AT), Polska (PL), Portugalia (PT), Rumunia (RO), Słowenia (SI), Słowacja (SK), Finlandia (FI), Szwecja (SE), Wielka Brytania (UK). Zielone osie oznaczają wartości przeciętne dla współczynnika wieku (oś pozioma) oraz średniego obszaru gospodarstwa (oś pionowa).

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu za 2010 rok.

⁵⁵ Chodzi tu o grunty rolne (utilised agricultural area – UAA), do których zaliczono: grunty orne, trwałe użytki zielone, uprawy trwałe i ogrody przydomowe; por. Rozporządzenie 1200/2009.

⁵⁶ Współczynnik korelacji liniowej Pearsona (r_{XY}) wyniósł bowiem 0,207. Siłę analizowanego związku osłabiały liczne obserwacje odstające.

W przypadku takich krajów, jak Wielka Brytania, Słowacja, Dania czy Estonia dużej wartości średniej powierzchni gospodarstwa rolnego towarzyszył niski poziom współczynnika wieku kierowników. Oznacza to, że istotny udział w rolnictwie wspomnianych krajów mieli starsi rolnicy, zarządzający relatywnie dużymi arealami gruntów. Pod tym względem na przeciwległym biegunie sytuowały się takie państwa, jak Polska i Austria. Populacja rolników była tam względnie młoda, a przeciętna powierzchnia gospodarstwa niewielka. Wadliwą strukturę agrarną gospodarstw uznają się za jeden z najważniejszych problemów polskiego rolnictwa, zmniejszający tempo jego rozwoju i obniżający pozycję konkurencyjną producentów rolnych w skali ponadnarodowej⁵⁷. Niewielki areal gruntów rolnych większości gospodarstw wpływa ponadto na niską efektywność sektora oraz nie sprzyja poprawie sytuacji dochodowej rodzin rolniczych. Małe i średnie gospodarstwa rolne dominowały również w Austrii. Jednak o określonym kształcie struktur produkcyjnych przesądzających o danym poziomie konkurencyjności decydowały tam w dużej mierze warunki przyrodnicze. Ponad dwie trzecie gospodarstw zlokalizowanych było na terenach górskich lub charakteryzujących się niekorzystnymi warunkami dla prowadzenia działalności rolniczej⁵⁸.

Na podstawie analizowanych informacji dotyczących powierzchni gospodarstw i wieku kierowników można wskazać grupę państw charakteryzujących się względnie korzystną strukturą demograficzną i agrarną. W 2010 roku należały do nich przede wszystkim Czechy, a w dalszej kolejności Niemcy, Francja, Luksemburg i Finlandia. Trzeba przypuszczać, iż zmiany generacyjne wśród tamtejszych kierowników miały względnie stabilny (płynny) charakter i w dużej mierze obejmowały zasobne w grunty rolne jednostki.

Problemy strukturalne w postaci starości populacji zarządzających gospodarstwami i rozdrobnienia agrarnego odnotowano w wielu krajach członkowskich UE, choć relatywnie najbardziej odznaczały się one na Cyprze, Malcie oraz w Portugalii i Chorwacji. Można sądzić, iż w wymienionych krajach rotacja kierowników odbywała się w powolnym tempie i dotyczyła głównie niewielkich gospodarstw.

⁵⁷ Struktura agrarna oddziałuje na poziom intensywności i efektywności wytwarzania w rolnictwie, który to w Polsce był znacząco niższy niż w wielu krajach Europy Zachodniej; por. Poczta W., *Wpływ struktury agrarnej rolnictwa na intensywność i efektywność wytwarzania w rolnictwie Polski i Unii Europejskiej*, [w:] Paszkowski S. (red.), *Determinanty transformacji struktury agrarnej w rolnictwie polskim*, Rocznik Akademii Rolniczej w Poznaniu CCCVIII, Część 1 (53), Poznań 1999, s. 450-458.

⁵⁸ Schneider M., *Austrian agriculture: experience with the CAP and the anticipated effects of the EU's eastern enlargement*, Agricultural Economics Vol. 49, No. 2, Czech Academy of Agricultural Sciences, Prague 2003, s. 80.

Zebrane w skali całej UE dane dokumentują fakt braku powiązania średniego poziomu produkcji gospodarstw rolnych z wiekiem ich kierowników. W 2010 roku przeciętna wielkość standardowej produkcji rolnej dla państw członkowskich UE niemal nie korelowała ze współczynnikiem wieku populacji zarządzających gospodarstwami rolnymi w tych krajach (rysunek 1.3)⁵⁹. Jednakże w przypadku znacznej części członków Unii niskim wartościom standardowej produkcji rolnej na gospodarstwo towarzyszyły niewielkie wartości współczynnika wieku kierowników. W rolnictwie tych krajów duży udział miały gospodarstwa rolne z niewielką skalą produkcji, prowadzone przez starsze osoby. Taka sytuacja charakteryzowała szczególnie Portugalię, Cypr i Chorwację.

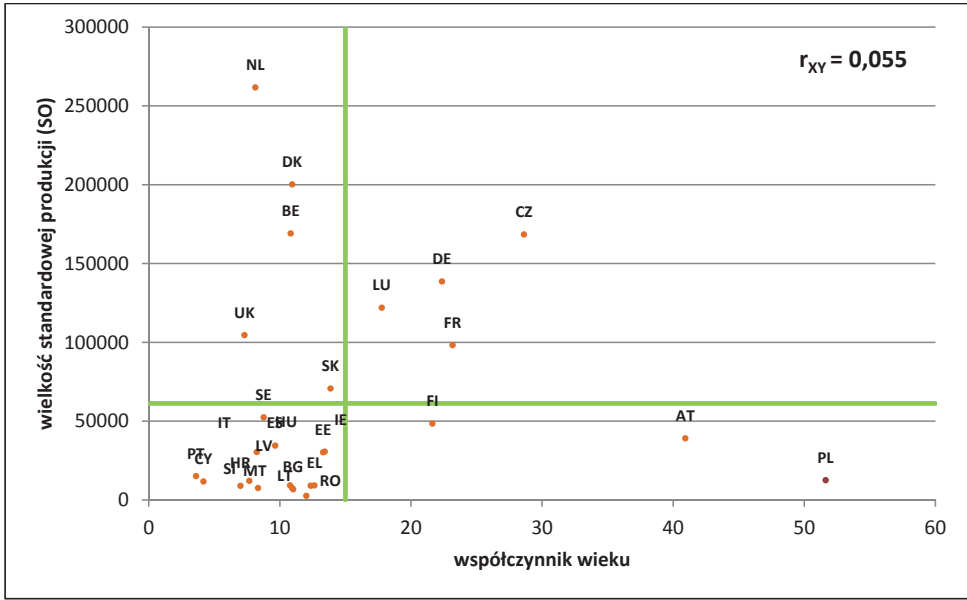
Wysoką przeciętną wartość wielkości ekonomicznej gospodarstwa rolnego współwystępującą z niekorzystnym wskaźnikiem struktury demograficznej kierowników odnotowano przede wszystkim dla Holandii, Danii i Belgii. Gospodarstwa z tych krajów charakteryzowała wysoka intensywność produkcji i produktywność nakładów pracy⁶⁰. Udział jednostek o dużej wielkości ekonomicznej (średnio-dużych, dużych i bardzo dużych) był tam znaczący i wynosił odpowiednio 63, 42 i 48%. Jednakże w wymienionych krajach odsetek młodych kategorii wiekowych zarządzających kształtował się na relatywnie niskim poziomie.

Z kolei względną młodość populacji zarządzających gospodarstwami rolnymi powiązaną z relatywnie niewielką średnią wielkością ekonomiczną zaobserwowano dla Polski i Austrii. Większość gospodarstw ze wspomnianych państw stanowiły jednostki o bardzo niskiej wielkości ekonomicznej. Relatywnie duże przeciętne wartości wielkości ekonomicznej gospodarstw i współczynniki wieku dotyczyły z kolei Czech, Niemiec, Francji i Luksemburga. Pod względem demograficznym i produkcyjnym sytuacja sektora rolnego we wspomnianych krajach była względnie najkorzystniejsza.

⁵⁹ Wspomniana współzależność była bliska zeru. Współczynnik korelacji liniowej Pearsona (r_{XY}) wyniósł zaledwie 0,055.

⁶⁰ Poczta W., *Przemiany w rolnictwie ze szczególnym uwzględnieniem przemian strukturalnych*, [w:] Wilkin J., Nurzyńska I. (red.), *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012, s. 74, 95.

Rysunek 1.3. Współczynnik wieku kierowników (oś pozioma) a wielkość ekonomiczna (według wartości standardowej produkcji SO, wyrażonej w euro) gospodarstw rolnych (oś pionowa) w państwach Unii Europejskiej (2010 rok)

Oznaczenia państw jak na rysunku 1.2. Zielone osie oznaczają wartości przeciętne dla współczynnika wieku (oś pozioma) oraz średniej wielkości standardowej produkcji (oś pionowa).

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu za 2010 rok.

1.5. Poziom wykształcenia rolniczego

Charakterystycznym zjawiskiem dla współczesnych społeczeństw europejskich jest wzrost poziomu skolaryzacji. Tendencja ta ma miejsce od połowy ubiegłego wieku i jest związana z ekonomiczną i społeczną waloryzacją wykształcenia formalnego. Niezależnie od poprawy ogólnego przygotowania szkolnego ludności zwraca się uwagę na istnienie znacznych dysproporcji edukacyjnych. Wyrażają się one nie tylko w różnej skali upowszechnienia kształcenia na poszczególnych szczeblach (od przedszkolnego po wyższy) między krajami, ale także regionami, typami obszarów wyróżnionych ze względu na stopień urbanizacji czy poszczególnymi kategoriami społeczno-zawodowymi. Przykładem zbiorowości charakteryzującej się względnie niższym poziomem wykształcenia są mieszkańcy obszarów wiejskich, a w szczególności zatrudnieni w rolnictwie i rolnicy. Niski poziom kwalifikacji ludności stanowi czynnik ha-

mujący wielofunkcyjny rozwój wsi, jak również jedną z barier proefektywnościowych przemian w pierwszym sektorze.

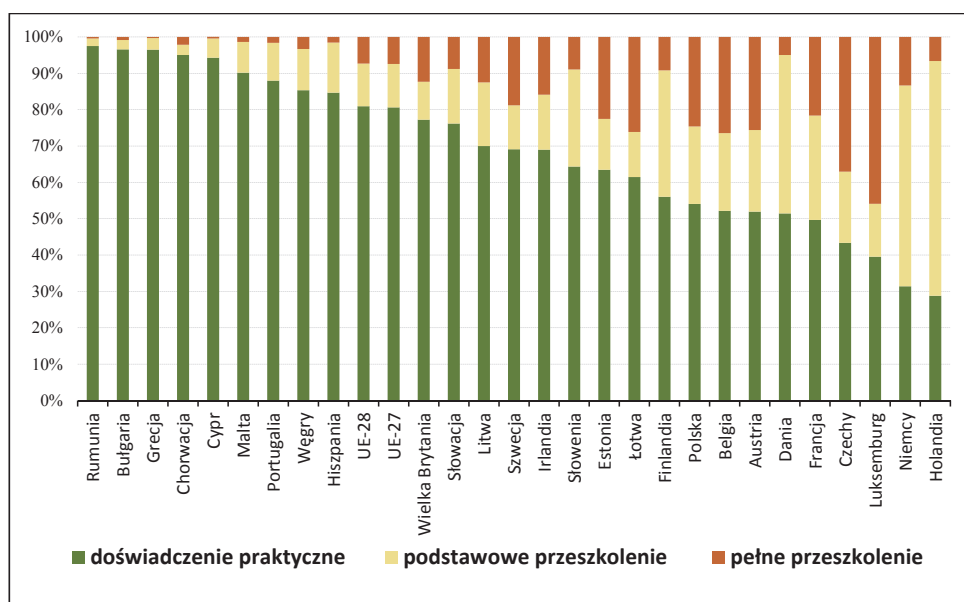
Poziom wykształcenia rolniczego⁶¹ kierowników gospodarstw rolnych w poszczególnych państwach UE był zróżnicowany. Ze zgromadzonych informacji wynika jednak, że w zdecydowanej większości krajów dominowały osoby, których stopień kwalifikacji zawodowych można ocenić jako niski (rysunek 1.4). W 2010 roku osoby bez zawodowego przygotowania rolniczego, posiadające wyłącznie doświadczenie praktyczne, stanowiły 81% ogółu zarządzających gospodarstwami rolnymi w UE. Edukacją rolniczą na szczeblu zasadniczym legitymowało się 12% badanej grupy. Z kolei pełne kierunkowe wykształcenie dotyczyło 7% spośród ogółu unijnych kierowników gospodarstw. Oprócz niskiego poziomu kwalifikacji zawodowych opisywanej zbiorowości, stwierdzić należy fakt dalszego pogorszenia się sytuacji w tym zakresie. Według szacunków Eurostatu w porównaniu do poprzedniego badania (tj. 2005) w 2010 roku odsetek kierowników gospodarstw rolnych nieposiadających formalnego wykształcenia kierunkowego zwiększył się o 2 p.p. (tj. z 79 do 81%).

W 2010 roku względnie najwięcej kierowników gospodarstw z zasadniczym i pełnym wykształceniem rolniczym odnotowano w Holandii i w Niemczech. Udział takich osób wśród ogółu zarządzających gospodarstwami w tych

⁶¹ Wskaźnik poziomu wykształcenia użytkowników i kierowników gospodarstw rolnych i korzystania przez nich z usług doradczych jest to miara oparta na deklarowanym poziomie ukończonej edukacji formalnej oraz przeszkoleniu w dziedzinie rolnictwa. Konstrukcja wskaźnika oparta jest na założeniu, że młody wiek i wysoki poziom wykształcenia rolników przyczynia się do efektywnego zarządzania gospodarstwem. Jak precyzuje to jeden z unijnych dokumentów: „Lepiej wykształceni, bardziej innowacyjni i świadomi rolnicy względnie lepiej adaptują się do aktualnych okoliczności gospodarczych (analiza kosztów, wdrażanie postępu technicznego), problemów środowiskowych (wykorzystanie wody, stosowanie nawozów i środków ochrony roślin) i warunków społecznych (uwzględnianie kontekstu społecznego, nowe, bezpośrednie rynki)”; por. *Environmental statistics and accounts in Europe*, Eurostat, Luksemburg 2010, s. 246. W badaniu struktury gospodarstw rolnych poziom wykształcenia kierownika gospodarstwa obejmował trzy kategorie: **tylko praktyczne doświadczenie rolnicze** (*practical experience*): doświadczenie uzyskane wyłącznie poprzez pracę w gospodarstwie rolnym; **zasadnicze wykształcenie rolnicze** (*basic training*): „wszelkie kursy szkoleniowe ukończone w ogólnej szkole rolniczej lub instytucji specjalizującej się w pewnych przedmiotach (włączając w to ogrodnictwo, uprawę winorośli, leśnictwo, hodowlę ryb, weterynarię, technologię rolniczą i przedmioty powiązane). Za wykształcenie zasadnicze uważa się ukończoną praktykę rolniczą”; **pełne wykształcenie rolnicze** (*full agricultural training*): „wszelkie kursy szkoleniowe z zakresu rolnictwa, ogrodnictwa, uprawy winorośli, leśnictwa, hodowli ryb, weterynarii, technologii rolniczej lub przedmiotów powiązanych trwające przez okres odpowiadający **dwóm latom** szkoleń w pełnym wymiarze godzin po zakończeniu obowiązkowej edukacji, ukończone w uczelni rolniczej, na uniwersytecie lub w innej instytucji szkolnictwa wyższego”; Rozporządzenie 1200/2009.

państwach wynosił odpowiednio 71 i 69%. Profesjonalne przygotowanie holenderskich i niemieckich rolników należało od dawna do relatywnie najlepszych w Europie⁶². Względnie najmniejszy odsetek osób posiadających zasadnicze i pełne wykształcenie rolnicze charakteryzował rumuńskich i bułgarskich kierowników gospodarstw. Ich udział wśród ogółu wynosił zaledwie 3%. W dwóch ostatnich krajach struktura wykształcenia zarządzających gospodarstwami pogorszyła się. W porównaniu z badaniem przeprowadzonym w 2005 roku zwiększył się tam bowiem odsetek osób ze względnie najniższym poziomem wykształcenia⁶³.

Rysunek 1.4. Poziom wykształcenia rolniczego kierowników gospodarstw w państwach Unii Europejskiej* (2010 rok)

* dane nie obejmują Włoch, ponieważ nie były one porównywalne z innymi krajami, ze względu na sposób definiowania doświadczenia praktycznego i wykształcenia zasadniczego.

Źródło: Eurostat, dostęp: 17.01.2013.

Z danych Eurostatu wynika ponadto, że w 2010 roku pod względem wykształcenia zawodowego polscy kierownicy gospodarstw rolnych zajmowali

⁶² Hermans F., Klerkx L., Roep D., *Agriculture knowledge system in transition: towards more effective and efficient support of learning and innovation networks for sustainable agriculture (SOLINSA)*, Project Number 266306, Seventh Framework Programme of the EU, http://www.solinsa.org/fileadmin/Files/deliverables/D3_1a_Comparative_analysis_and_synthesis_report_final_Nov_2011.pdf, s. 51.

⁶³ W 2010 roku w Rumunii wzrost ten wyniósł 5 p.p. (z 93 do 97%) a w Bułgarii o 2 p.p. (z 95 do 97%).

relatywnie wysoką pozycję. Zasadniczym wykształceniem rolniczym dysponowało bowiem 21% z nich, a pełnym 25%. Stosunkowo duże rozpowszechnienie wśród ogółu zarządzających w Polsce osób z przygotowaniem kierunkowym, które wykracza poza doświadczenie praktyczne, łączyć należy z faktem, iż nadal znaczna część starszych rolników dysponowała uzyskanym w przeszłości tzw. kursowym przygotowaniem do zawodu⁶⁴. Oprócz tego, względnie liczna była kategoria gospodarujących legitymujących się wykształceniem rolniczym uzyskanym w szkole zawodowej, średniej i pomaturalnej⁶⁵. Dane Eurostatu dokumentują fakt powiązania poziomu wykształcenia rolniczego kierowników unijnych gospodarstw rolnych z ich wiekiem (rysunek 1.5).

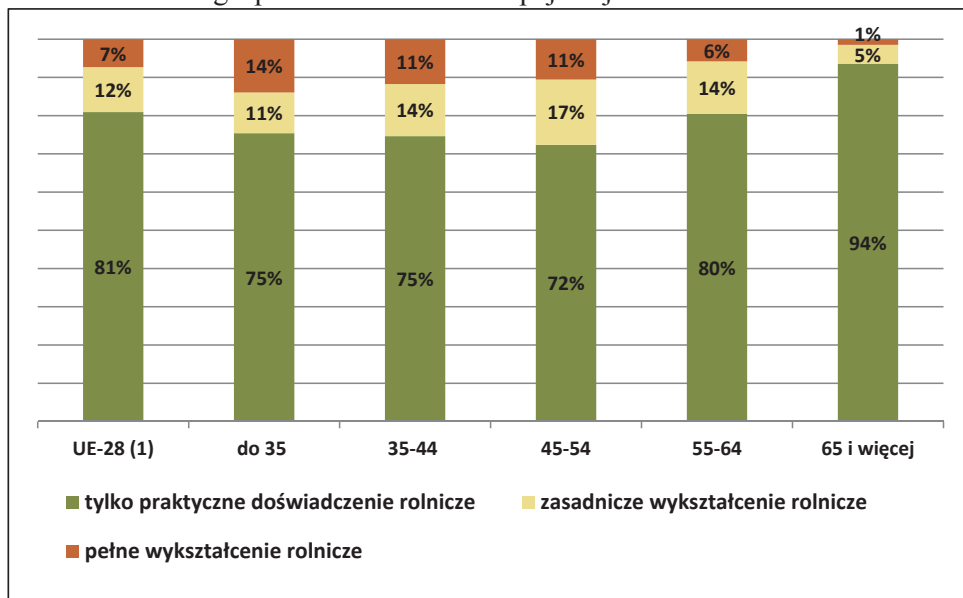
Przeciętnie biorąc, wraz ze wzrostem wieku zarządzających gospodarstwami malała częstość osób dysponujących pełnym wykształceniem rolniczym. W najmłodszej kategorii wiekowej opisywanej zbiorowości takie jednostki stanowiły 14%, a w najstarszej zaledwie 1%. Zwraca uwagę fakt, iż względnie najwięcej osób z zasadniczym wykształceniem rolniczym było wśród kierowników gospodarstw w wieku 45-54 lata.

Rozpatrując wszystkie państwa członkowskie Unii w 2010 roku poziom wykształcenia rolniczego kierownika łączył się z wielkością ekonomiczną gospodarstwa rolnego (rysunek 1.6). Wraz ze zwiększaniem się tego wskaźnika dla gospodarstwa, średnio biorąc, rósł poziom wykształcenia kierownika. Pełnymi kwalifikacjami kierunkowymi legitymował się co piąty zarządzający jednostką średnio dużą i niespełna co trzeci dużą. Wśród kierowników gospodarstw o relatywnie najmniejszej wielkości ekonomicznej, tj. małych i bardzo małych, takich osób było bardzo niewiele. Zbiorowość dominującą stanowiły tam osoby, których kwalifikacje zawodowe opierały się wyłącznie na praktyce.

⁶⁴ Uzyskanie tytułu kwalifikacyjnego w zawodach rolniczych w przeszłości stanowiło warunek przejścia gospodarstwa rolnego; Kozłowska B., *Status zawodowy rolnika i reprezentacja rolniczych interesów zawodowych*, [w:] Stelmachowski A. (red.), *Prawo rolne*, Wydanie drugie, Wydawnictwa Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2005, s. 288.

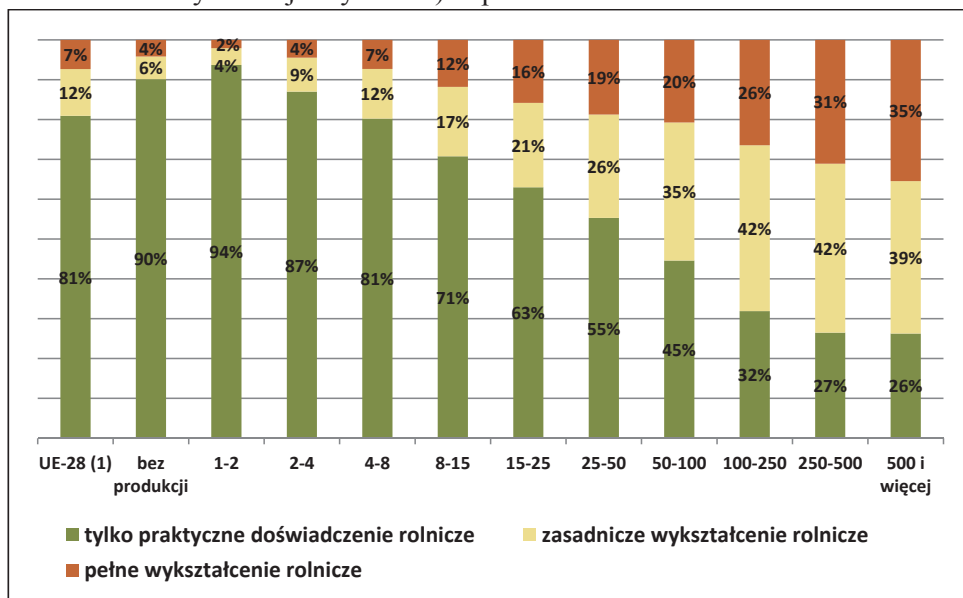
⁶⁵ Według danych statystyki publicznej w 2010 roku w Polsce przeszło co piąty kierownik indywidualnego gospodarstwa posiadał rolnicze wykształcenie kursowe. Uzyskane w szkole na poziomie zasadniczym oraz średnim i pomaturalnym kwalifikacje dotyczyły odpowiednio niespełna co siódmego i co dziesiątego zarządzającego. Wykształcenie wyższe odnotowano incydentalnie; Karwat-Woźniak B., *Zmiany w społeczno-ekonomicznych uwarunkowaniach rozwojowych rolnictwa*, J. Agribus. Rural Dev. 2(28), Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2013, s. 129.

Rysunek 1.5. Poziom wykształcenia rolniczego a wiek kierowników gospodarstw w Unii Europejskiej w 2010 roku

Źródło: Eurostat, dostęp: 29.08.2013.

Rysunek 1.6. Poziom wykształcenia rolniczego kierowników a wielkość ekonomiczna gospodarstw (według wartości standardowej produkcji SO, wyrażonej w tys. euro) w państwach UE w 2010 roku

Źródło: Eurostat, dostęp: 27.08.2013.

1.6. Uczestnictwo w kształceniu zawodowym

Jak wspomniano wcześniej istotne znaczenie w prowadzeniu działalności rolniczej ma nieustanne aktualizowanie informacji i umiejętności mających wpływ na produkcję w gospodarstwach. Zmienna sytuacja na rynkach rolnych, częste modyfikacje w zakresie polityki rolnej i prawnych warunków prowadzenia działalności, jak również postęp techniczny i biologiczny, wymagają uzupełniania posiadanych przez rolników kwalifikacji. Jednym ze sposobów poszerzania kompetencji jest branie udziału w zorganizowanych (instytucjonalnych) formach pozaszkolnego kształcenia, a zwłaszcza kursach zawodowych i szkoleniach. Niezależnie od wykonywanej profesji podejmowanie aktywności tego typu może przyczynić się do osiągnięcia relatywnie większych dochodów, ale także przeciwdziałać wczesnej dezaktywizacji zawodowej. Szczególnie pozytywny wpływ ma doskonalenie umiejętności w przypadku osób w wieku średnim i starszym, których przerwa w nauce obejmowała długi okres. Jak wskazano, stosunkowo najwięcej osób bez rolniczego wykształcenia odnotowano wśród kierowników unijnych gospodarstw rolnych w wieku powyżej 55 lat.

Badania struktury gospodarstw rolnych w UE dostarczają danych dotyczących rozpowszechnienia praktyk ustawicznego kształcenia wśród rolników. Z zebranych informacji wynika, że w 2010 roku na poziomie całej Unii skala uczestnictwa kierowników gospodarstw rolnych w kształceniu zawodowym w ciągu 12 miesięcy⁶⁶ od badania kształtowała się na poziomie 6% (rysunek 1.7). Stopień partycypacji w szkoleniach łączył się z wiekiem rolników oraz z liczebnością gospodarstw rolnych w danym kraju⁶⁷. Na poziomie całej UE i w zdecydowanej większości państw członkowskich im młodsza była kategoria wiekowa rolników, tym notowano wyższy poziom uczestnictwa w szkoleniach zawodowych⁶⁸. Przykładowo dla wszystkich krajów członkowskich w grupie osób kierujących gospodarstwami w wieku do 35 lat odsetek przeszkolonych wyniósł 10%, a w zbiorowości jednostek w wieku 65 lat i więcej analogiczny wskaźnik kształtował się na poziomie 2%. Względnie większe liczebności go-

⁶⁶ W badaniu struktury gospodarstw rolnych za kształcenie zawodowe uznaje się „działanie szkoleniowe prowadzone przez osobę lub instytucję szkoleniową, którego podstawowym celem jest nabycie nowych umiejętności związanych z działalnością gospodarstwa lub działalnością bezpośrednio związaną z gospodarstwem lub rozwojem i ulepszeniem istniejących gospodarstw”; por. Rozporządzenie 1200/2009.

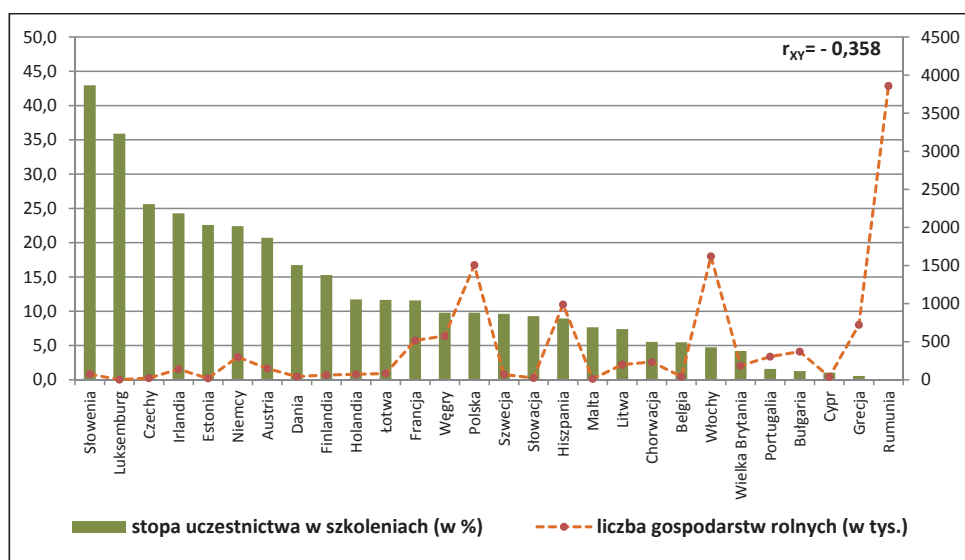
⁶⁷ Współczynnik korelacji liniowej Pearsona (r_{XY}) między liczbą gospodarstw rolnych a odsetkiem osób uczestniczących w szkoleniach w ciągu ostatnich dwunastu miesięcy wyniósł $-0,36$. Z kolei wartość tej statystyki dla zależności pomiędzy współczynnikiem wieku kierowników gospodarstw rolnych a odsetkiem osób uczestniczących w szkoleniach wyniosła $0,27$.

⁶⁸ Związek ten nie odnosił się jedynie do Bułgarii, Danii, Łotwy, Malty i Rumunii.

spodarstw odpowiadały także zazwyczaj względnie niższym udziałom w opisywanej formie kształcenia. Bardzo małą skalę uczestnictwa w szkoleniach odnotowano w Rumunii (mniej niż 1% rolników) i Grecji (1%), gdzie zbiorowość gospodarstw rolnych była znacząca. Duży stopień partycypacji w kształceniu zawodowym zaobserwowano z kolei w państwach, w których funkcjonowała niewielka lub bardzo niewielka liczba gospodarstw rolnych, czyli w Słowenii i w Luksemburgu. W wymienionych krajach w szkoleniach uczestniczyło odpowiednio 43 i 36% ogółu zarządzających gospodarstwami rolnymi.

Na uwagę zasługują kraje, w których miał miejsce ponadprzeciętny udział rolników w kształceniu zawodowym, niezależnie od dużej liczby gospodarstw rolnych. Taka sytuacja dotyczyła przede wszystkim Francji, Polski i Węgier. W 2010 roku w wymienionych krajach w szkoleniach uczestniczył co dziesiąty kierownik gospodarstwa rolnego.

Rysunek 1.7. Uczestnictwo kierowników w kształceniu zawodowym w ciągu ostatnich 12 miesięcy a liczebność gospodarstw rolnych w Unii Europejskiej (2010 rok)

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu, dostęp: 28.08.2013.

Znaczące uczestnictwo rolników w pozaszkolnym kształceniu zawodowym w części krajów mogło być efektem wsparcia publicznego, a w szczególności instrumentów WPR. W latach 2007-2013 w ramach realizacji jednego z priorytetów polityki rozwoju obszarów wiejskich polegającego na poprawie konkurencyjności sektora rolnego i leśnego, wdrażano środki, których celem

było upowszechnienie wiedzy oraz podniesienie kapitału ludzkiego wśród rolników. Jeden z instrumentów tej polityki dotyczył kształcenia zawodowego (szkoleń) i działań informacyjnych⁶⁹. Z danych wynika, że do końca 2011 roku na poziomie całej UE w szkoleniach i działaniach informacyjnych wspartych przez EFRROW (działanie 111) uczestniczyło 466 tys. osób⁷⁰, co stanowiło 12% zakładanej liczby beneficjentów na lata 2007-2013 (najwięcej w Hiszpanii, Francji, Belgii i na Litwie). Do 2010 roku w Polsce skala partycypacji w tych przedsięwzięciach była bardzo niewielka. Należy więc sądzić, iż badani kierownicy gospodarstw w relatywnie większym zakresie korzystali tam z innych ofert kształcenia ustawicznego⁷¹.

1.7. Korzystanie z usług doradczych⁷²

Jeden ze sposobów upowszechniania wiedzy wśród rolników i poprawy kapitału ludzkiego stanowią usługi doradcze. Korzystanie z profesjonalnych porad może przyczyniać się także do pozytywnego wpływu działalności rolniczej na środowisko naturalne oraz podniesienia konkurencyjności ekonomicznej gospodarstw rolnych. Z tego powodu doradztwo stało się istotnym elementem

⁶⁹ Działania te miały polegać przede wszystkim na rozpowszechnianiu wiedzy naukowej i praktyk innowacyjnych wśród osób pracujących w sektorze rolnym, żywnościowym i leśnym, (działanie 111) oraz szkoleniach i informowaniu podmiotów gospodarczych działających w dziedzinach objętych osią 3 (działanie 331); por. Rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005 w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) (dalej Rozporządzenie 1698/2005), s. 288, 294, 295. Środki EFRROW na realizację w latach 2007-2013 programów rozwoju obszarów wiejskich wyniosły 96 mld euro. Znaczenie wymienionych działań było jednak relatywnie niewielkie. Na działanie 111 przewidziano 3% środków EFRROW przeznaczonych na realizację osi 1. Z kolei na działanie 331 analogiczny wskaźnik wyniósł 1%.

⁷⁰ Liczba ta obejmowała nie tylko rolników, ale i inne osoby zatrudnione w rolnictwie, leśnictwie i przemyśle spożywczym. Dotyczyła ona krajów, które udostępniły dane odnośnie liczby uczestników; por. http://enrd.ec.europa.eu/app_templates/enrd_assets/pdf/measureinformation_sheets/C_Infosheet_111.pdf, dostęp: 10.11.2013.

⁷¹ Od połowy 2010 roku w Polsce udział w szkoleniach organizowanych w ramach PROW 2007-2013 znacznie się zwiększył. Z dostępnych informacji wynika, że do września 2013 roku przeszkolono ponad 171 tys. osób, co stanowiło 57% zakładanej liczby uczestników; por. Kuśmirek C., *Wdrażanie działania „Szkolenia zawodowe dla osób zatrudnionych w rolnictwie i leśnictwie”*, prezentacja wygłoszona na seminarium informacyjnym w dniu 25.09.2013 r. w Warszawie, <http://www.fapa.com.pl>, dostęp: 01.12.2013 r.

⁷² Wzięto pod uwagę wyłącznie korzystanie z usług doradczych wspartych w ramach WPR ze środków EFRROW. Zbierano informacje o korzystaniu ze środków wsparcia rozwoju obszarów wiejskich w ciągu trzech lat poprzedzających badanie. Jednym z nich były usługi doradcze; por. Rozporządzenie 1200/2009.

w polityce rolnej UE oraz poszczególnych państw członkowskich⁷³. Po pierwsze, upatruje się w nim sposób na rozpropagowanie określonego podejścia w zakresie prowadzenia działalności rolniczej. Ma ono dotyczyć przede wszystkim praktyk sprzyjających zdrowiu publicznemu, zdrowiu i dobrostanowi zwierząt, zdrowotności roślin, ochronie środowiska naturalnego i pozytywnemu oddziaływaniu na klimat, jak również stosowaniu zasad dobrej kultury rolnej. Po drugie, usługi doradcze świadczone rolnikom mają być środkiem transferu wiedzy i innowacji⁷⁴. W okresie programowania 2007-2013 korzystanie przez rolników z usług doradczych było wspierane w ramach programów rozwoju obszarów wiejskich państw członkowskich UE, finansowanych ze środków EFRROW.

Jak wynika z danych Eurostatu zdecydowanie najbardziej aktywni w korzystaniu z pomocy doradczej oferowanej za pośrednictwem instrumentów WPR byli duńscy rolnicy. Usługi doradcze objęły tam 71% gospodarstw rolnych, które wytwarzały istotną część produkcji i dysponowały większością gruntów rolnych.

Zasięg rozpowszechnienia usług doradczych oferowanych w ramach PROW był jeszcze względnie duży tylko w Czechach i Estonii – dotyczył on odpowiednio 11 i 7% gospodarstw rolnych z wymienionych krajów. W pozostałych państwach skala korzystania z opisywanego rodzaju wsparcia była znikoma i oscylowała wokół 1-2% wszystkich gospodarstw rolnych.

Dane zaprezentowane w tabeli 1.5 dokumentują fakt, iż usługi doradcze świadczone w ramach WPR 2007-2013 cieszyły się dotychczas niewielkim zainteresowaniem wśród polskich rolników. Do końca 2010 roku objęto nimi niepełna 1% gospodarstw rolnych. Zajmowały one 3% wszystkich gruntów rolnych oraz wytwarzały 3% całkowitej standardowej produkcji. Przyczyny małej skali korzystania z opisywanego rodzaju pomocy w Polsce przypisywano niewielkiej motywacji potencjalnych beneficjentów, konieczności ponoszenia przez nich części kosztów w zamian za uzyskiwane wsparcie⁷⁵ oraz krótkiemu okresowi dostępności⁷⁶.

⁷³ Reforma WPR z 2003 roku polegała m.in. na wprowadzeniu Systemu Doradztwa Rolniczego (Farm Advisory System). Jego celem jest udzielenie pomocy doradczej rolnikom. Dodatkowo otrzymywanie płatności bezpośrednich uzależniono od stosowania wymogów UE w zakresie zarządzania gospodarstwem i utrzymania gruntów w dobrej kulturze rolnej zgodnej z ochroną środowiska.

⁷⁴ Pakiet legislacyjny WPR 2014-2020 zakłada tworzenie Sieci Europejskiego Partnerstwa na rzecz Innowacji (EPI), w ramach której wspólne przedsięwzięcia mają realizować pracownicy sektora badań, rolnicy, doradcy i przedsiębiorcy.

⁷⁵ Dofinansowanie ze środków publicznych obejmowało 80% kosztów pojedynczej usługi doradczej. W pierwszej kolejności beneficjent ponosił całkowity koszt usługi doradczej razem z podatkiem VAT (realnie finansował usługę w 42%), dopiero później po spełnieniu formalności otrzymywał on częściową refundację poniesionych wydatków; por. Moskała P., Radomski P., *Wdrażanie działania „Korzystanie z usług doradczych przez rolników i posiadaczy*

Tabela 1.2. Rozpowszechnienie usług doradczych świadczonych w ramach Wspólnej Polityki Rolnej w gospodarstwach rolnych państw Unii Europejskiej (2010 rok)

Kraj	Liczba gospodarstw rolnych ogółem	Odsetek gospodarstw objętych usługami doradczymi w ramach WPR (w %)	Powierzchnia gruntów rolnych ogółem (w tys. UAA)	Grunty rolne gospodarstw objętych usługami doradczymi w gruntach rolnych ogółem (w %)	Wartość SO gospodarstw rolnych ogółem (w mln. euro)	Wartość SO gospodarstw objętych doradztwem w SO ogółem (w %)
Bulgaria	370490	0,0	4476	0,0	2537	0,0
Czechy	22860	11,1	3484	45,8	3852	46,6
Dania	42100	70,5	2647	84,1	8431	84,6
Niemcy	299130	1,5	16704	4,1	41494	5,0
Estonia	19610	6,8	941	36,4	595	43,7
Irlandia	139890	0,0	4991	0,0	4298	0,0
Grecja	723060	1,0	3478	2,0	6700	2,2
Hiszpania	989800	0,6	23753	1,8	34173	1,4
Francja	516100	0,0	27837	0,0	50733	0,0
Chorwacja	233280	0,0	1316	0,0	2115	0,0
Włochy	1620880	0,5	12856	2,1	49460	3,2
Cypr	38860	0,0	118	0,0	459	0,0
Łotwa	83390	0,0	1796	0,0	777	0,0
Litwa	199910	0,9	2743	8,4	1526	7,8
Luksemburg	2200	0,0	131	0,0	269	0,0
Węgry	576810	1,2	4686	30,3	5241	24,4
Malta	12530	0,0	11	0,0	96	0,0
Holandia	72320	1,3	1872	2,9	18930	1,8
Austria	150170	0,0	2878	0,0	5879	0,0
Polska	1506620	0,7	14447	3,4	18987	3,3
Portugalia	305270	0,2	3668	0,3	4640	0,4
Rumunia	3859040	0,0	13306	0,0	10420	0,0
Słowenia	74650	1,4	483	6,3	913	10,9
Słowacja	24460	1,8	1896	23,9	1731	21,0
Finlandia	63870	2,4	2291	4,2	3098	5,2
Szwecja	71090	0,0	3066	0,0	3733	0,0
Wielka Brytania	186800	0,5	16882	0,8	19555	1,0

Brak danych dla Belgii

Źródło: Eurostat, dostęp: 17.01.2013.

lasów” objętego PROW 2007-2013 w opinii ośrodków doradztwa rolniczego, ZDR nr 1/2011, CDR Oddział w Poznaniu, Poznań 2011, s. 74.

⁷⁶ System wsparcia doradczego w ramach PROW 2007-2013 rozpoczął funkcjonowanie w Polsce od marca 2009 roku. Z dostępnych danych wynika, że po 2010 roku skala korzystania z usług doradczych znacznie się zwiększyła, choć nadal pozostawała ona daleka od zakładanych celów (ponad 74 tys. osób, obejmująca również posiadaczy lasów). Do listopada 2013 liczba beneficjentów usług doradczych wyniosła 35,6 tys. osób; por. *Zbiornice sprawozdanie bieżące tygodniowe z realizacji Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013*, <http://www.minrol.gov.pl/>, dane narastająco według stanu na dzień 22.11.2013 r. dostęp: 12.12.2013 r.

1.8. Podsumowanie

Przedstawione w rozdziale analizy oparte były na założeniu istotności cech społeczno-demograficznych w procesie kierowania gospodarstwami rolnymi. Uznano, iż wybrane charakterystyki osób zarządzających powiązane są z ekonomicznym aspektem prowadzenia działalności rolniczej. Rozważając efekty produkcyjne czy perspektywy rozwojowe gospodarstw rolnych trudno bowiem abstrahować od właściwości czy postaw osób nimi kierujących. Oprócz gospodarczej strony coraz większą rolę przypisuje się również innym wymiarom prowadzenia produkcji rolnej. Dotyczą one relacji całego sektora i składających się na niego jednostek ze środowiskiem oraz otoczeniem społecznym. W tym kontekście szczególną uwagę zwraca się na oddziaływanie rolnictwa na zmiany klimatyczne, kształtowanie krajobrazu, wykorzystanie zasobów naturalnych czy jakość i bezpieczeństwo żywności oraz utrzymanie żywotności obszarów wiejskich. Wszystkie wymienione kwestie uwarunkowane są podejmowaniem określonych działań osób zarządzających gospodarstwami rolnymi. Nie bez wpływu na te praktyki pozostają takie cechy rolników jak faza życia (wiek), poziom formalnych kwalifikacji zawodowych, wiedza i umiejętności praktyczne uzyskane w wyniku uczestnictwa w kształcenia ustawicznego oraz korzystania z profesjonalnych usług doradczych.

Z zaprezentowanych danych wynika, iż na poziomie UE zbiorowość kierowników gospodarstw rolnych charakteryzowała się niekorzystną strukturą demograficzną. W populacji tej największy udział miały osoby ze starszych kategorii, a najmniejszy z młodszych grup wiekowych. Fakt ten łączył się z określonym etapem rozwoju demograficznego tej zbiorowości. Może on również odzwierciedlać procesy starzenia się populacji, ale także problemy ze zmianami generacyjnymi w wielu gospodarstwach rolnych. W części europejskich krajów odnotowano bowiem spowolnienie rotacji pokoleniowej rolników. Towarzyszy jej zmniejszające się tempo rekrutacji młodych do sektora przy jednoczesnym wydłużaniu się aktywności zawodowej starszych osób. Niezrównoważony kształt struktury demograficznej osób zarządzających gospodarstwami rolnymi łączyć należy z procesami ekonomicznymi oraz postrzeganymi niekorzystnymi perspektywami dla prowadzenia działalności rolniczej. Potwierdzeniem tego może być zaobserwowane w części krajów UE współwystępowanie zaawansowanego wieku rolników z niekorzystnymi właściwościami gospodarstw, świadczącymi o ich ograniczonym potencjale rynkowym (mała powierzchnia gruntów rolnych czy niewielka skala produkcji). W uzupełnieniu tych rozważań dodać należy, iż zbiorowość kierujących gospodarstwami rolnymi w Polsce należała do najmłodszej w Unii.

W analizowanych państwach większość rolników cechowała się niskim poziomem kierunkowego wykształcenia. Ich kwalifikacje oparte były przede wszystkim na doświadczeniu praktycznym. Z danych wynika, iż profesjonalnym przygotowaniem zawodowym na poziomie całej UE legitymowali się relatywnie częściej młodzi kierownicy i osoby prowadzące gospodarstwa o średniej i dużej wielkości ekonomicznej. Względnie wyższy poziom wykształcenia rolników odnotowano zazwyczaj w krajach, gdzie dominowały efektywne i towarowe gospodarstwa rolne. Nie zmienia to faktu, że dane zgromadzone przez Eurostat świadczą jednocześnie o relatywnie dobrym przygotowaniu kierunkowym dużej grupy polskich kierowników gospodarstw rolnych.

Wśród osób zarządzających gospodarstwami rolnymi w państwach UE zróżnicowana była również skala uczestnictwa w różnych formach kształcenia ustawicznego, jak i stopień korzystania z usług doradczych będących istotnym elementem wdrażania WPR. Dane Eurostatu dokumentują, iż w analizowanym roku polskich rolników cechował ponadprzeciętny udział w szkoleniach zawodowych. Względnie mniej rozpowszechnione wśród nich było korzystanie z profesjonalnej pomocy doradczej.

Rozdział 2

Kobiety kierowniczkę gospodarstw rolnych w UE

2.1. Skala zjawiska

Według danych Eurostatu w roku 2010 na terenie dwudziestu ośmiu państw, które wchodzą do Wspólnoty znajdowało się blisko 3,4 mln gospodarstw rolnych kierowanych przez kobiety. W tym 1,3 mln w krajach UE-15, blisko 0,8 mln w grupie państw przyjętych do UE razem z Polską oraz 1,4 mln łącznie w Bułgarii, Rumunii i Chorwacji.

W 2010 roku w krajach UE gospodarstwa prowadzone przez kobiety stanowiły 28,0% ogółu gospodarstw. Ogółem więcej gospodarstw z kierownikiem kobietą znajdowało się w państwach przyjętych do UE razem z Polską (UE-10 oraz nowoprzyjętych (Bułgaria Rumunia oraz Chorwacja – UE-3), gdzie wielkość ta w badanym roku wynosiła blisko 30%, wobec 24,3% w krajach UE-15 (tabela 2.1). Sytuacja była jednak zróżnicowana między poszczególnymi krajami we wszystkich wyszczególnionych grupach.

Tabela 2.1. Gospodarstwa kierowane przez kobiety w krajach UE w roku 2010.

Kraje UE	Gospodarstwa kierowane przez kobiety			
	w tys.	procent ogółu gospodarstw	obszar w tys. ha	średni obszar w ha/1 gosp.
UE 28	3 432,51	28,0	23 268,86	6,8
UE 15	1 269,44	24,3	15 127,23	11,9
UE 10	778,74	30,4	4 954,36	6,4
UE 3	1 384,33	31,0	3 187,27	2,3
Polska	448,12	29,7	2 489,02	5,6

Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

W krajach tzw. „starej” Unii najwyższym odsetkiem kobiecych gospodarstw charakteryzowały się Austria, Włochy, Portugalia oraz Grecja – odpowiednio od 34,5% do 27,7% ogółu gospodarstw. Najniższym zaś Holandia – 6,1%, Niemcy – 8,4% oraz Dania – 9,0%.

Wśród krajów przyjętych razem z Polską do Wspólnoty, najwyższy odsetek takich jednostek w roku 2010 był na Litwie i w Łotwie (odpowiednio 47,7% oraz 46,8% ogółu gospodarstw), a najniższy zaś na Malcie, gdzie blisko co dzie-

siąte gospodarstwo prowadziła kobieta. W Czechach i Słowacji tego typu gospodarstwa stanowiły odpowiednio 15,1% oraz 17,0%.

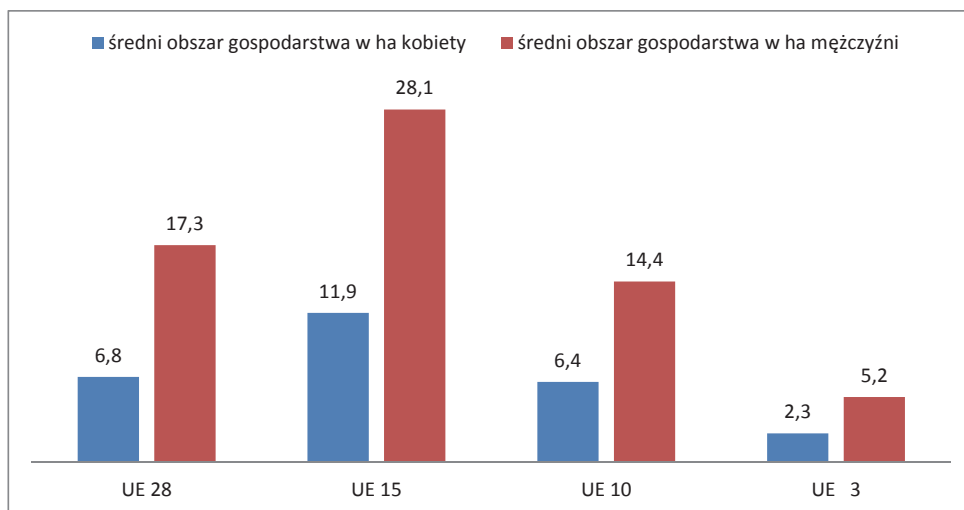
Z kolei w krajach przyjętych relatywnie niedawno w struktury unijne, podobny stopień sfeminizowania rolnictwa mierzony odsetkiem gospodarstw zarządzanych przez kobiety, był w Bułgarii i Chorwacji (blisko co piąte gospodarstwo). Natomiast w Rumunii prawie co trzecie gospodarstwo miało kierownika kobietę.

W roku 2010, łącznie w krajach UE, kobiety sprawowały pieczę nad 23 268,9 tys. ha UR, co stanowiło 13,2% ogółu użytków rolnych UE. W tym w krajach starej Unii Europejskiej wielkość ta wynosiła 15 127,2 tys. ha UR (12,0% ogółu UR).

Średnia wielkość tych gospodarstw była bardzo zróżnicowana w poszczególnych państwach. Przeciętnie największe obszary tego typu gospodarstwa znajdowały się w Czechach – 63,9 ha, Niemczech – 43,1 ha oraz Słowacji – 38,4 ha.

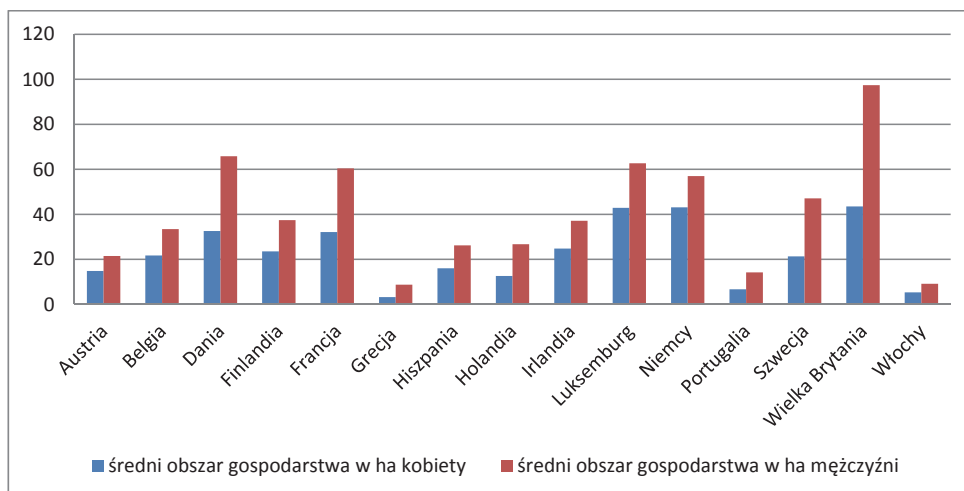
Podkreślenia wymaga fakt, iż w każdym z krajów UE średni obszar gospodarstwa prowadzonego przez kobietę był zdecydowanie niższy (w przeważającej liczbie krajów o blisko połowę lub więcej), niż średni obszar gospodarstwa rolnego kierowanego przez mężczyznę (rysunki 2.1-2.3.).

Rysunek 2.1. Średni obszar gospodarstw kierowanych przez kobiety i mężczyzn w krajach UE w 2010 roku

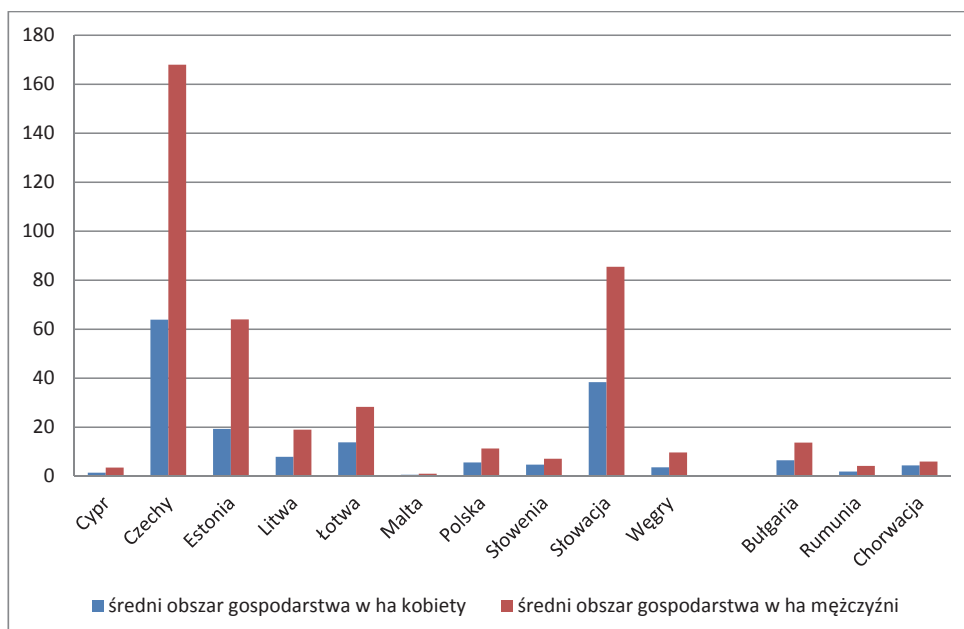
Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

Rysunek 2.2. Średni obszar gospodarstw kierowanych przez kobiety i mężczyzn w krajach UE w 2010 roku, w podziale na płęć UE-15

Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

Rysunek 2.3. Średni obszar gospodarstw kierowanych przez kobiety i mężczyzn w krajach UE w 2010 roku, w podziale na płęć UE-13

Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

2.2. Struktura wiekowa kobiet kierujących gospodarstwami rolnymi w państwach UE

Ogółem w państwach UE, w roku 2010, ponad jedna trzecia kierowniczek gospodarstw rolnych przekroczyła 65 lat, blisko jedna czwarta była w wieku od 45 do 54 lat, jedna piąta nie przekroczyła 44 lat. Kobiety w najmłodszej grupie wiekowej (do 35 lat) kierowały mniej niż co dziesiątym gospodarstwem (tabela 2.2).

Tabela 2.2. Struktura wiekowa kobiet kierowniczek gospodarstw rolnych w państwach UE w 2010 roku

Kraje UE	Kobiety kierowniczki w wieku lat:				
	do 35	35-44	45-54	55-64	ponad 65
	w proc.				
UE 28	6,2	13,3	19,8	23,1	37,7
UE 15	5,0	14,3	23,8	25,1	31,8
UE 10	10,2	18,6	25,7	21,1	24,4
UE 3	5,0	9,4	12,9	22,3	50,4
Polska	13,9	23,2	30,3	19,7	12,9

Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

W strukturze wiekowej kobiet prowadzących gospodarstwa, w państwach przyjętych razem z Polską do UE, reprezentacja młodszych grup wiekowych była wyższa niż w pozostałych grupach krajów. Ogółem w państwach UE-10, blisko jedna trzecia kobiet nie przekroczyła 45 roku życia, a jedna czwarta mieściła się w grupie wiekowej od 45 do 54 lat. W Polsce kobiety kierujące gospodarstwami rolnymi charakteryzowały się relatywnie liczniejszą reprezentacją w młodszych grupach wiekowych, niż średnio w państwach UE, zarówno w skali ogólnej jak i w poszczególnych grupach państw europejskich. Co prawda jedna trzecia kobiet kierowniczek, w Polsce kraju ukończyła 55 lat, ale jednocześnie ponad połowę stanowiły kobiety w grupie wiekowej 35-54 lata, a udział (odsetek) kobiet reprezentujący najmłodszą wyszczególnioną grupę wiekową, w ogólnej strukturze wieku, był najwyższy w Europie. Także w Czechach oraz Austrii i Bułgarii, udział młodych kobiet wśród ogółu kierowniczek był zdecydowanie wyższy niż ogółem w państwach UE.

Relatywnie gorszą strukturą wiekową charakteryzowały się kraje położone na południu Europy, w tym Rumunia i Chorwacja, gdzie ogółem ponad połowa kobiet (kierowniczek) w roku 2010 była w wieku powyżej 65 lat, a zaledwie co dwudziesta kierowniczka miała mniej niż 35 lat. Szczególnie duży odse-

tek najstarszych kobiet, przy jednoczesnym relatywnie niskim udziale najmłodszych w strukturze wiekowej, odnotowano także w Portugalii, Włoszech oraz Grecji i Hiszpanii.

W roku 2010 w grupie mężczyzn, struktura wiekowa kierowników była bardziej korzystna niż w grupie kobiet we wszystkich analizowanych grupach państw unijnych (tabela 2.3).

Tabela 2.3. Struktura wieku mężczyzn kierowników gospodarstw rolnych w państwach UE w 2010 roku

Kraje UE	Mężczyźni kierownicy w wieku lat:				
	do 35	35-44	45-54	55-64	ponad 65
	w proc.				
UE 28	7,9	17,9	23,9	23,7	26,5
UE 15	6,2	16,2	25,2	24,4	28,0
UE 10	11,8	21,5	29,7	22,9	14,2
UE 3	8,0	17,9	19,0	23,3	31,7
Polska	15,1	25,1	33,1	20,3	6,5

Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

Polscy mężczyźni, kierownicy gospodarstw rolnych, wypadali, podobnie jak grupa kobiet, relatywnie korzystniej na tle pozostałych państw Europy w przypadku struktury wiekowej. Najwyższym odsetkiem kierowników gospodarstw rolnych (mężczyzn) po 65 roku życia, charakteryzowały się Rumunia, Portugalia Litwa i Słowenia. Z kolei najwyższy odsetek najmłodszych kierujących warsztatami rolnymi posiadały Polska (13,9%), Czechy 13,0%), (13,9%), Finlandia (11,5%) oraz Niemcy (10,7%).

2.3. Poziom wykształcenia rolniczego

Według danych Eurostatu, jak już wspomniano we wcześniejszej części publikacji, określone zostały trzy poziomy (kategorie) wykształcenia osób prowadzących gospodarstwa rolne. We wszystkich państwach członkowskich ogółem przeważał poziom wykształcenia kierowników, określony jako praktyczne doświadczenie rolnicze, uzyskane wyłącznie poprzez pracę w gospodarstwie rolnym. W grupie kobiet ten poziom wykształcenia miało nieco ponad trzy czwarte z nich, a w grupie mężczyzn aż dwie trzecie kierowników (tabela 2.4).

Tabela 2.4. Struktura wykształcenia kierowników gospodarstw rolnych w państwach UE w 2010 roku według płci

Kraje UE	Poziom wykształcenia rolniczego kierownika gospodarstwa rolnego					
	pełne		zasadnicze		tylko praktyczne doświadczenie rolnicze	
	kobiety	mężczyźni	kobiety	mężczyźni	kobiety	mężczyźni
	w proc.					
UE 15	2,9	8,3	42,2	41,0	54,8	51,0
UE 10	13,2	20,0	12,8	20,5	74,0	59,4
UE 3	0,3	0,6	1,0	2,7	98,8	96,6
UE 28	4,2	8,0	18,9	23,5	76,9	68,6
Polska	18,0	27,4	16,1	23,5	65,9	49,0

Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

Zaledwie mniej niż co dziesiąty mężczyzna i mniej niż co piąta kobieta prowadząca produkcję rolną, posiadali najwyższy poziom wykształcenia, tzw. pełne wykształcenie rolnicze, trwające przez okres odpowiadający dwóm latom szkoleń w pełnym wymiarze godzin. Zdecydowanie gorszy, niż średnia w państwach UE-28, poziom wykształcenia reprezentowali, niezależnie od płci, kierownicy w grupie państw przyjętych do UE w 2004 roku. W tej zbiorowości pozytywnie wyróżniały się Czechy, Polska i Łotwa, gdzie odnotowano najwyższy odsetek osób, niezależnie od płci, z pełnym oraz zasadniczym wykształceniem rolniczym.

Relatywnie najniższy poziom wykształcenia rolniczego prezentowali kierowniczki i kierownicy w Grecji, Portugalii i Hiszpanii, gdzie tylko bez mała co dziesiąta osoba posiadała wyższe umiejętności niż praktyczne przygotowanie rolnicze. Zwracają także uwagę kobiety i mężczyźni w trzech państwach najpóźniej przyjętych do UE, gdzie ogółem prawie wszyscy kierownicy, zarówno kobiety jak i mężczyźni, byli przygotowani do pracy w rolnictwie tylko poprzez zdobyte doświadczenie w gospodarstwie rolnym.

Analiza poziomu wykształcenia w poszczególnych grupach państw Europy wykazała, iż ogółem w 28 państwach UE, ponad połowa (59,5%) UR zarządzana była przez kobiety tylko z praktycznym poziomem wykształcenia rolniczego. W grupie mężczyzn wielkość ta wynosiła, w roku 2010, 40,2% UR. Podobnie jak w przypadku struktury wiekowej osób (kobiet i mężczyzn), zarządzających gospodarstwami rolnymi, relacje te były bardziej korzystne w grupie państw UE-10, niż w tzw. państwach tzw. „starej” Unii (tabela 2.5).

Tabela 2.5. Obszar użytków rolnych (w proc.) według struktury wykształcenia oraz płci kierowników gospodarstw rolnych w państwach UE w 2010 roku

Kraje UE	Obszar UR (w proc) według poziomu wykształcenia rolniczego kierownika gospodarstwa rolnego					
	pełne		zasadnicze		tylko praktyczne doświadczenie rolnicze	
	kobiety	mężczyźni	kobiety	mężczyźni	kobiety	mężczyźni
	w proc.					
UE 28	15,5	27,7	24,9	30,8	59,5	40,2
UE 15	12,2	23,5	31,5	35,8	56,3	39,7
UE 10	28,6	52,6	16,7	20,4	54,7	23,1
UE 3	10,9	17,0	6,6	12,2	82,5	70,9
Polska	27,1	48,5	14,8	20,6	58,1	30,9

Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

Tabela 2.6. Odsetek kobiet-kierowniczek gospodarstw rolnych w państwach UE według poziomu wykształcenia i grup wiekowych w 2010 r.

Kraje UE	Odsetek kobiet w grupie wiekowej z poziomem wykształcenia				
	do 35	35-44	45-54	55-64	ponad 65
pełne wykształcenie rolnicze					
UE 28	9,5	7,9	7,2	3,5	0,8
UE 15	10,6	6,7	3,7	1,6	0,5
UE 10	16,5	16,1	18,2	13,2	4,3
UE 3	0,5	0,4	0,7	0,3	0,1
Polska	18,7	18,4	22,0	18,7	6,3
zasadnicze wykształcenie rolnicze					
UE 28	15,6	20,7	24,2	22,1	14,1
UE 15	42,2	43,9	43,9	43,9	39,0
UE 10	6,1	7,9	14,5	19,4	11,9
UE 3	2,0	2,6	1,7	1,0	0,4
Polska	4,7	6,0	16,1	28,3	27,7
tylko praktyczne doświadczenie rolnicze					
UE 28	74,9	71,4	68,6	74,4	85,0
UE 15	47,1	49,4	52,4	54,5	60,5
UE 10	77,4	76,0	67,3	67,5	83,9
UE 3	97,5	97,0	97,6	98,6	99,6
Polska	76,6	75,6	61,9	53,0	66,0

Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

Poziom reprezentowanego wykształcenia kierowników w rolnictwie powiązany był z ich wiekiem. W krajach UE-28, najwyższy odsetek mężczyzn z pełnym wykształceniem rolniczym mieścił się w grupie wiekowej do 35-44 lata. W przypadku kobiet kierowników osoby z tym poziomem wy-

kształcenia skupione były głównie w grupie 45-54 lata we wszystkich grupach państw (tabela 2.6).

Analiza poziomu wykształcenia w poszczególnych grupach wiekowych, wykazała, iż w grupie wiekowej do 35 lat, pełne wykształcenie rolnicze ogółem we wszystkich państwach UE, posiadało 15,3% mężczyzn. Udział ten ulegał znaczącemu zmniejszeniu wśród starszych kierowników (tabela 2.6, 2.7).

Tabela 2.7. Odsetek mężczyzn-kierowników gospodarstw rolnych w państwach UE według poziomu wykształcenia i grup wiekowych w 2010 r.

Kraje UE	Odsetek mężczyzn w grupie wiekowej z poziomem wykształcenia				
	do 35	35-44	45-54	55-64	ponad 65
pełne wykształcenie rolnicze					
UE 28	15,3	12,5	10,9	6,1	1,8
UE 15	22,1	16,0	9,9	5,4	1,8
UE 10	24,5	23,7	23,8	17,1	7,4
UE 3	0,7	0,5	0,9	0,9	0,4
Polska	28,5	29,3	30,3	24,6	11,9
zasadnicze wykształcenie rolnicze					
UE 28	18,0	21,6	27,0	22,1	21,0
UE 15	39,7	41,4	42,4	42,1	38,8
UE 10	10,2	13,5	24,5	8,6	19,0
UE 3	2,9	4,2	3,3	3,0	1,4
Polska	7,4	10,8	27,7	2,3	38,8
tylko praktyczne doświadczenie rolnicze					
UE 28	66,8	66,0	62,1	67,9	77,2
UE 15	38,2	42,6	47,7	52,5	59,5
UE 10	65,3	62,8	51,6	54,6	73,6
UE 3	96,3	95,3	95,8	96,1	98,3
Polska	64,1	60,0	42,0	35,9	49,2

Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

W przypadku kobiet w wieku do 35 lat – 9,5% z nich posiadało pełne wykształcenie rolnicze, a w grupie wiekowej 55-64 lata już tylko 3,5%. W zbiorowości mężczyzn-kierowników udział ten był zdecydowanie wyższy niż wśród kobiet, ale także zmniejszał się znacząco w grupie wiekowej 55-64 lata (odpowiednio z poziomu 15,3% do 6,1%). Wśród osób po 65 roku życia najwyższym wyróżnionym poziomem wykształcenia legitymowało się tylko 1,8% mężczyzn i 0,8% kobiet. Najwyższy odsetek osób z tym poziomem wykształcenia, zarówno w grupie kobiet jak i mężczyzn, charakteryzował kraje, które razem z Polską weszły w struktury unijne. Najniższy był zaś na Bałka-

nach. Zwraca uwagę również fakt, iż w Polsce, na tle innych państw UE osoby z najwyższym poziomem wykształcenia rolniczego stanowią znaczący odsetek osób w każdej z grup wiekowych. Także kierowniczki i kierownicy w Czechach legitymują się wysokim odsetkiem kierowników z pełnym poziomem wykształcenia rolniczego w każdej z grup wiekowych, od ponad jednej trzeciej do jednej piątej kierowników posiada ten poziom wykształcenia. Wśród państw ze „starej” Unii najwyższy odsetek osób z pełnym wykształceniem rolniczym był w Belgii, Francji, Irlandii oraz Szwecji.

Analiza danych Eurostatu odnośnie poziomu wykształcenia, wieku i obszarem kierowanego gospodarstwa w poszczególnych krajach UE, wykazała, iż zarówno kobiety jak i mężczyźni kierujący gospodarstwami rolnymi, reprezentujący najwyższy poziom wykształcenia i będący w wieku do 35 lat oraz w grupie 35-44 lata zarządzają, ogółem we wszystkich krajach UE, względnie niewielkim obszarem UR (tabela 2.8).

Tabela 2.8. Odsetek użytkowników rolnych według poziomu wykształcenia, wieku oraz płci kierowników gospodarstw rolnych w państwach UE w 2010 roku

Kraje UE	Pełne wykształcenie rolnicze				Praktyczne doświadczenie rolnicze	
	do 35 lat		35-44 lata		ponad 65 lat	
	kobiety	mężczyźni	kobiety	mężczyźni	kobiety	mężczyźni
UE 28	2,2	3,6	4,3	7,3	14,9	7,3
UE 15	1,9	3,4	3,8	7,1	12,7	7,5
UE 10	3,8	5,7	6,7	10,5	10,4	2,8
UE 3	1,2	1,6	2,6	3,2	32,8	13,5
Polska	5,1	7,1	6,9	11,7	4,8	1,1

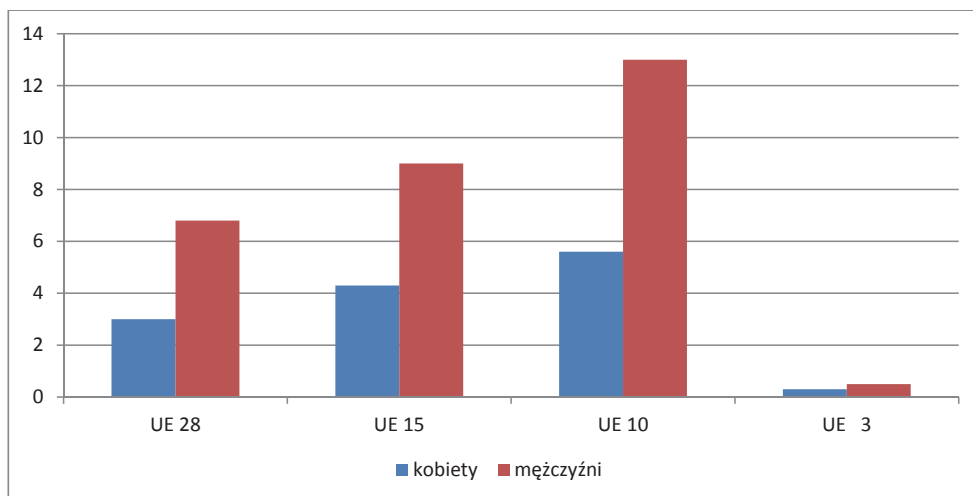
Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

Także kobiety i mężczyźni, należący do najstarszej grupy wiekowej i jednocześnie reprezentujący najniższy (praktyczny poziom wykształcenia rolniczego) skupiali w poszczególnych krajach, pod swoim zarządzaniem niewielki odsetek obszaru UR. Relatywnie najkorzystniej wypadali kierownicy i kierowniczki w krajach UE-10 w tym w Polsce, Czechach i Słowacji. W Polsce było to zaledwie 4,8% UR w przypadku kobiet i 1,1% UR kierowanych przez mężczyzn. W Czechach i Słowacji był to jeszcze niższy odsetek UR, zarówno w przypadku kobiet, jak i mężczyzn – mniej niż jeden procent.

2.4. Udział w szkoleniach i korzystanie ze wsparcia w ramach wybranych instrumentów WPR UE

W ramach prowadzonej analizy zbadano udział kobiet i mężczyzn w szkoleniach w ciągu ostatniego roku. Ogółem w UE w tego typu działaniach edukacyjnych wzięło udział mniej niż 3% kobiet. Na tle średniej unijnej zdecydowanie lepiej wypadają kobiety w państwach UE-10. Tutaj średnia dla kobiet-kierowniczek jest dwukrotnie wyższa. W państwach nowoprzyjętych ta aktywność edukacyjna ma marginalny charakter. W grupie kierowników mężczyzn sytuacja jest relatywnie lepsza, gdyż we wszystkich wyszczególnionych grupach państw, udział ten w porównaniu z kobietami jest dwa razy większy (rysunek 2.4).

Rysunek 2.4. Odsetek kierowników gospodarstw rolnych biorących udział w szkoleniach w 2010 roku (w ciągu ostatnich 12 miesięcy), w podziale na płeć

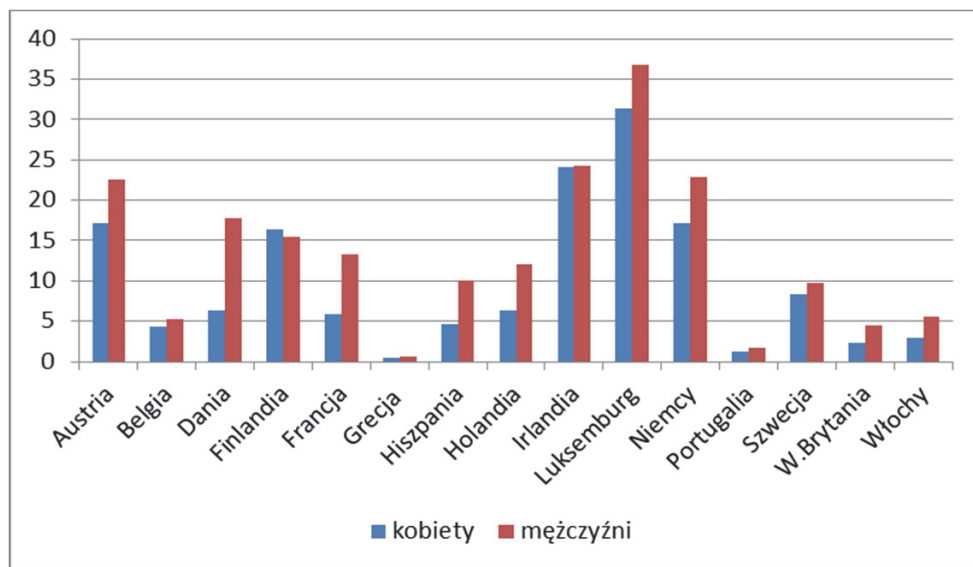
Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

Aktywność edukacyjna, mierzona udziałem w szkoleniach w ciągu ostatniego roku, była także zróżnicowana w poszczególnych państwach Europy. Najwięcej pań prowadzących gospodarstwa szkoliło się w Irlandii, Niemczech, Austrii i Słowenii oraz Luksemburgu, gdzie taki udział zgłosiła około jedna trzecia do jednej piątej kobiet. W krajach byłego bloku wschodniego pozytywnie wyróżniały się także kobiety z Czech i Estonii. W Polsce w badanym okresie, szkoliła się mniej niż co dwudziesta kobieta (rysunek 2.5, 2.6). Podobną sy-

tuację zaobserwowano odnośnie udziału kobiet w pozyskiwaniu środków finansowych w ramach wybranych instrumentów WPR UE (rysunek 2.7).

Rysunek 2.5 Odsetek kierowników gospodarstw rolnych biorących udział w szkoleniach w 2010 roku (w ciągu ostatnich 12 miesięcy), w państwach UE-15, w podziale na płeć

UE-15

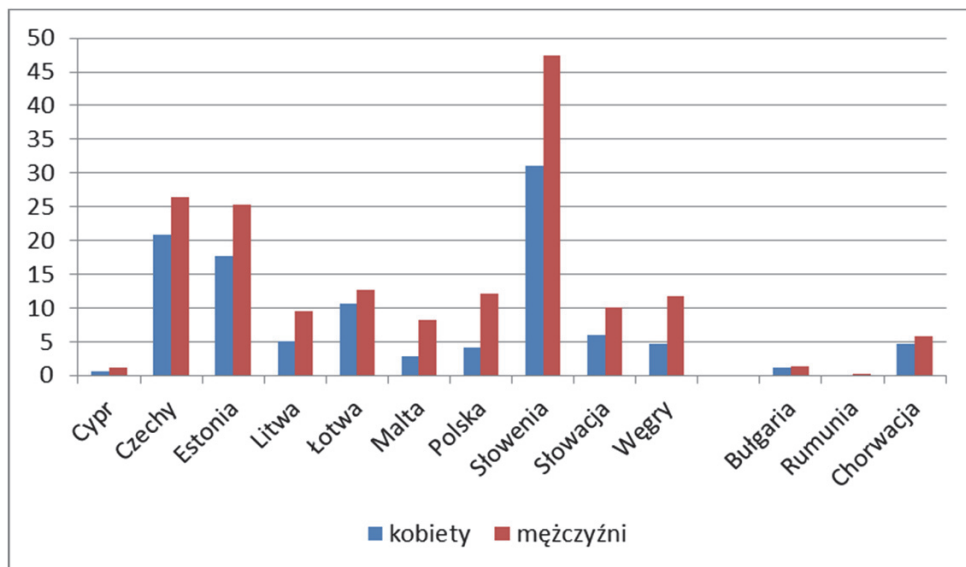
Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

Dane Eurostatu pokazują, iż udział w wybranych działaniach Programu, pozyskiwanie funduszy zgłosiła nieco ponad co dwudziesta kobieta UE-28. Wyższą aktywnością wyróżniały się kobiety w państwach tzw. „starej” Unii, gdzie blisko co dziesiąta kobieta ubiegała się o fundusze w ramach tych środków. Jednak analiza wykazała duże zróżnicowanie pomiędzy państwami odnośnie aktywności kierowników w pozyskiwaniu udostępnianych środków. Na przykład w Finlandii aż 90% kierowniczek, w Austrii i Danii po blisko 80%, oraz w Irlandii 65%, ubiegało się o ten rodzaj wsparcia (rysunek 2.7).

Wśród państw, które razem z Polską weszły do UE, najbardziej aktywne były kobiety w Słowenii, Czechach i Estonii (rysunek 2.8). W porównaniu z grupą mężczyzn różnice nie były aż tak widoczne jak we wcześniejszych rozważaniach.

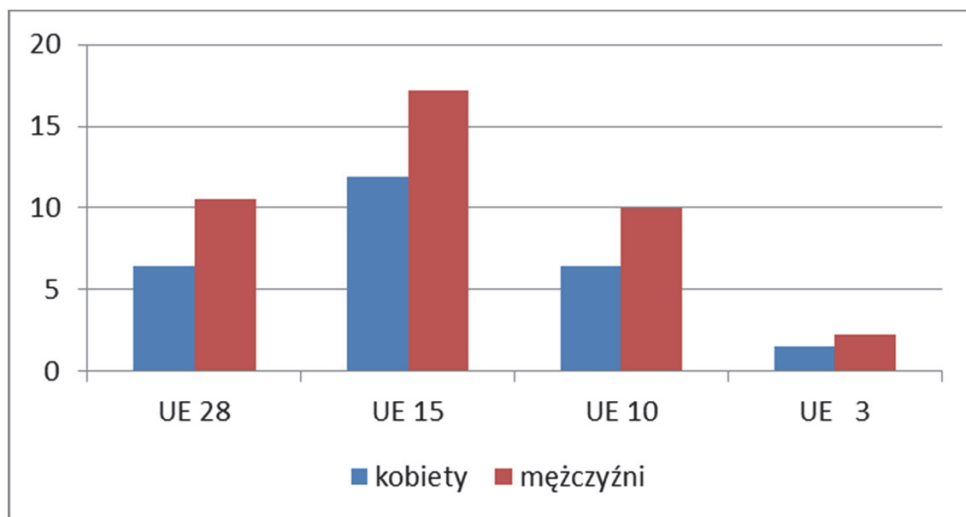
Rysunek 2.6. Odsetek kierowników gospodarstw rolnych biorących udział w szkoleniach w 2010 roku (w ciągu ostatnich 12 miesięcy), w państwach UE-10, w podziale na płeć

UE-10

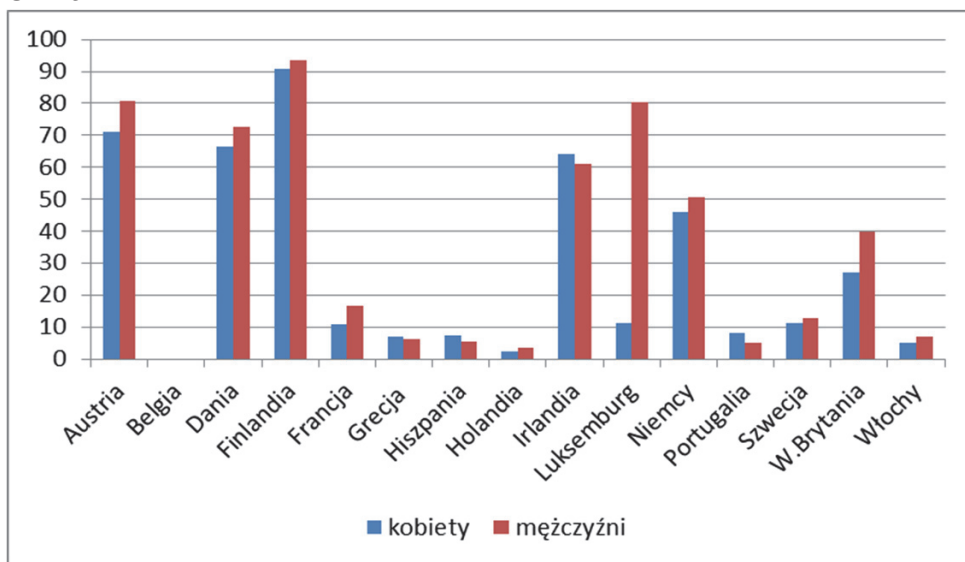
Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

Rysunek 2.7. Odsetek kierowników gospodarstw rolnych korzystających z wybranych instrumentów WPR UE w państwach UE, w podziale na płeć

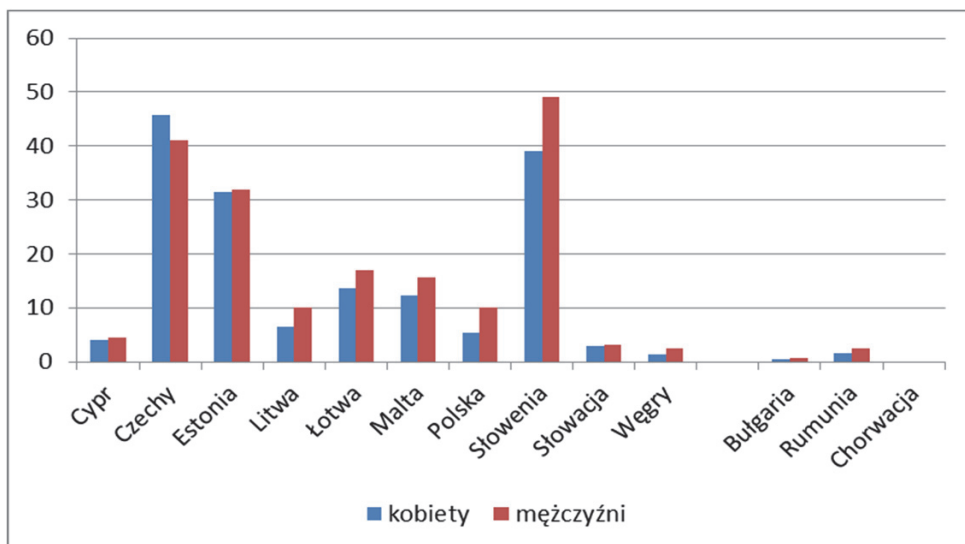
Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

Rysunek 2.8a. Odsetek kierowników gospodarstw rolnych korzystających z wybranych instrumentów WPR UE, w państwach UE, w podziale na płeć UE-15

Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

Rysunek 2.8b. Odsetek kierowników gospodarstw rolnych korzystających z wybranych instrumentów WPR UE, w państwach UE, w podziale na płeć UE-10

Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

2.5. Potencjał demograficzny gospodarstw rolnych w państwach UE

W niniejszej części pracy podjęto próbę analizy porównawczej wybranych cech struktury demograficznej kierowniczek i kierowników gospodarstw rolnych w państwach UE, jako wyznacznika potencjału demograficznego kierowników gospodarstw rolnych w podziale na płeć. Wykorzystano metodę unitaryzacji zerowanej (MUZ).⁷⁷ W pracy jako zmienne diagnostyczne przyjęto:

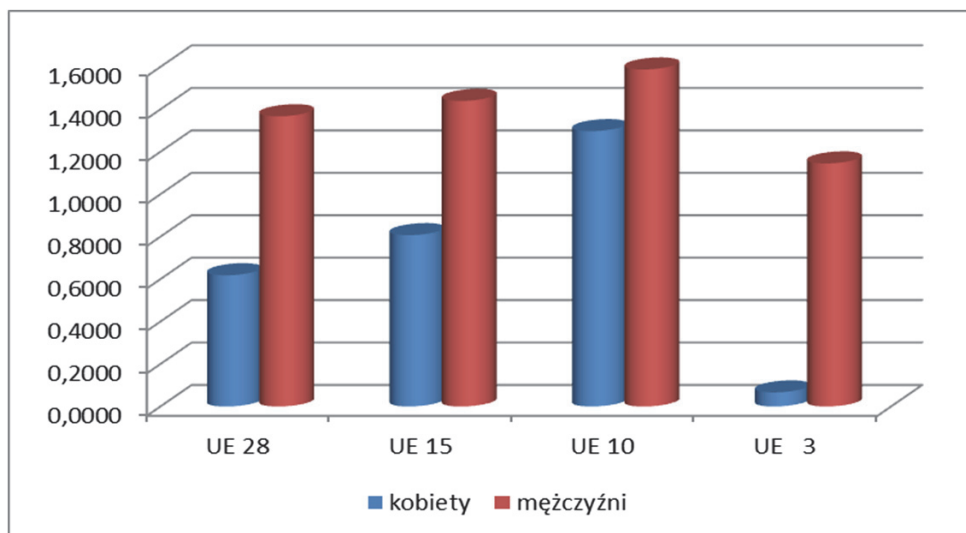
- X1 – Odsetek kierowniczek/kierowników po 65 roku życia
- X2 – Odsetek kierowniczek/kierowników z najwyższym poziomem wykształcenia rolniczego
- X3 – Odsetek kierowniczek/kierowników biorących udział w szkoleniach w ciągu ostatnich 12 miesięcy od badania
- X4 – Odsetek kierowniczek/kierowników korzystających z wybranych instrumentów WPR UE.

Jako stymulanty wyznaczono: odsetek kierowniczek/kierowników z najwyższym poziomem wykształcenia rolniczego (X2), odsetek kierowniczek/kierowników biorących udział w szkoleniach w ciągu ostatnich 12 miesięcy od badania (X3) oraz odsetek kierowniczek/kierowników korzystających z wybranych instrumentów WPR UE (X4). Zaś jako destymulantę: odsetek kierowniczek/kierowników po 65 roku życia (X1). Obliczono wartości wskaźnika dla dwóch zbiorowości: kobiet i mężczyzn – kierowników gospodarstw rolnych. Rysunek 2.8 prezentuje poziom tego wskaźnika ogółem według wyróżnionych grup państw UE w roku 2010. Z przeprowadzonych obliczeń wynika, iż w badanym roku występowało znaczące zróżnicowanie tego wskaźnika zarówno pomiędzy wyróżnionymi grupami krajów, jak i pomiędzy poszczególnymi państwami, a także i pomiędzy zbiorowością kobiet i mężczyzn (rysunki 2.8-2.11).

Najwyższy poziom tego wskaźnika dla grupy kobiet kierowników odnotowano w grupie państw, które razem z Polską weszły do UE. Wskaźnik ten osiągnął poziom 1,2. W porównaniu ze średnią dla całej UE był on dwukrotnie wyższy. Najwyższy poziom wskaźnika występował w Czechach, Austrii, Finlandii, Irlandii i Niemczech.

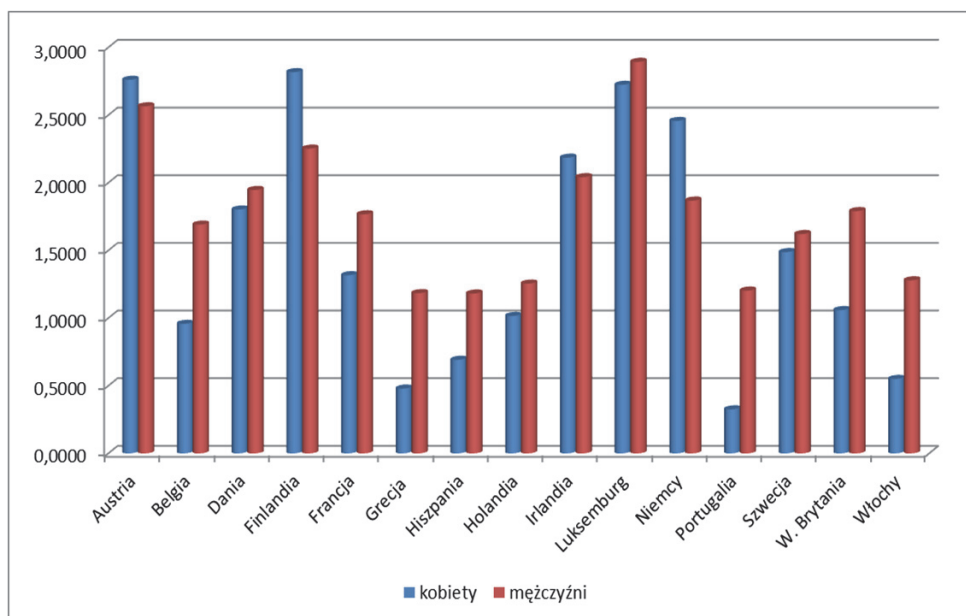
⁷⁷K. Kukula, *Metoda unitaryzacji zerowanej*, PWN, Warszawa 2000.

Rysunek 2.9. Poziom wskaźnika potencjału demograficznego w wyróżnionych grupach państw UE w roku 2010, w podziale na płeć

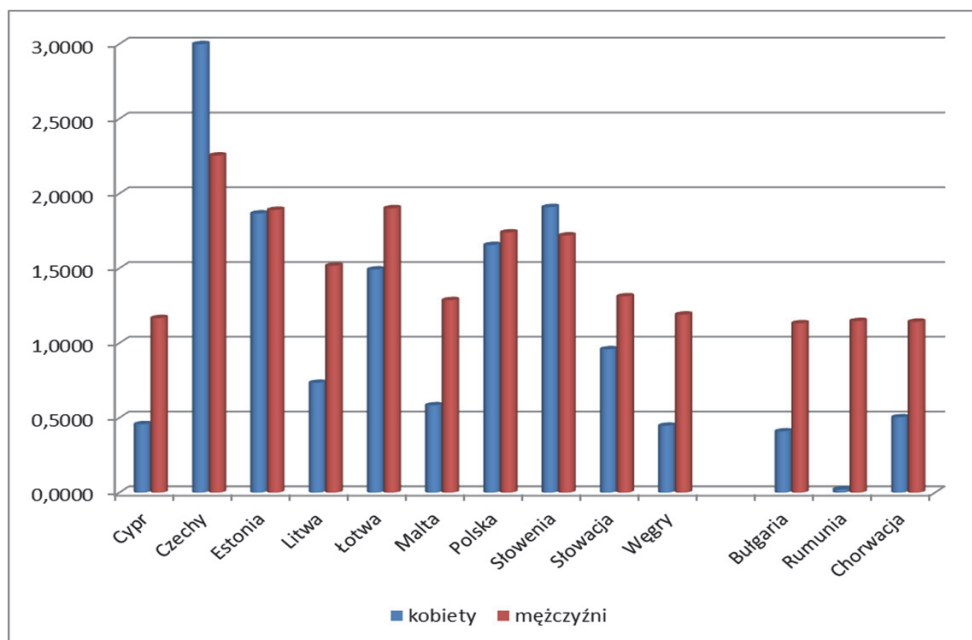
Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

Rysunek 2.10. Poziom wskaźnika potencjału demograficznego w wybranych państwach UE w roku 2010, w podziale na płeć

Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

Rysunek 2.11. Poziom wskaźnika potencjału demograficznego w wybranych państwach UE w roku 2010, w podziale na płeć

Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu.

W Czechach na wysoki poziom wskaźnika potencjału demograficznego w grupie kobiet kierowniczek gospodarstw rolnych, pozytywny wpływ miał przede wszystkim wysoki odsetek (45,8%) kobiet, które korzystały ze wsparcia w ramach wybranych instrumentów WPR UE oraz relatywnie wysoki odsetek kobiet z najwyższym poziomem wykształcenia rolniczego (29,9%) oraz niski udział najstarszych kierowniczek w strukturze wieku. W Słowenii także relatywnie duża grupa kierowniczek ubiegała się o wsparcie w ramach wybranych instrumentów WPR UE i brała udział w szkoleniach, ale jednocześnie w tym kraju udział kobiet kierowniczek, które ukończyły 65 lat był znaczący, co osłabiło poziom wskaźnika, ale należy podkreślić, iż jest on i tak na jednym z najwyższych w Europie. Relatywnie niski poziom wskaźnika reprezentowały kobiety w państwach położonych na południu Europy, zarówno w krajach starej Unii (Grecja, Portugalia, Hiszpania i Włochy), jak i w Rumunii, Bułgarii i Chorwacji. W krajach tych przede wszystkim wiek kierowniczek miał wpływ na poziom wskaźnika.

Przeprowadzona analiza wykazała, iż poziom wskaźnika potencjału demograficznego w Polsce dla grupy badanych kobiet był na poziomie blisko 1,6.

W grupie państw UE był to jeden z najwyższych wyników. Podkreślenia wymaga też fakt, iż potencjał demograficzny kobiet kierujących gospodarstwami rolnymi w naszym kraju był wyższy niż potencjał demograficzny ogółu kobiet zarządzających gospodarstwami we wszystkich wyszczególnionych grupach państw oraz wyższy niż na przykład w Szwecji, Danii Wielkiej Brytanii.

W kilku państwach poziom tego wskaźnika, w grupie kobiet osiągnął wyższy poziom, niż w przypadku kierowników mężczyzn. Taka sytuacja miała miejsce w Austrii, Finlandii, Irlandii Czechach i Słowenii. W Polsce w 2010 roku odnotowano niewielkie zróżnicowanie poziomu wskaźnika w obu wyróżnionych zbiorowościach.

2.6. Podsumowanie

Kobiety w nowoczesnym społeczeństwie na tle swojego rodzinnego i zawodowego „zakorzenia” odgrywają wielofunkcyjną rolę, przez co są w stanie w sposób istotny przyczynić się do postępu i innowacji na wszystkich poziomach społecznych. Także wiele zmian jakie miały miejsce w ostatnich latach na obszarach wiejskich UE było inicjowane i kierowane przez kobiety. Także w Parlamencie Europejskim podkreślana jest szczególnie ważna rola kobiet na obszarach wiejskich. Podkreślenia wymaga fakt, iż w państwach UE około 42% z 26,7 mln osób zatrudnionych regularnie w rolnictwie stanowią kobiety, i co najmniej jedno na pięć gospodarstw rolnych jest prowadzone przez kobietę.

Dlatego też potencjał ekonomiczny i społeczny kobiet, przede wszystkim tych kierujących gospodarstwami rolnymi, mogą mieć wpływ na to, że to głównie kobiety będą liderami przemian zarówno w rolnictwie jak i innych dziedzinach.

Rozdział 3

Przeobrażenia w cechach społeczno-demograficznych kierowników rodzinnych gospodarstw rolnych w warunkach nasilającej się konkurencji w świetle badań terenowych

3.1. Wprowadzenie

O kształtowaniu wielkości i strukturze potencjału produkcyjnego oraz poziomie jego wykorzystania decydują osoby pracujące w gospodarstwie, a zwłaszcza gospodarujący⁷⁸ gospodarstw, albowiem to oni podejmują strategiczne dla prowadzonej działalności rolniczej decyzje. Z tego względu to ich postawy, zaangażowanie i umiejętności w znacznym stopniu decydują o ekonomicznej kondycji użytkowanych podmiotów⁷⁹.

Znaczenie cech społeczno-demograficznych osób kierujących działalnością rolniczą w kształtowaniu sytuacji ekonomicznej poszczególnych gospodarstw, a w konsekwencji w całym sektorze produkcji surowców rolniczych skłania do scharakteryzowania zmian w tej populacji pod kątem wybranych cech ekonomicznych zarządzanych podmiotów. Przy ich ustalaniu kierowano się podstawowymi determinantami decydującymi o głównej funkcji, jaką spełnia gospodarstwo rolne, wobec użytkownika i jego rodziny. Albowiem ta okoliczność w znacznym stopniu decyduje o perspektywach rozwojowych poszczególnych podmiotów. W tym zakresie uwzględniono przede wszystkim podziały według struktury obszarowej, skali produkcji i alokacji aktywności zawodowej rolnika. Jednocześnie ze względu na duże zróżnicowanie polskiego rolnictwa, przeobrażenia w sytuacji społeczno-ekonomicznej populacji kierowników gospodarstw ukazano w ujęciu makroregionalnym (mapka 1).

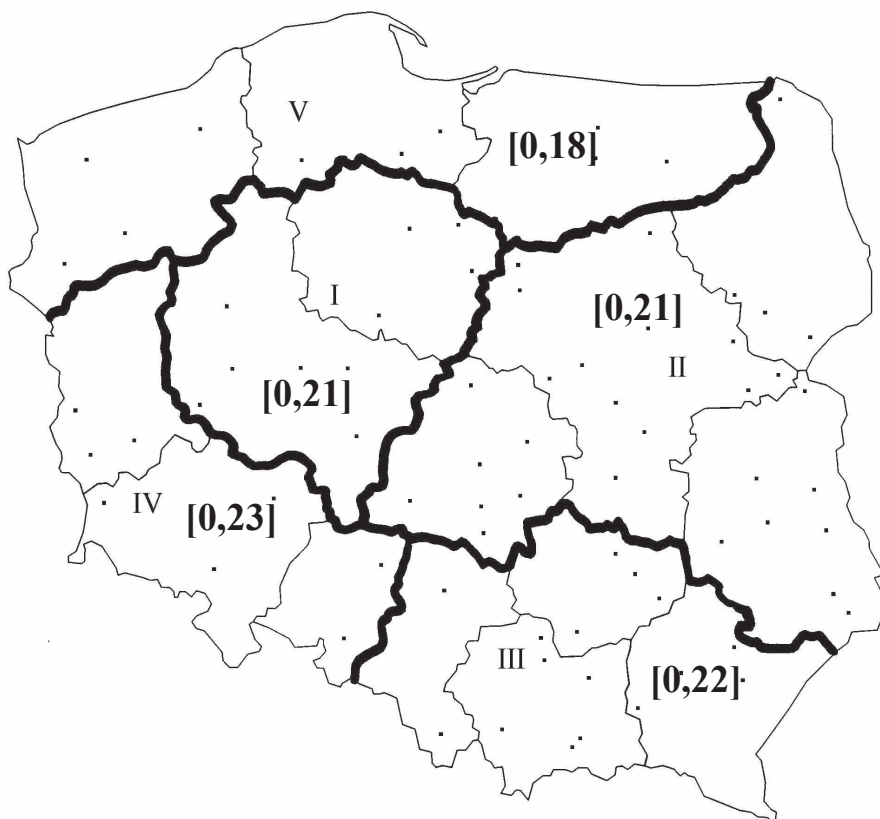
Podstawą empiryczną dociekań były dane z badań terenowych IERiGŻ-PIB. Są to wieloletnie badania przeprowadzane cyklicznie (4-6 lat) w tych samych 76 wsiach, we wszystkich położonych tam gospodarstwach rolnych o obszarze powyżej 1 ha użytków rolnych (UR), użytkowanych przez osoby fizyczne, tj. indywidualnych gospodarstw rolnych, będących *de facto* gospodarstwami rodzinnymi. Miejscowości zostały wyodrębnione celowo, tak by struktura obszarowa badanych jednostek stanowiła odzwierciedlenie rzeczywistej wielkości ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych. Przy czym w rolnictwie indywidu-

⁷⁸ W tekście pracy stosuje się zamiennie określenia: kierownik, gospodarujący, zarządzający, rolnik.

⁷⁹ W tekście pracy stosuje się zamiennie określenia: gospodarstwo rolne, podmiot, jednostka.

alnym, a takie coraz wyraźniej zaznacza swoją dominację w polskim sektorze rolnym, areal gospodarstwa jest ściśle powiązany z poziomem wyposażenia w pozostałe składowe majątku produkcyjnego i cechami społeczno-demograficznymi rolników oraz głównymi celami prowadzonej działalności rolniczej. Z tego względu można uznać, że badana zbiorowość odzwierciedla struktury społeczno-ekonomiczne polskiego rolnictwa.

Mapka 3.1. Położenie wsi oraz wielkość próby badawczej IERiGŻ-PIB w 2011 roku w podziale makroregionalnym

Pogrubioną linią zaznaczono granice wyróżnionych makroregionów, które obejmują następujące województwa:

I	środkowozachodni	– kujawsko-pomorskie, wielkopolskie;
II	środkowowschodni	– łódzkie, mazowieckie, lubelskie, podlaskie;
III	południowo-wschodni	– świętokrzyskie, małopolskie, podkarpackie, śląskie;
IV	południowo-zachodni	– opolskie, lubuskie, dolnośląskie;
V	północny	– zachodniopomorskie, pomorskie, warmińsko-mazurskie.
[]	wielkość badanej próby (% rzeczywistej liczby wiejskich gospodarstw domowych).	

Każdorazowo próba badawcza, zarówno w całym ujęciu, jak i w ramach poszczególnych wyodrębnionych pięciu makroregionów, obejmowała około jednej pięćsetnej rzeczywistej liczby indywidualnych gospodarstw rolnych. W ostatnim badaniu (2011 roku) ich liczebność wynosiła 3,3 tys. podmiotów.

Wykorzystywane w analizie dane empiryczne z badań terenowych każdorazowo dotyczyły stanu na zakończenie roku gospodarczego. Były to odpowiednio lata 1991/1992, 1995/1996, 1999/2000, 2004/2005 i 2010/2011, co w pracy skrótowo określono latami 1992, 1996, 2000, 2005 i 2011. Obok podstawowego materiału źródłowego, jakim były dane z badań terenowych, przy analizie zmian w cechach społeczno-ekonomicznych polskich rolników wykorzystano wyniki Powszechnych Spisów Rolnych przeprowadzonych w 2002 i 2010 roku.

W badaniach IERiGŻ-PIB funkcja kierownika gospodarstwa nie jest tożsama z jego posiadaniem (użytkowaniem⁸⁰). Jednak jak wynika z zebranych materiałów do rzadkości należy sytuacja, w której ten status przyjmowałyby inne osoby. Na podstawie analizowanych danych można oszacować, że taka odmienność ma miejsce, rzadziej niż w co dwudziestym gospodarstwie. Podobne zależności pomiędzy posiadaniem gospodarstwa, a kierowaniem nim potwierdzają wyniki statystyki powszechnej. Według Powszechnego Spisu Rolnego 2010, spośród wszystkich kierujących indywidualnymi gospodarstwami rolnymi 95,3% stanowili użytkownicy gospodarstw, 2,8% – współmałżonkowie użytkowników, 1,6% – inni członkowie rodziny użytkownika, a 0,3% – osoby spoza rodziny, czyli pracownicy najemni⁸¹. Przy czym w badaniach IERiGŻ-PIB nie stwierdzono przypadku kierowania indywidualnym gospodarstwem rolnym przez osoby spoza rodziny użytkownika. Natomiast incydentalnie (1,9%) zdarzały się sytuacje, gdy gospodarujący mieszkał w innej miejscowości niż był położony zarządzany przez niego podmiot.

3.2. Cechy demograficzne kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych

W wielu pracach jest podkreślane, że do zmian i rozwoju są skłonne przede wszystkim osoby relatywnie młode. Ta teza ma odniesienie także do problematyki związanej z przebudową struktur sektora rolnego, a w zasadzie do reali-

⁸⁰ Za użytkownika (posiadacza) indywidualnego gospodarstwa rolnego uważa się osobę fizyczną (osoby fizyczne), niezależnie od tytułu prawnego do faktycznie użytkowanej nieruchomości rolnej oraz położenia gruntów na terenie jednej czy kilku gmin.

⁸¹ *Pracujący w gospodarstwach rolnych*, Powszechny Spis Rolny 2010, GUS, Warszawa 2012, s. 39.

zowanych strategii dostosowawczych podmiotów funkcjonujących w sferze produkcji rolniczej do relatywnie dynamicznie zmieniających się zewnętrznych warunków funkcjonowania.

Rolnicy w różnorodny sposób przystosowują swoje warsztaty pracy do zmieniających się warunków gospodarowania, albowiem nie istnieje uniwersalny model praktycznych działań adaptacyjnych na szczeblu jednostkowego gospodarstwa, zgodnie z którym należy postępować⁸². Indywidualny sposób dostosowawczy stanowi rezultat suwerennych decyzji gospodarujących, które są konsekwencją wielu złożonych czynników, z których część ma charakter trudno lub wręcz niemierzalny⁸³.

Wprawdzie realizowane strategie adaptacyjne są bardzo zróżnicowane⁸⁴, ale biorąc pod uwagę ich istotę, można generalnie wyodrębnić dwie procedury dostosowawcze:

- **aktywną** – czyli regularne podejmowanie działań mających na celu wzrost zdolności wytwórczych gospodarstw, poprawę efektywności wykorzystania czynników produkcji i podniesienie konkurencyjności wytwarzanych artykułów na rynku surowców rolniczych, a tym samym proefektywnościową przebudowę istniejących struktur rolniczych,
- **pasywną** – nastawioną na przetrwanie, będącą pochodną biernej postawy rolnika; co znajdowało odzwierciedlenie w wytwarzaniu artykułów rolniczych wyłącznie lub głównie na potrzeby samozaopatrzeniowe.

Przy podejmowaniu jednego z powyżej wymienionych metod postępowania wobec zarządzanego gospodarstwa rolnego istotny jest wiek osoby zarządzającej gospodarstwem rolnym. Chociaż w gronie rolników realizujących wyodrębnione sposoby przystosowawcze gospodarstw są osoby w różnym wieku, to pierwszą z wymienionych strategii, realizowały z reguły osoby relatywnie młode wiekiem, zaś w drugiej – znaczący udział mieli gospodarujący w wieku poprodukcyjnym. Z tego względu tę cechę rolnika systematycznie przyjmuje się

⁸² A. Woś, *Wzrost gospodarczy i strategie rozwoju polskiego rolnictwa. Eseje 2*, IERiGŻ, Warszawa 1998, s. 75.

⁸³ A. Woś, *Mechanizmy restrukturyzacji rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 1999, s. 20.

⁸⁴ M. Gruda, A. Kowalski, *Trendy produkcyjne w rolnictwie. Poszukiwanie nowej równowagi*, [w:] *Rolnictwo polskie w okresie nowej równowagi systemowej (1989-1997)*, red. nauk. A. Woś, IERiGŻ, Warszawa 1998, W. Józwiak, *Procesy dostosowawcze gospodarstw rolnych do zmienionej sytuacji rynkowej*, [w:] *Rolnictwo polskie...*, op. cit.; W. Józwiak, A. Kempista, *Prawdopodobna ewolucja polskiego rolnictwa w latach 2004-2006*, [w:] *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2002 roku*, red. nauk. A. Woś, IERiGŻ, Warszawa 2003.

jako jedno z kryteriów wsparcia finansowego funkcjonowania i unowocześnienia gospodarstw rolnych z funduszy publicznych.

Z analizy danych o sukcesji indywidualnych gospodarstw rolnych wynika, że odnotowana na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku dynamiczna (prawie 4% średnio rocznie) wymiana pokoleniowa gospodarujących⁸⁵, w latach późniejszych uległa pewnemu spowolnieniu⁸⁶. Należy jednak podkreślić, że zmniejszenie tempa zmian pokoleniowych nie pogorszyło znacząco struktury wieku kierowników gospodarstw rolnych (tabela 3.1). Nadal, pomimo zauważalnych symptomów starzenia, strukturę wieku polskich rolników można uznać za relatywnie korzystną, zwłaszcza na tle sytuacji w tym zakresie w rolnictwie unijnym (rysunek 3.1).

Tabela 3.1. Struktura kierowników gospodarstw według wieku

Rok	Odsetek kierowników w wieku*			
	produkcyjnym			poprodukcyjnym
	mobilnym	w tym do 35 lat	niemobilnym	
1992	49,1	23,1	40,2	10,7
1996	47,9	21,6	40,2	11,9
2000	46,6	20,2	43,1	10,3
2005	43,8	19,5	46,6	9,6
2011	36,0	12,8	51,8	12,2

* Przyjęto stosowane przez GUS ekonomiczne grupy wiekowe: **przedprodukcyjny** – osoby do 17 lat; **produkcyjny** – kobiety w wieku 18-59 lat i mężczyźni w wieku 18-64 lat; **poprodukcyjny** – kobiety 60 lat i więcej oraz mężczyźni 65 i więcej lat. W wieku **produkcyjnym** wydzielane są jeszcze dwie grupy: **mobilny** (produkcyjny młodszy) – osoby w wieku 18-44 lat i **niemobilny** (produkcyjny starszy) – kobiety w wieku 45-59 lat i mężczyźni w wieku 45-64 lata.

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005.

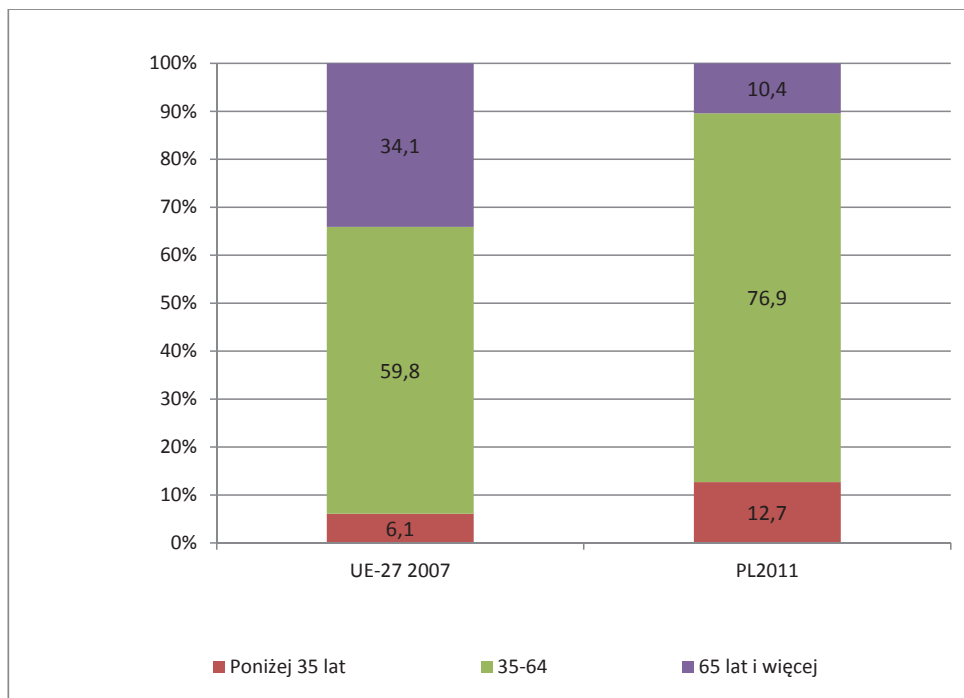
Według danych z badań terenowych, w 2011 roku udział rolników w wieku produkcyjnym mobilnym wynosił 36%, w tym blisko 13% gospodarujących nie ukończyło 35 lat. Niemniej jednak odsetek zarządzających w powyżej wymienionych grupach wiekowych był wyraźnie niższy niż w latach wcześniejszych (tabela 3.1). Przy czym zmiany w wysokości odsetka opisywanych grup

⁸⁵ Zob. B. Karwat-Woźniak, *Młodzi rolnicy i ich gospodarstwa. Wyniki ankiety z 1992 roku*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 381, IERiGŻ, Warszawa 1995, s. 5.

⁸⁶ Z danych ankietowych wynika, że w latach 1992-2000 w ręce młodych następców przechodziło średnio rocznie 2,4% indywidualnych gospodarstw rolnych. Intensywność tych zmian była nieco wyższa w okresie 2000-2005, kiedy takie przypadki dotyczyły średnio rocznie w 2,6% podmiotów. Pomiędzy badaniami 2005 i 2011 nastąpiło znaczące zahamowanie tempa wymiany pokoleniowej wśród zarządzających indywidualnymi gospodarstwami rolnymi, gdyż młodzi następcy przejmowali średniorocznie tylko około 0,9%.

wiekowych kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych zaznaczyły się szczególnie wyraźnie w ostatnim z badanych okresów, tj. 2005-2011. W tym czasie udział osób zarządzających indywidualnym gospodarstwem rolnym w wieku produkcyjnym młodszy zmniejszyła się średnio rocznie o 1,3 p.p., a w wieku do 35 lat – o 1,1 p.p. Podczas gdy w latach 1992-2005 analogiczne wskaźniki stanowiły odpowiednio 0,4 i 0,3 p.p.

Rysunek 3.1. Struktura rolników w Polsce i UE-27 według wieku

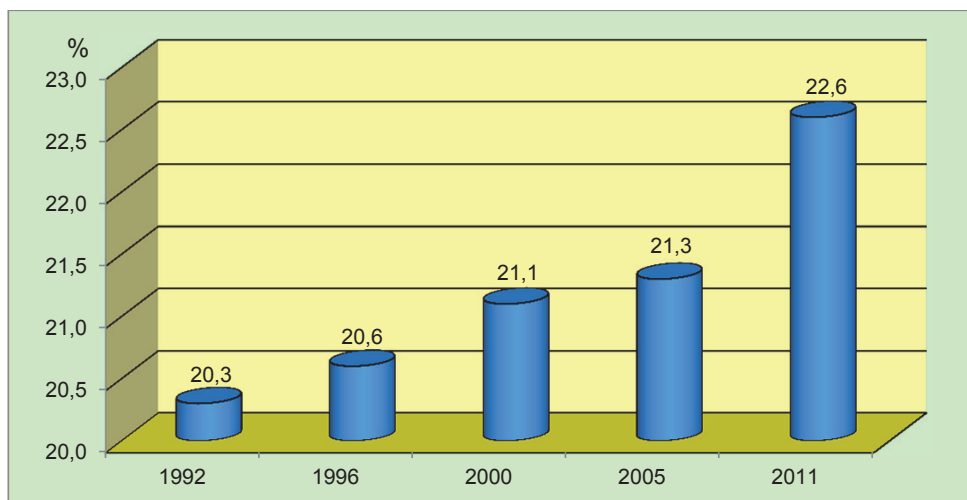
Źródło: Eurostat 2007, IERiGŻ-PIB 2011.

Jednocześnie, systematycznie powiększała się grupa kierowników w wieku produkcyjnym niemobilnym. W latach 2005-2011 udział tej zbiorowości gospodarujących wzrósł z prawie 47% do około 52%, zatem średnio w roku o prawie 0,9 p.p. Dla porównania w latach 1992-2005 ta grupa wiekowa gospodarujących powiększała się średniorocznie o 0,5 p.p. (z ponad 40 do prawie 47%).

Z analizy zmian w wysokości odsetka rolników w wieku emerytalnym wynika, że stwierdzone w poszczególnych okresach trendy miały odmienny charakter, ale mimo tego wielkość tej grupy cechowała się relatywnie dużą stabilnością. W latach 1992-1996 nastąpiło niewielkie (z 11 do 12%) powiększenie

wielkości tej grupy wiekowej gospodarujących. W kolejnych badanych okresach (1996-2000 i 2000-2005) udział gospodarujących w wieku poprodukcyjnym nieznacznie się zmniejszył i wyniósł w 2005 roku mniej niż 10%. Natomiast edycja badań z 2011 roku dokumentuje, że odsetek osób zarządzających indywidualnym gospodarstwem w wieku poprodukcyjnym wynosił nieco ponad 12%, czyli w okresie ostatnich sześciu lat wzrósł o około 2 p.p.

Rysunek 3.2. Udział kobiet wśród zarządzających indywidualnymi gospodarstwami rolnymi

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005, 2011.

Interpretując relatywnie niewielkie zmiany w wielkości grupy rolników w wieku poprodukcyjnym, jaki odnotowano w latach 1992-2011, należy stwierdzić, że ta sytuacja, zwłaszcza w początkowym okresie była efektem zmiany ustawodawstwa emerytalnego dla rolników, liberalizacji uwarunkowań prawnych w odniesieniu do dziedziczenia i działów rodzinnych nieruchomości rolnych. Równocześnie nierównowaga na pozarolniczym rynku pracy, poprawa koniunktury rolniczej oraz zwiększające się szanse na osiągnięcie satysfakcjonujących dochodów z pracy w rodzinnym gospodarstwie rolnym, zwiększały skłonność osób młodych do prowadzenia działalności rolniczej. W późniejszych latach, na wymianę pokoleniową w polskim rolnictwie, obok okoliczności (wcześniejsze emerytury z KRUS i system rent strukturalnych) zachęcających rolników w wieku przedemerytalnym do zaprzestania działalności rolniczej i przekazania rodzinnego gospodarstwa rolnego młodszemu pokoleniu, w coraz większym zakresie wpływały również uwarunkowania

związane z kryteriami przyznawania kredytów na preferencyjnych warunkach oraz pomocy finansowej dla młodych gospodarujących ze środków publicznych, zwłaszcza z funduszy unijnych.

Reasumując należy podkreślić, że pomimo zauważalnych symptomów starzenia, strukturę wieku polskich rolników można uznać za relatywnie korzystną, zwłaszcza na tle sytuacji w tym zakresie w rolnictwie Unii Europejskiej (rysunek 3.1). Te uwarunkowania będą zapewne sprzyjać proefektywnościowej przebudowie struktur w polskim rolnictwie.

Badając strukturę zarządzających gospodarstwami rolnymi w zależności od płci stwierdzono, że zarówno w latach 2000-2011, jak i wcześniej relacje pomiędzy liczebnością kobiet i mężczyzn były zbliżone oraz cechowała je stosunkowo duża stabilność. Odsetek kobiet wśród kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych kształtował się, na relatywnie stałym poziomie około jednej piątej (rysunek 3.2). Należy jednak zaznaczyć, że w latach 1992-2011 odnotowano minimalne, ale systematyczne powiększanie się (z około 20% do prawie 23%) udziału kobiet wśród zarządzających rodzinnymi gospodarstwami rolnymi.

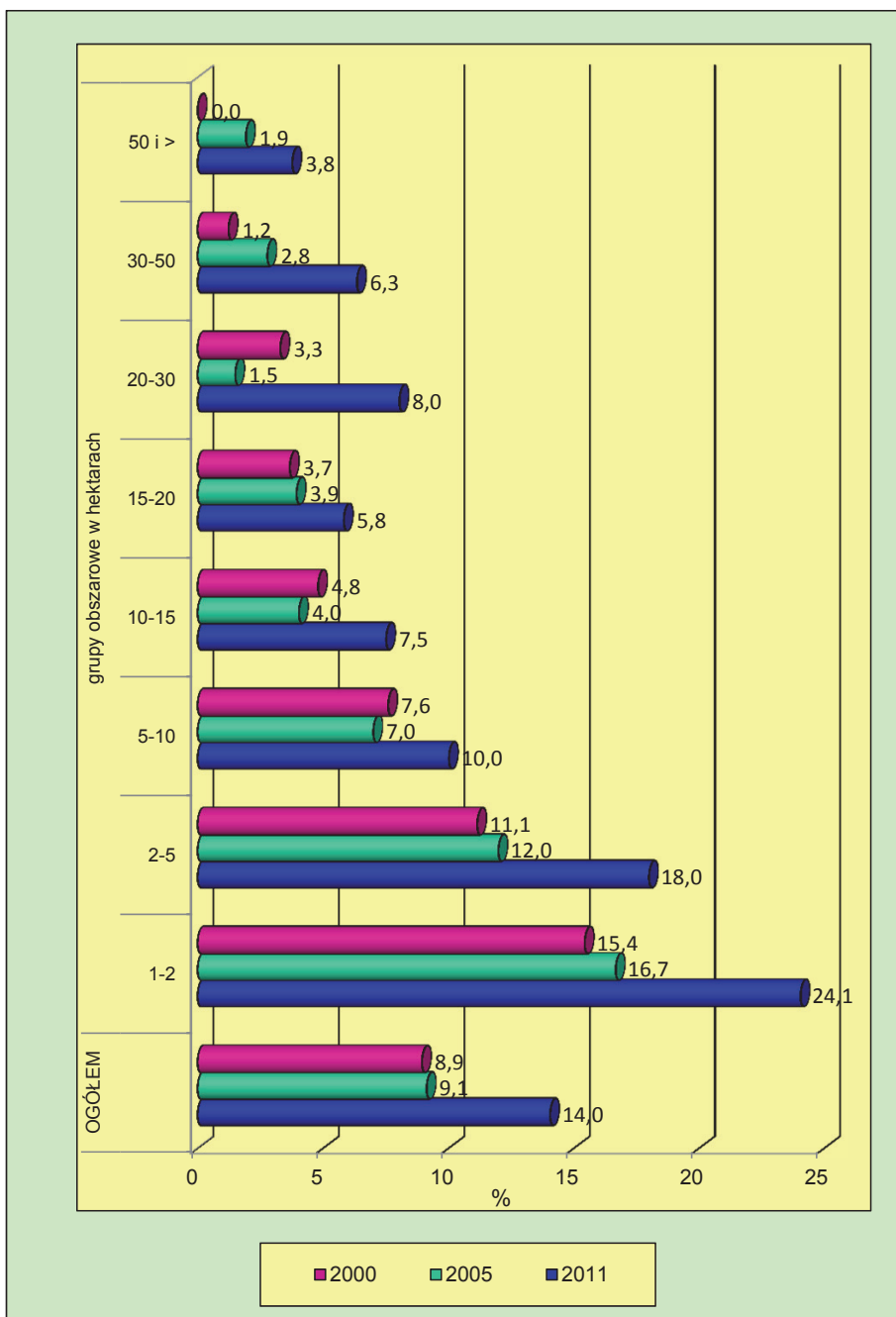
Z analizy częstości zarządzania działalnością rolniczą przez kobiety i skali zmian wynika, że niezmiennie, pomimo zmian kulturowych i zacierania się podziału zawodów na męskie i żeńskie, nadal funkcja kierownika gospodarstwa jest przypisana mężczyźnie. Ta sytuacja uwarunkowana jest wieloma czynnikami, przy czym współcześnie coraz silniej na taką sytuację wpływają postawy zawodowe kobiet i tendencja do oddzielania zajęć domowych od rolniczej aktywności ekonomicznej w rodzinnym gospodarstwie. Przy czym ciągle kobiety nie angażują się do prac w gospodarstwie w szerszym zakresie, a przede wszystkim do zarządzania nim. Taka sytuacja najczęściej pojawia się w dużych i silnych ekonomicznie podmiotach, których skala produkcji umożliwia uzyskanie satysfakcjonujących dochodów z prowadzonej działalności rolniczej. Niezmiennie kobiety zarządzają z reguły relatywnie małymi gospodarstwami i związane jest to z reguły z pracą zarobkową mężczyzn lub sytuacją lasową (choroba bądź brak mężczyzny w rodzinie)⁸⁷.

Zmiany pokoleniowe w zbiorowości zarządzających gospodarstwem były zróżnicowane w zależności od posiadanego potencjału produkcyjnego, który w warunkach polskiego rolnictwa nadal w relatywnie dużym stopniu znajduje odzwierciedlenie w powierzchni upraw⁸⁸.

⁸⁷ A. Wrzochalska, *Kobiety kierujące gospodarstwami rolnymi*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 542, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2010.

⁸⁸ B. Karwat-Woźniak, *The area of cultivated land as a factor determining economic potential of private farms* Economics&Sociology, Vol. 2. No. 1/2009, s. 47-57.

Rysunek 3.3. Udział indywidualnych gospodarstw rolnych bez następców według grup obszarowych

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2000, 2005 i 2011.

Z wieloletnich badań IERiGŻ-PIB wynika, że zmiany pokoleniowe są uzależnione od obszaru gospodarstwa, a podmioty o relatywnie większym areale są chętniej przejmowane przez następców⁸⁹. Tę skłonność dokumentuje między innymi skala braku następców według grup obszarowych gospodarstw (rysunek 3.3).

Przy czym rozmiary braku sukcesorów należy rozpatrywać, przez pryzmat okoliczności warunkujących decyzję o objęciu przez młodą osobę rodzinnego gospodarstwa rolnego. Z badań wynika, że sytuacja rodzinna i uwarunkowania kulturowe mają niezmiennie znaczący wpływ na procesy sukcesji w polskim rolnictwie, to wraz z rozwojem gospodarczym coraz większego znaczenie nabierają aspiracje zawodowe członków rodziny wkraczających w dorosłe życie i potencjał produkcyjny gospodarstwa, stwarzający możliwość uzyskania satysfakcjonujących dochodów⁹⁰. Ponadto we współczesnych warunkach gospodarowania, z perspektywy jednostkowego gospodarstwa sprostanie konkurencji i osiągnięcie odpowiedniego poziomu dochodu wiąże się z koniecznością dysponowania coraz większym majątkiem produkcyjnym⁹¹. W rezultacie brak następców dotyczył coraz większych obszarowo podmiotów (rysunek 3.3).

Z badań wynika, że po okresie zmniejszania się liczby gospodarstw bez następców lub stabilizacji sytuacji w tym zakresie⁹², od 2005 roku rozmiary omawianego zjawiska narastały. W latach 2005-2011 odsetek gospodarstw bez następców zwiększył się z 9 do 14%. Ta sytuacja jest wypadkową oddziaływania wielu czynników. Duże znaczenie miała zapewne poprawa sytuacji na pozarolniczym rynku pracy oraz wzrost dywersyfikacji aktywności zawodowej członków rodziny z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego⁹³. Ponadto na decyzje o alokacji aktywności zawodowej w działalności rolniczej lub poza, oddziaływała również możliwość uzyskania odpowiedniego poziomu dochodów z pracy w rodzinnym gospodarstwie rolnym. W ostatnich latach sytuacja dochodowa ludności rolniczej uległa znacznej poprawie⁹⁴, jednak nadal

⁸⁹ M. Dudek, *Rola czynnika ludzkiego w rolnictwie indywidualnym na przykładzie gospodarstw emerytów i młodych rolników*, PW 2005-2009 raport 91, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008, s. 10-11, 32-33.

⁹⁰ M. Dudek, *Rola czynnika ludzkiego w rolnictwie...*, *op. cit.* s. 34-35.

⁹¹ B. Karwat-Woźniak, *Gospodarstwa wysokotowarowe w rolnictwie chłopskim. Synteza wyników badań 2005-2009*, PW 2005-2009 raport 151, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009, s. 15.

⁹² Z danych ankietowych wynika, że w 1988-1996 roku udział gospodarstw bez następców zmniejszył się ponad dwukrotnie, podczas gdy zarówno w 1996 roku, jak w kolejnych badanych okresach (tj. 2000 i 2005 roku) wynosił około 9%.

⁹³ P. Chmieliński, B. Karwat-Woźniak, *Zmiany zasobów pracy w rolnictwie indywidualnym w latach 2000-2005*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* 3/2007, s. 61-79.

⁹⁴ W. Józwiak, *Konkurencyjność oraz postęp w polskim rolnictwie i projekcja średnioterminowa*, [w:] *Konkurencyjność gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji*

ogólnie poziom dochodów osiągany z pracy w rodzinnym gospodarstwie jest niższy niż wielkość zarobków poza rolnictwem, zwłaszcza osiąganych przez osoby pracujące na własny rachunek⁹⁵, a przecież produkcja rolnicza jest tego rodzaju działalnością gospodarczą.

Odnotowane w latach 2005-2011 rozszerzenie się zjawiska braku następców w rolnictwie indywidualnym miało charakter powszechny i takie tendencje odnotowano we wszystkich grupach obszarowych rodzinnych gospodarstw rolnych (rysunek 3.3). Tendencje te względnie najsilniej zaznaczyły się w gospodarstwach rolnych o relatywnie dużym areale, tj. powyżej 20 ha UR. W tym czasie w tej grupie obszarowej liczba podmiotów nie posiadających sukcesorów zwiększyła się ponad trzyipółkrotnie, jednak nadal skala zjawiska była relatywnie mała, albowiem była dwukrotnie (7% wobec 14%) niższa niż przeciętnie w całym badanym 2011 roku zbiorze indywidualnych gospodarstw rolnych. Należy również zaznaczyć, że w przypadku gospodarstw największych obszarowo, tj. 50-hektarowych i większych, problemy z brakiem następców pojawiły się po raz pierwszy w 2005 roku, a kolejna edycja badań (2011) potwierdziła nasilenie się tego zjawiska⁹⁶. Nadal sytuacje braku chętnych do przejęcia tej wielkości podmiotów należy uznać za incydentalne, albowiem dotyczyły tylko niespełna 4% gospodarstw 50-hektarowych i większych.

W pozostałych gospodarstwach, czyli o areale do 20 ha UR rozmiary braku następców zwiększyły się również, ale skala tego wzrostu była kilkakrotnie mniejsza niż w grupie podmiotów o większym obszarze. Nie zmienia to faktu, że w 2011 roku, podobnie jak i wcześniej, względnie najwięcej gospodarstw, które nie miały osób chętnych na ich przejęcie mieściło się w grupie obszarowej od 1 do 2 ha UR, gdzie takie jednostki stanowiły nieco ponad 24%. Niewiele mniejszy udział podmiotów bez sukcesorów odnotowano w grupie obszarowej 2-5 ha UR i wynosił on 18%.

Reasumując należy stwierdzić, że pomimo zmian w narastaniu zjawiska braku następców w poszczególnych grupach obszarowych rodzinnych gospodarstw rolnych, niezmiennie ta sytuacja dotyczyła przede wszystkim podmiotów o relatywnie małym obszarze. W zbiorze gospodarstw bez następców, podmioty o powierzchni do 5 ha UR w 2011 roku stanowiły ponad 69%. Był to udział minimalnie niższy niż w 2005 roku, gdzie analogiczny wskaźnik wynosił prawie

Europejskiej, red. naukowa A. Kowalski, M. Wigier, M. Dudek, PW 2011-2014 raport 60, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 46-58.

⁹⁵ T. Panek, *Wysokość i zróżnicowanie dochodów gospodarstw domowych oraz nierówności dochodowe*, [w:] *Diagnoza społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków*, praca zbiorowa pod red. J. Czapińskiego, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2011, s. 45-51.

⁹⁶ Z danych ankietowych wynika, że w latach 2005-2011 podwoiła się liczba gospodarstw o powierzchni upraw co najmniej 50 ha UR, które nie miały następców.

71%. Oceniając skalę braku chętnych do objęcia małych obszarowo podmiotów, należy dodać, że gospodarstwa do 5 ha UR dominują wśród ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce⁹⁷.

Brak sukcesorów może przyspieszyć decyzję o likwidacji gospodarstwa zwłaszcza w sytuacji, gdy stanowiło ono dodatkową formę aktywności ekonomicznej rolnika, która była jedynie źródłem zaopatrzenia w artykuły żywnościowe. A taką rolę spełniały w głównej mierze podmioty o stosunkowo małym areale⁹⁸.

Tabela 3.2. Struktura wiekowa kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych według grup obszarowych

Grupy obszarowe (ha UR)		Odsetek kierowników w wieku*			
		produkcyjnym			poprodukcyjnym
		razem	mobilnym	niemobilnym	
Ogółem	2000	89,7	46,6	43,1	10,3
	2011	87,8	36,0	51,8	12,2
1 -2	2000	80,1	38,0	42,1	19,9
	2011	79,7	29,9	49,8	20,3
2-5	2000	86,7	42,1	44,6	13,3
	2011	83,7	31,9	51,8	16,3
5-10	2000	92,3	48,9	43,4	7,7
	2011	91,7	38,9	52,8	8,3
10-15	2000	95,1	54,3	40,8	4,9
	2011	91,5	39,4	52,1	8,5
15-20	2000	96,7	51,4	45,3	3,3
	2011	94,7	44,7	50,0	5,3
20-30	2000	97,3	51,2	46,1	2,7
	2011	95,5	42,2	53,3	4,5
30-50	2000	96,4	63,0	33,4	3,6
	2011	96,8	42,1	54,8	3,2
50 i więcej	2000	96,8	61,3	35,5	3,2
	2011	98,1	45,1	54,0	1,9

* Grupy wiekowe jak w tabeli 3.1.

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2000, 2011.

Przedstawione powyżej okoliczności mogą przyczynić się do przyspieszenia przepływu ziemi rolniczej do większych obszarowo, silnych ekonomicz-

⁹⁷ A. Sikorska, *Procesy przekształceń strukturalnych w wiejskiej społeczności i chłopskim rolnictwie. Synteza*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 25.

⁹⁸ A. Sikorska, *Gospodarstwa bez produkcji towarowej w strukturach indywidualnego rolnictwa*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 549, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2010, s. 11-12.

nie i ukierunkowanych prorynkowo podmiotów, a w konsekwencji do proefektywnościowej przebudowy sektora rolnego i poprawy jego zdolności konkurencyjnych, również w aspekcie zasobowym.

Tendencje zmian w wymianie pokoleniowej kierowników, jak również w rozmiarach braku następców w powiązaniu z wielkością gospodarstw znalazły odzwierciedlenie w zaawansowaniu procesu starzenia się populacji rolników.

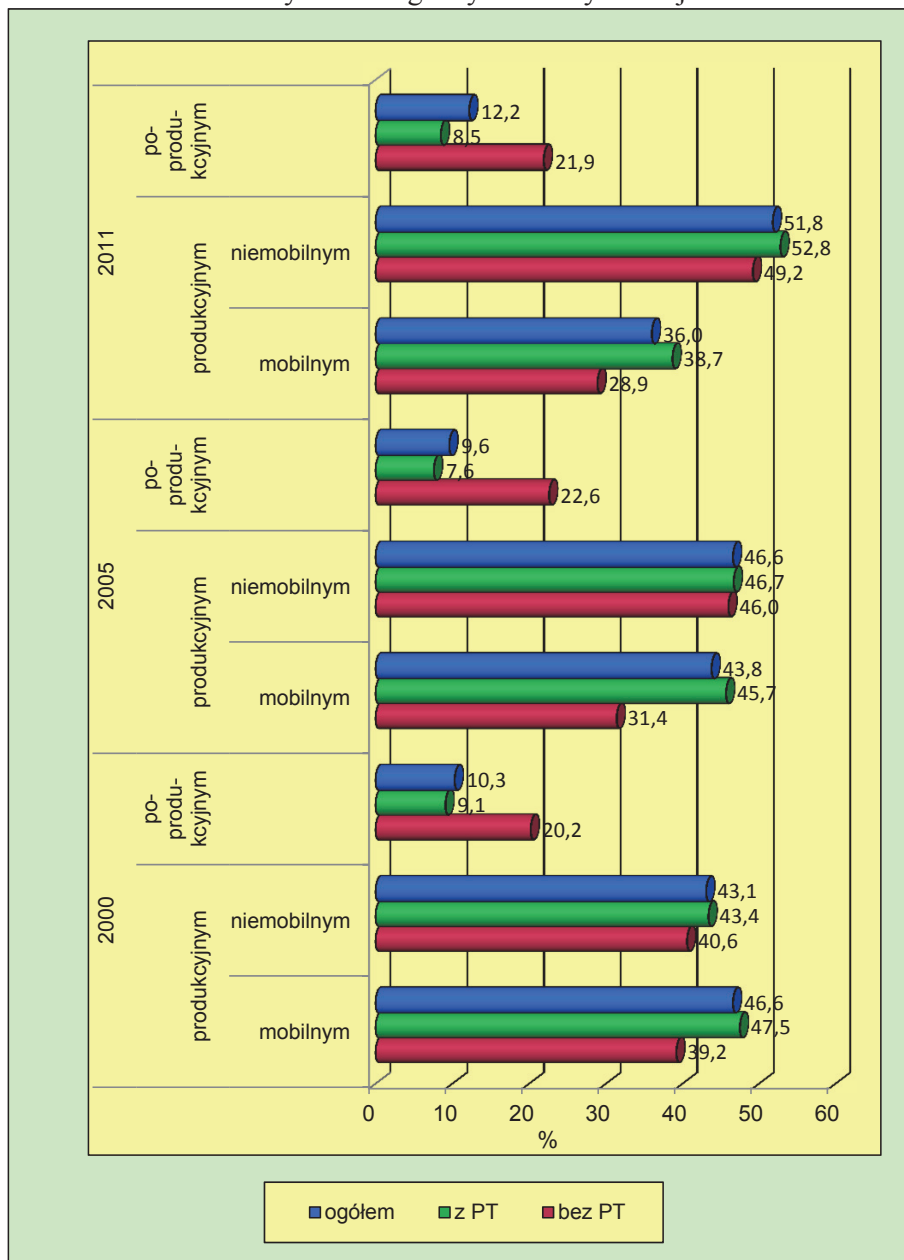
Z przeprowadzonych analiz wynika, że zależność pomiędzy wiekiem rolnika, a obszarem prowadzonego przez niego gospodarstwa ma charakter trwały, chociaż ta zależność nie jest liniowa. Analiza wieku kierowników w zależności od powierzchni użytków wykazuje, że w 2011 roku, podobnie jak i wcześniej, im większy jest areal gospodarstwa tym relatywnie młodsze są osoby pełniące tę funkcję. Najmniej osób w wieku poprodukcyjnym pełni rolę zarządzających działalnością rolniczą w jednostkach o relatywnie dużym obszarze (tabela 3.2). W podmiotach najmniejszych obszarowo (1-2 ha UR) udział gospodarujących w wieku poprodukcyjnym wynosił nieco ponad 20%, w jednostkach o większym areale stopniowo się zmniejszał i osiągnął najniższy poziom w gospodarstwach największych, tj. posiadających co najmniej 50 ha gruntów rolniczych, czyli niespełna 2%.

W 2011 roku w indywidualnych gospodarstwach rolnych o powierzchni gruntów rolniczych 1-2 ha odsetek kierowników w wieku produkcyjnym mobilnym wynosił mniej niż 30%, w podmiotach należących do kolejnych grup obszarowych stopniowo się zwiększał, by osiągnąć najwyższy poziom w gospodarstwach 50-hektarowych i większych, tj. ponad 45%. Tym samym im większe było gospodarstwo rolne, tym wyższy był udział rolników w wieku produkcyjnym młodszym. Jednak w żadnej z rozważanych grup obszarowych osoby zarządzające indywidualnym gospodarstwem rolnym będące w wieku 18-44 lat nie stanowiły większości.

Argumentów za istnieniem znaczącej zależności pomiędzy cechami demograficznymi rolników a potencjałem ekonomicznym (kondycją) prowadzonego gospodarstwa dostarcza również struktura wieku kierowników gospodarstw według rozmiarów produkcji rolniczej lokowanej na rynku surowców rolniczych.

Analiza struktury wieku rolników według aktywności rynkowej udokumentowała, że pewne symptomy starzenia odnotowano, zarówno wśród kierowników gospodarstw produkujących wyłącznie na samozaopatrzenie (bez produkcji towarowej), jak i wytwarzających na rynek (rysunek 3.4). Przy czym niezmiennie kierujący podmiotami nie posiadającymi kontaktów z rynkiem surowców rolniczych byli relatywnie starsi niż zarządzający gospodarstwami z produkcją towarową podmiotami o dużej skali sprzedaży (tabela 3.3).

Rysunek 3.4. Struktura wiekowa* kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych według aktywności rynkowej

* Grupy wiekowe jak w tabeli 3.1.

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2000, 2005 i 2011.

Jednocześnie utrzymuje się znacząca zależność pomiędzy wiekiem gospodarujących a wielkością produkcji na rynek wytwarzanej w gospodarstwie. I chociaż jednostki o tej samej skali produkcji towarowej cechowały się odmiennym wiekiem zarządzających, to generalnie im większa skala produkcji towarowej tym mniejszy był udział podmiotów kierowanych przez osoby w wieku emerytalnym, zaś wyższy odsetek tworzyli rolnicy w wieku produkcyjnym mobilnym (tabela 3.3).

Według danych z badań terenowych, w 2011 roku tylko 5% gospodarstw o skali produkcji towarowej umożliwiającej uzyskanie satysfakcjonujących dochodów z pracy w rodzinnej działalności rolniczej było zarządzanych przez osoby w wieku emerytalnym. Przy czym był to odsetek prawie trzykrotnie mniejszy niż w grupie gospodarstw sprzedających niewielkie ilości (do 10 tys. zł) artykułów rolniczych, jednocześnie ponad czterokrotnie przewyższał analogiczny udział w grupie podmiotów z produkcją wyłącznie na samozaopatrzenie.

Tabela 3.3. Struktura wiekowa kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych według skali produkcji towarowej

Gospodarstwa	Odsetek kierowników w wieku*				
	produkcyjnym				poprodukcyjnym
	razem	mobilnym	w tym do 35 lat	niemobilnym	
Ogółem	87,8	36,0	12,8	51,8	12,2
- bez produkcji towarowej	78,2	28,9	9,7	49,2	21,8
- z produkcją towarową:					
razem	91,5	38,7	13,9	52,8	8,7
w tym ze sprzedażą produkcji rolniczej (w tys. zł)					
do 10	85,7	35,4	12,2	50,3	14,3
100 i więcej	95,0	38,4	14,7	56,6	5,0

* Grupy wiekowe jak w tabeli 3.1.

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2011.

Ponadto gospodarstwa o stosunkowo dużej skali produkcji były wyraźnie częściej kierowane przez osoby młode wiekiem. Jeżeli za takie uznamy rolników w wieku produkcyjnym mobilnym to, w 2011 roku taka sytuacja dotyczyła 38% jednostek z produkcją towarową 100 i więcej tys. złotych i był to odsetek o 3 p.p. wyższy niż w grupie kierujących gospodarstwami produkującymi głównie na samozaopatrzenie. Natomiast w zbiorowości rolników z gospodarstw bez produkcji towarowej, udział osób do 44 lat wyniósł prawie 29%. Tym samym

był o 9 p.p. niższy niż wśród zarządzających jednostkami o wielkości działalności rolniczej umożliwiającej uzyskanie satysfakcjonujących dochodów.

Tabela 3.4. Zróżnicowanie przestrzenne w strukturze wiekowej kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych

Makroregiony*	Odsetek kierowników w wieku**				
	produkcyjnym				poprodukcyjnym
	razem	w tym			
		mobilnym	w tym		
	do 35 lat		nie-mobilnym		
ogółem	87,8	36,0	12,8	51,8	12,2
środkowozachodni	93,5	35,8	10,2	57,8	6,4
środkowowschodni	89,1	39,0	15,7	50,0	10,9
południowo-wschodni	83,3	31,1	10,6	52,3	16,7
południowo-zachodni	87,8	37,1	10,4	50,7	12,2
północny	92,0	41,0	12,7	50,9	8,0

*Nazwy makroregionów oraz województwa jakie obejmują jak na mapce 3.1.

** Grupy wiekowe jak w tabeli 3.1.

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2011.

Interpretując przestrzenne zróżnicowanie w strukturze wieku kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych trzeba podkreślić, że za tymi odmiennosciami kryły się nie tylko czynniki kształtujące sytuację w rolnictwie (struktura obszarowa, aktywność rynkowa gospodarstw i ich potencjał produkcyjny), ale również utrzymujące nadal, historycznie ukształtowane różnice w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych terenów.

Współcześnie regionalne odmienności w poziomie rozwoju w relatywnie dużym zakresie determinują kształtowanie się sytuacji na pozarolniczym rynku pracy, a w konsekwencji możliwości zarobkowania i skalę bezrobocia na danym terenie. Wymienione czynniki wywierały znaczący wpływ na postawy młodych osób w alokacji swojej aktywności zawodowej w rodzinnym gospodarstwie lub poza nim.

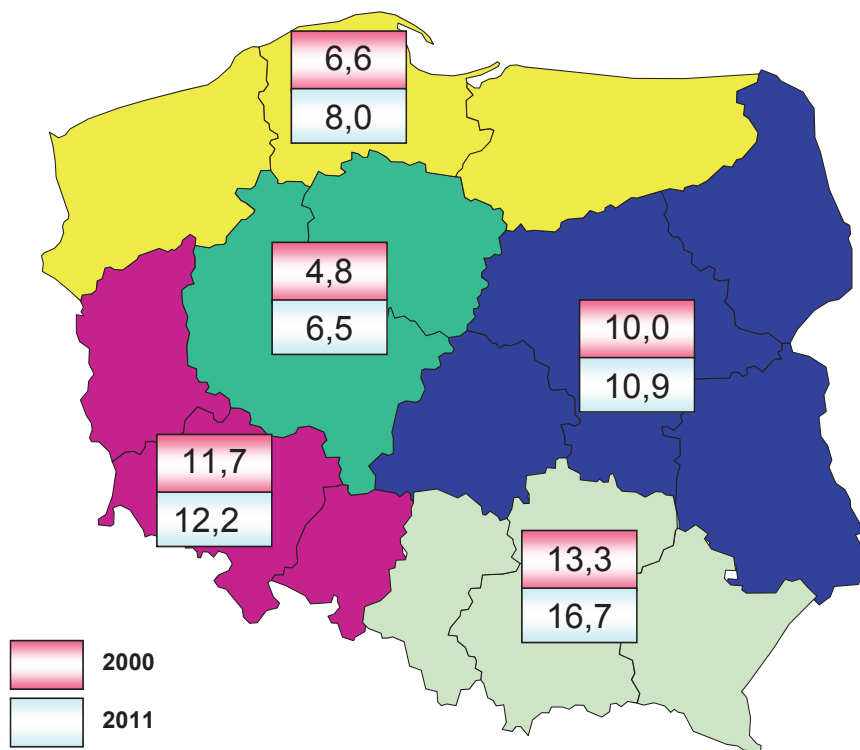
Według danych ankietowych, struktura wieku kierowników gospodarstw była niezmiennie zróżnicowana przestrzennie, a różnice makroregionalne były relatywnie mniejsze niż w przypadku grup obszarowych⁹⁹, czy rozmiarów działalności rolniczej.

W 2011 roku w przekroju terytorialnym relatywnie największe różnice dotyczyły gospodarujących w wieku poprodukcyjnym. W odniesieniu do tej

⁹⁹ Zob. J. Buks, B. Buks, *Cechy społeczno-demograficzne...*, op. cit., s. 10.

grupy wiekowej wielkości skrajnie to ponad 6% na terenie środkowozachodnim i prawie 17% w makroregionie południowo-wschodnim. Jednocześnie ostatni z wymienionych obszarów cechował się najniższym udziałem kierowników w wieku produkcyjnym mobilnym (31%).

Mapka 3.2. Zróżnicowanie makroregionalne* udziału osób w wieku poprodukcyjnym w gronie kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych

* Nazwy makroregionów oraz województwa jakie obejmują jak na mapce 3.1.

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2000 i 2011.

Gospodarstwa rolne makroregionu południowo-wschodniego charakteryzowały się od lat największym w skali kraju rozdrobnieniem obszarowym oraz najliczniejszą zbiorowością podmiotów produkujących wyłącznie bądź głównie na potrzeby samozaopatrzeniowe. Odmienna sytuacja zaznaczyła się w cechującym się niezmiennie najkorzystniejszą w skali kraju strukturą obszarową indywidualnych gospodarstw rolnych, tj. w makroregionie północnym. Wśród go-

spodarujących na tym terenie, osoby w wieku 18-44 lat stanowiły 41%, a równocześnie tylko 8% w wieku poprodukcyjnym.

Powyżej przedstawione dane potwierdzają współzależność pomiędzy strukturą demograficzną gospodarujących a charakterystyką makroregionów pod względem struktury agrarnej, towarowości produkcji rolniczej, poziomu rozwoju gospodarczego i dostępności pozarolniczych miejsc pracy. Na terenach o korzystnej strukturze obszarowej, dużej skali produkcji towarowej i wysokiej dochodowości działalności rolniczej, rolnicy niezmiennie tworzą grupę relatywnie młodszą. Od wielu lat uwarunkowania struktur rolniczych sprzyjają profesjonalizacji zawodu rolnika w makroregionie środkowozachodnim, a z początkiem XXI wieku również w makroregionie północnym¹⁰⁰. Natomiast zarządzający indywidualnymi gospodarstwami rolnymi w makroregionach charakteryzujących się relatywnie wysokim poziomem zurbanizowania, rozpowszechnieniem pracy zarobkowej ludności wiejskiej cechowały względnie dużą zbiorowość osób starszych wiekiem. Takie warunki zaznaczyły się na południowych terenach Polski¹⁰¹, a w szczególności w makroregionie południowo-wschodnim, gdzie niesprzyjające warunki klimatyczno-przyrodnicze i wyjątkowo rozdrobniona struktura obszarowa stanowiły poważne utrudnienia w rozwoju produkcji rolniczej.

3.3. Poziom wykształcenia kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych

Współczesne rolnictwo wymaga wszechstronnej wiedzy¹⁰². To stwierdzenie odnosi się zwłaszcza do osób kierujących gospodarstwem rolnym. Z tego względu istotną cechą osób kierujących gospodarstwem rolnym, mającą znaczący wpływ na osiągnięte efekty produkcyjne i finansowe z prowadzonej działalności rolniczej jest wiedza i umiejętności gospodarującego.

Czynnik wiedzy, w sytuacji nasilającej się konkurencji, w coraz większym zakresie warunkuje wysokość dochodów z prowadzonej działalności gospodarczej¹⁰³.

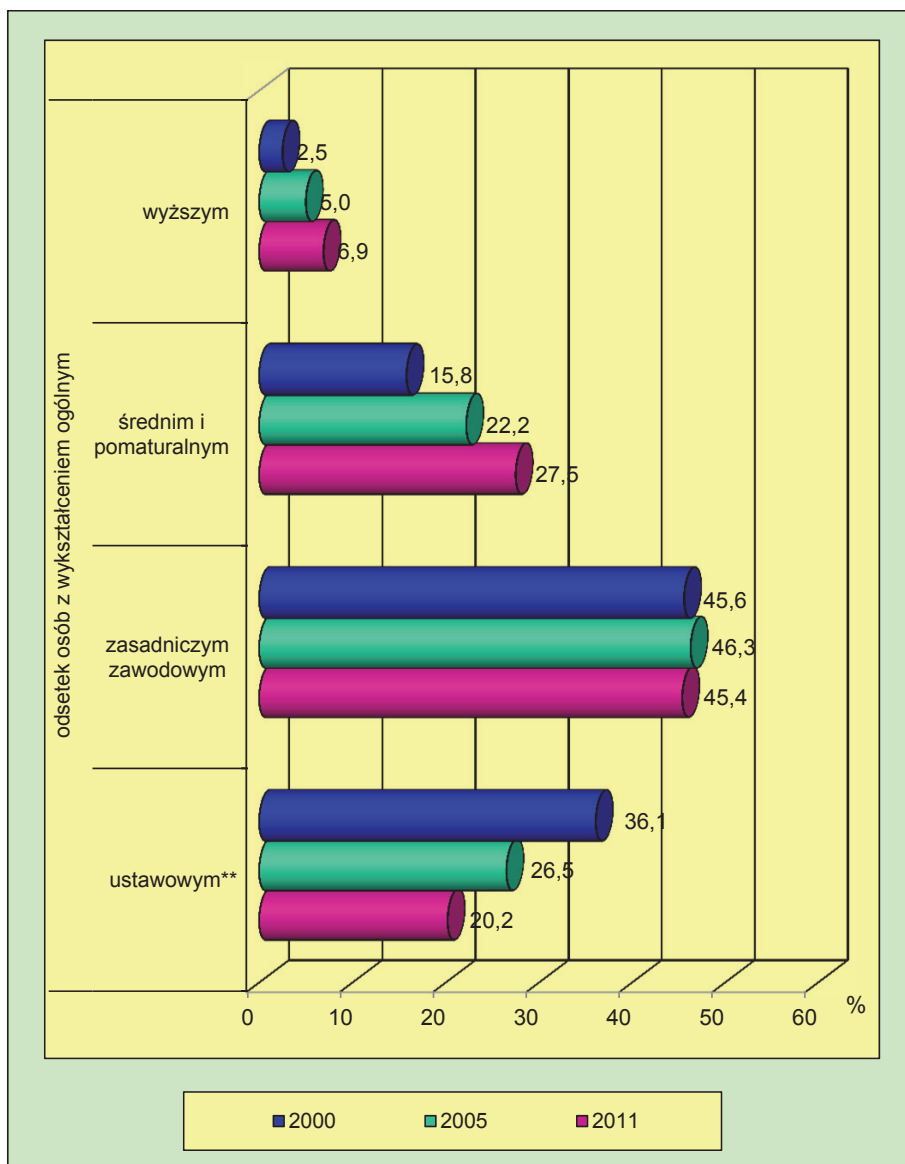
¹⁰⁰ Zob. B. Karwat-Woźniak, *Zmiany aktywności rynkowej gospodarstw indywidualnych w latach 2000-2005*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 519, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, s. 16.

¹⁰¹ A. Sikorska, *Zmiany w wielkości badanych wsi oraz mobilność rodzin*, [w:] *Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi objętych badaniem IERiGŻ-PIB w latach 2000-2005*, red. nauk. A. Sikorska, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, s. 7-19.

¹⁰² A. Kowalski, *Czynniki produkcji...*, *op. cit.* [w:] *Encyklopedia...*, *op. cit.*, s. 108-114.

¹⁰³ B. Klepacki, *Znaczenie wiedzy i wykształcenia w rozwoju rolnictwa*, *Zagadnienia Ekonomiczne*, 2/2005, s. 47-57.

Rysunek 3.5. Wykształcenie* ogólne kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych

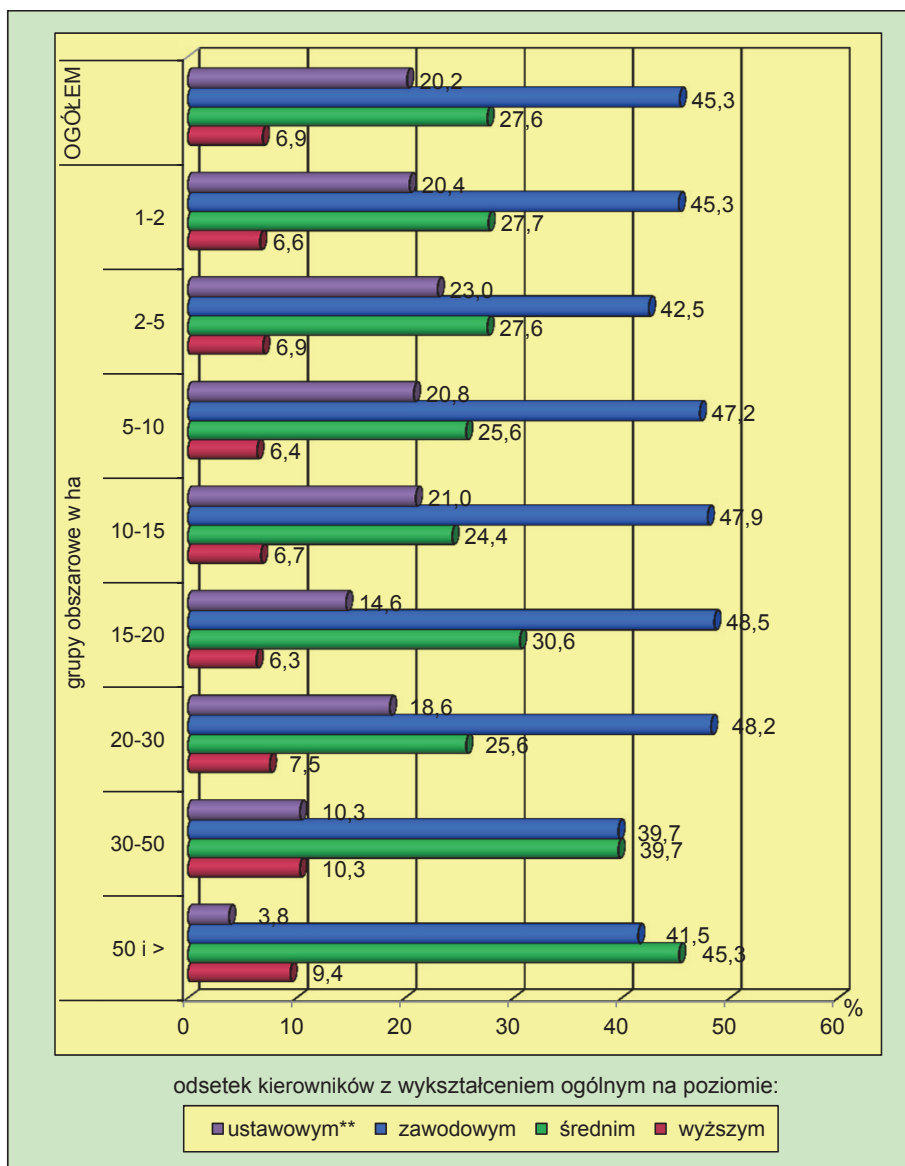

* Obejmuje wykształcenie ukończone.

** Dotyczy wykształcenia na poziomie szkoły podstawowej i gimnazjum. Do tej grupy dołączono również osoby z nieukończoną szkołą podstawową bądź gimnazjum, które już zakończyły kształcenie. Stanowiły one 0,3-1,1% całkowitej liczby analizowanej populacji.

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2000, 2005 i 2011.

Rysunek 3.6. Wykształcenie ogólne* kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych według grup obszarowych

* Obejmuje wykształcenie ukończone.

** Dotyczy wykształcenia na poziomie szkoły podstawowej i gimnazjum. Do tej grupy dołączono również osoby z nieukończoną szkołą podstawową bądź gimnazjum, które już zakończyły kształcenie. Stanowiły one w 2011 roku 0,3% całkowitej liczby analizowanej populacji.

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2011.

Tym samym współcześnie niezbędnym warunkiem rozwoju jest podnoszenie umiejętności i inwestowanie w wykształcenie rolnicze przez osoby przygotowujące się do zawodu rolnika.

Rolnik zdobywa umiejętności potrzebne do prowadzenia działalności rolniczej w różnorodny sposób, ale ich formalnym odzwierciedleniem jest poziom wykształcenia, zarówno ogólnego jak i zawodowego, zwłaszcza kierunkowego, tj. rolniczego.

Z analizy dostępnych danych empirycznych wynika, że zmiany pokoleniowe w gronie osób kierujących gospodarstwem szły w parze z coraz wyższym poziomem ich skolaryzacji (tabela A.1 i rysunek 3.5). Te zmiany należy uznać za bardzo pozytywne, albowiem poziom wykształcenia ma bezpośredni wpływ na szybkość i efekty wdrażania innowacji technicznych i technologicznych w rolnictwie¹⁰⁴, a poza tym występuje znacząca współzależność między poziomem wykształcenia, a wyposażeniem w środki produkcji¹⁰⁵.

Według danych z badań terenowych, w 2011 roku nadal około 20% gospodarujących ukończyło tylko szkołę podstawową bądź gimnazjum. Przy czym odsetek rolników, którzy zakończyli edukację na poziomie ustawowym zmniejszył się znacząco, w porównaniu do 2000 roku prawie dwukrotnie. Zarówno w 2000, jak i 2011 roku najbardziej powszechnym było wykształcenie zasadnicze i posiadało je około 45-46% rolników. Jednocześnie odnotowano postęp na szczeblu szkół średnich i pomaturalnych (zwyżka z 16 do 28%) oraz wyższych (odsetek zarządzających indywidualnymi gospodarstwami rolnymi z takim wykształceniem wzrósł z niespełna 3% do prawie 7%).

Odnutowany w latach 2000-2011 ponad dwukrotny wzrost odsetka rolników z wykształceniem wyższym należy uznać za znaczący. Zwłaszcza w sytuacji, gdy stopa zwrotu z inwestowania w studia wyższe w przypadku nauk rolniczych była ciągle najniższa ze wszystkich kierunków studiów, chociaż systematycznie rosła od początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku¹⁰⁶.

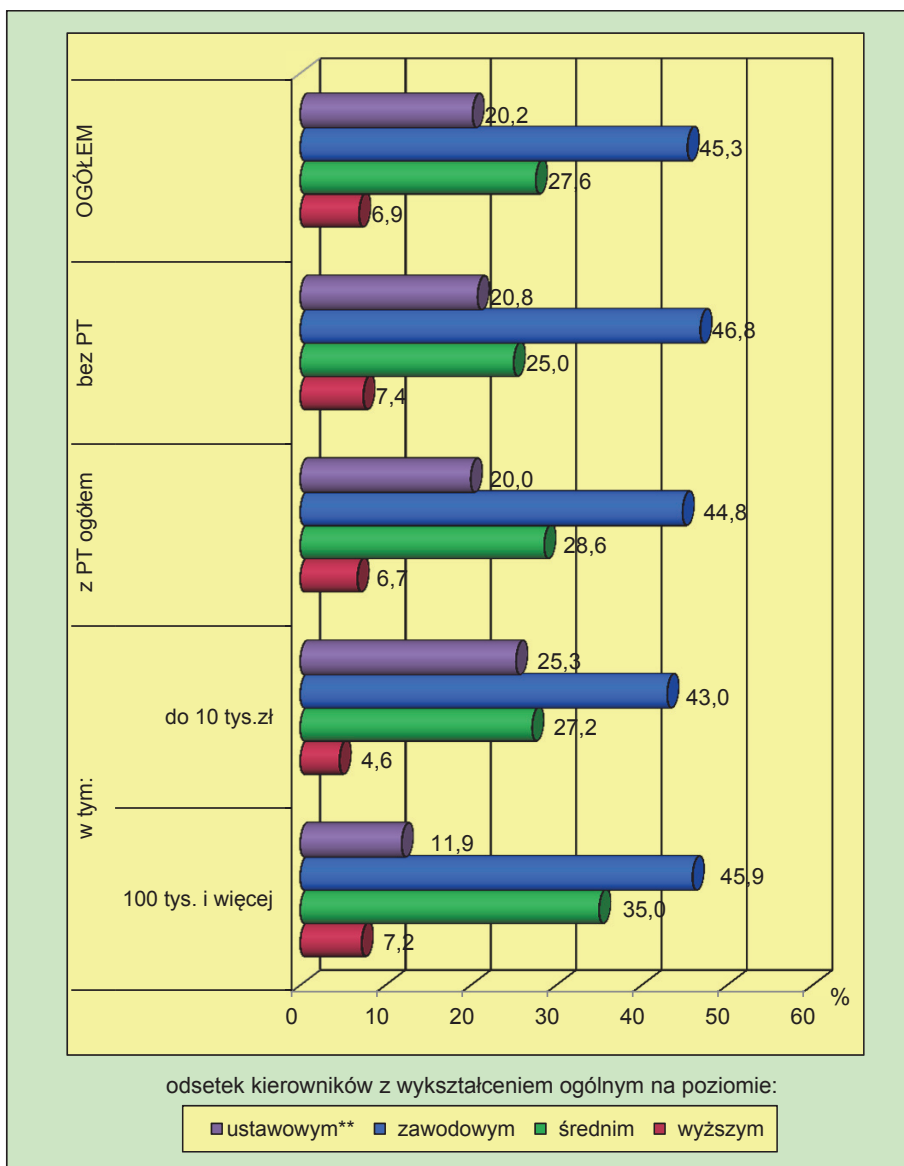
Przedstawione powyżej pozytywne zmiany w poziomie wykształcenia zaznaczyły się zwłaszcza w gronie zarządzających gospodarstwami ukierunkowanymi prorynkowo, z reguły większych obszarowo. Zakładając, że miernikiem dobrego wykształcenia jest udział osób legitymujących się wykształceniem co najmniej średnim, to im większe gospodarstwo, tym wyższy poziom skolaryzacji gospodarujących (rysunek 3.6).

¹⁰⁴ A. Kowalski, *Czynniki produkcji...*, op. cit., [w:] *Encyklopedia...*, op.cit., s. 111.

¹⁰⁵ M. Dudek, M. Dudek, *Rola czynnika ludzkiego w rolnictwie...*, op. cit.

¹⁰⁶ J. Czapiński, *Stopa zwrotu z inwestowania w wykształcenie na poziomie wyższym*, [w:] *Diagnoza społeczna 2013. Warunki i jakość życia Polaków*, praca zbiorowa pod red. J. Czapińskiego, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2013, s. 206-209.

Rysunek 3.7. Wykształcenie ogólne* kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych według aktywności rynkowej zarządzanych podmiotów

* Obejmuje wykształcenie ukończone.

** Dotyczy wykształcenia na poziomie szkoły podstawowej i gimnazjum. Do tej grupy dołączono również osoby z nieukończoną szkołą podstawową bądź gimnazjum. Stanowiły one w 2011 roku 0,3% całkowitej liczby analizowanej populacji.

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2011.

Według danych ankietowych, w 2011 roku wśród osób kierujących indywidualnymi gospodarstwami rolnymi o obszarze 50 ha i więcej prawie 55% ukończyło co najmniej szkoły średnie, w tym około 10% wyższe. Wykształceniem co najmniej średnim legitymuje się również połowa rolników indywidualnych z podmiotów o areale 30-50 ha UR, a co dziesiąty ukończył wyższą uczelnię.

W przypadku kierowników podmiotów o mniejszej powierzchni poziom skolaryzacji jest niższy (rysunek 3.6).

Z analizy danych ankietowych wynika, że w 2011 roku, podobnie jak i w latach wcześniejszych odnotowano znaczne zróżnicowanie w poziomie edukacji rolników według wielkości produkcji na rynek (rysunek 3.7).

Zróżnicowanie w poziomie wykształcenia rolników według aktywności rynkowej zarządzanych gospodarstw było znaczące, przy czym było relatywnie mniejsze niż według grup obszarowych. Najwyższym poziomem edukacji cechowali się zarządzający podmiotami, których rozmiary produkcji towarowej umożliwiały uzyskanie dochodów z pracy w prowadzonej działalności rolniczej równych co najmniej średnim zarobkom poza rolnictwem (w 2011 było to co najmniej 100 tys. złotych). W tej zbiorowości odsetek gospodarujących dobrze wykształconych, tj. posiadających wykształcenie na poziomie co najmniej średnim wynosił ponad 42%, podczas gdy wśród ogółu podmiotów produkujących na sprzedaż, analogiczny wskaźnik stanowił około 35%. W przypadku prowadzących gospodarstwa z produkcją rolniczą wyłącznie bądź głównie na potrzeby samozaopatrzeniowe, udział osób, które posiadały wykształcenie na poziomie co najmniej średnim był wyrównany i wynosił około 32%.

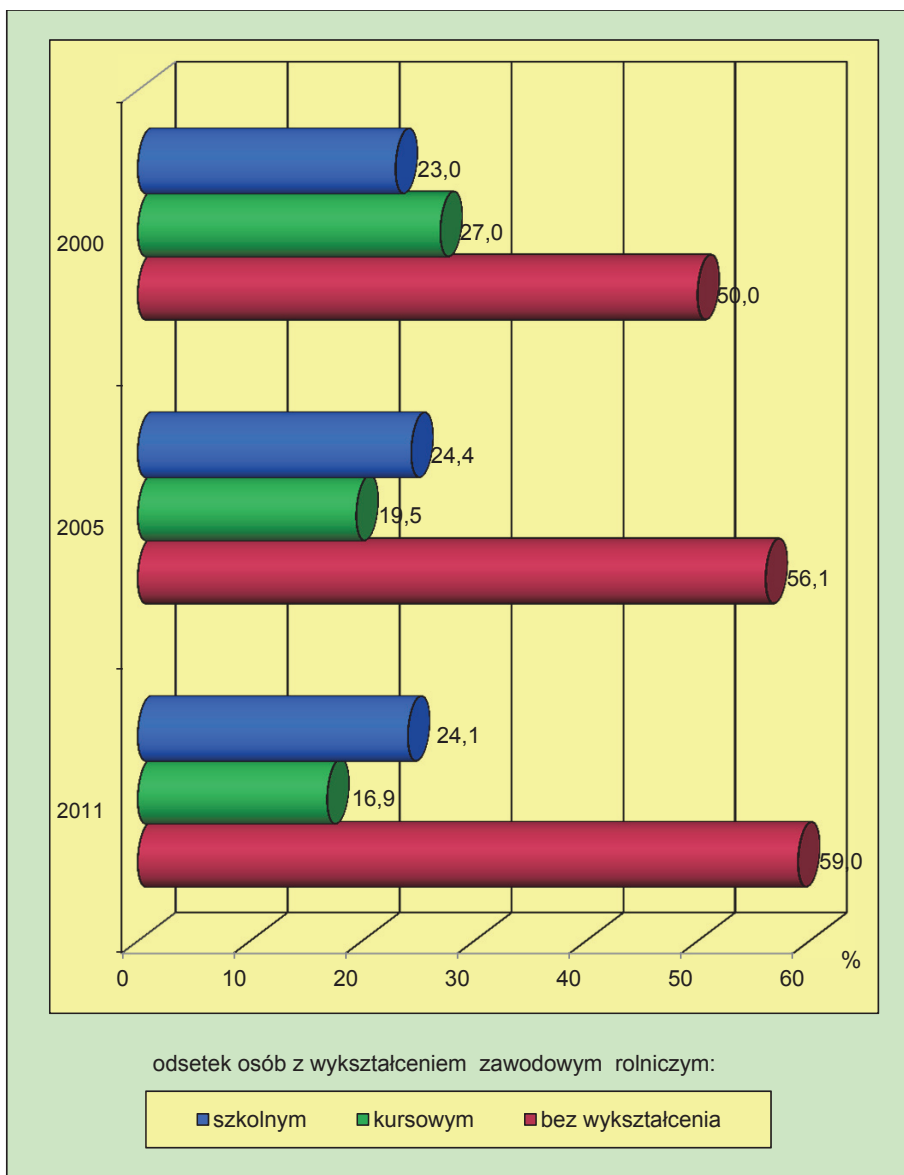
W odniesieniu do osób kierujących działalnością rolniczą, o profesjonalnym przygotowaniu do wykonywanej pracy najdobitniej świadczy wykształcenie rolnicze, zwłaszcza szkolne. Z tego względu, aby ocenić poziom wykształcenia osób kierujących indywidualnymi gospodarstwami rolnymi, należy uwzględnić również wykształcenie, dające kwalifikacje zawodowe, chociaż w przypadku rolnictwa indywidualnego, duże znaczenie ma doświadczenie zawodowe mierzone latami pracy w gospodarstwie¹⁰⁷.

Z zebranych danych ankietowych wynika, że w przeciwieństwie do okresów wcześniejszych (tabela A.2), w latach 2000-2011 nie odnotowano postępu w rozpowszechnieniu szkolnych kwalifikacji rolniczych (rysunek 3.8). W tym czasie udział gospodarujących, którzy ukończyli szkoły rolnicze nie uległ zmianie i kształtował się na poziomie 23-24%. Jednocześnie systematycznie zmniejszał się (z 27 do 17%) udział rolników posiadających tylko kursowe przygotowanie do wykonywanego zawodu rolnika. W konsekwencji

¹⁰⁷ *Pracujący w gospodarstwach..., op. cit., s. 44.*

(z 50 do 59%) wzrosła grupa kierowników niemających praktycznie żadnych formalnych kwalifikacji rolniczych.

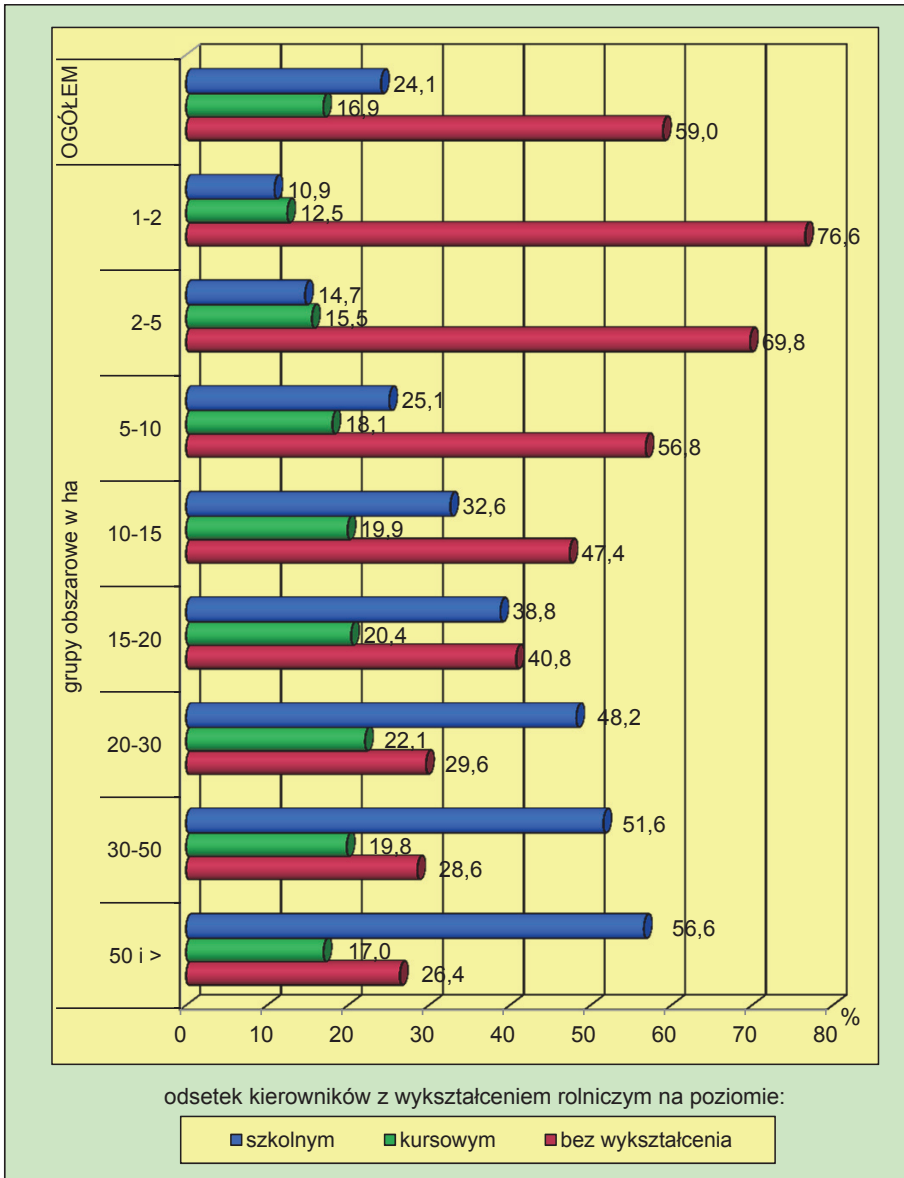
Rysunek 3.8. Wykształcenie rolnicze* kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych

* Zestawienie obejmuje wykształcenie ukończone.

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2000, 2005 i 2011.

Rysunek 3.9. Wykształcenie zawodowe rolnicze* kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych według grup obszarowych

* Zestawienie obejmuje wykształcenie ukończone.

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2011.

Przedstawione powyżej zmiany w poziomie kwalifikacji rolniczych w gronie osób kierujących działalnością rolniczą należy wiązać z liberalizacją

wymogów formalnych w kwestii posiadania określonego przygotowania zawodowego do prowadzenia produkcji rolniczej wśród osób nabywających nieruchomości rolną, a zwłaszcza ją dziedziczących.

W warunkach nasilającej się konkurencji, skuteczne sprostanie jej wymogom w coraz większym stopniu zależy od wiedzy gospodarujących. Z tego względu zdobywaniem wykształcenia rolniczego zainteresowane są głównie osoby z gospodarstw rolnych o pokaźnym potencjale produkcyjnym, dużym areale upraw, ukierunkowanych prorynkowo. Ma to odzwierciedlenie w zróżnicowaniu poziomu wykształcenia kierunkowego wśród zarządzających podmiotami o różnym obszarze i skali produkcji towarowej.

Z danych przedstawionych na rysunkach 3.9 i 3.10 wynika, że wraz ze wzrostem powierzchni gospodarstwa i wielkości produkcji towarowej rośnie liczba rolników posiadających rolnicze wykształcenie zawodowe. Ta zależność ujawnia się przede wszystkim w odrębnościach w rozpowszechnieniu szkolnego wykształcenia rolniczego wśród zarządzających podmiotami cechującymi się różnym obszarem i rozmiarami produkcji towarowej.

W konsekwencji najwyższe odsetki osób z kwalifikacjami rolniczymi odnotowano wśród kierowników gospodarstw największych, bądź cechujących się dużą skalą produkcji towarowej. W 2011 roku wśród zarządzających gospodarstwami o powierzchni co najmniej 20 ha UR co druga osoba posiadała szkolne wykształcenie rolnicze, a ponadto co czwarta – kursowe. Wśród kierujących gospodarstwami o areale 1-2 ha UR, analogiczne wskaźniki wynosiły odpowiednio co dziesiąta i co ósma.

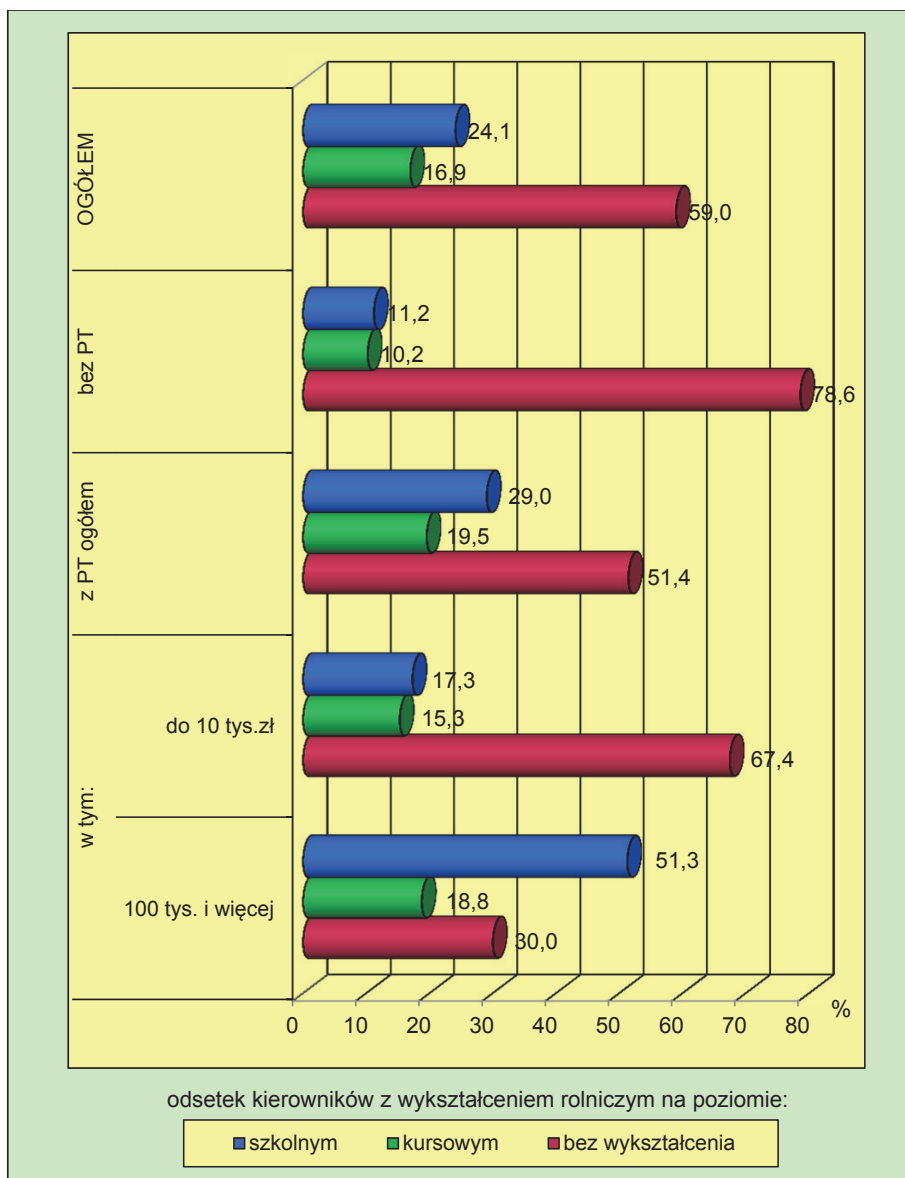
W przypadku zależności pomiędzy poziomem wykształcenia kierunkowego a aktywnością rynkową, to z analizy danych ankietowych wynika, że w 2011 roku, podobnie jak i wcześniej, proporcjonalnie do wielkości rolniczej produkcji na rynek zwiększa się również udział rolników posiadających zawodowe kwalifikacje rolnicze. Wśród zarządzających podmiotami o rozmiarach produkcji towarowej co najmniej 100 tys. zł ponad 51% osób ukończyło szkoły rolnicze, a następne 19% zdobyło wykształcenie kierunkowe w systemie kursowym. Podczas gdy w gronie kierujących gospodarstwami z produkcją towarową do 10 tys. złotych analogiczne udziały wynosiły odpowiednio 17 i 15%.

W gronie prowadzących gospodarstwa z produkcją rolniczą wyłącznie na potrzeby samozaopatrzeniowe, udział osób, które ukończyły szkoły rolnicze wynosił 11%, kolejne 10% posiadało kursowe przygotowanie do wykonywanego zawodu rolnika.

Powyższe rozważania potwierdzają tezę, iż zdobywaniem wykształcenia rolniczego zainteresowane są przede wszystkim osoby posiadające gospodarstwo rolne o dużym potencjale produkcyjnym, bądź mające szanse na prowa-

dzenie (przejęcie) takiego podmiotu. Łączyć to należy z zamierzeniami rozwijania działalności rolniczej i poprawy zdolności konkurencyjnej.

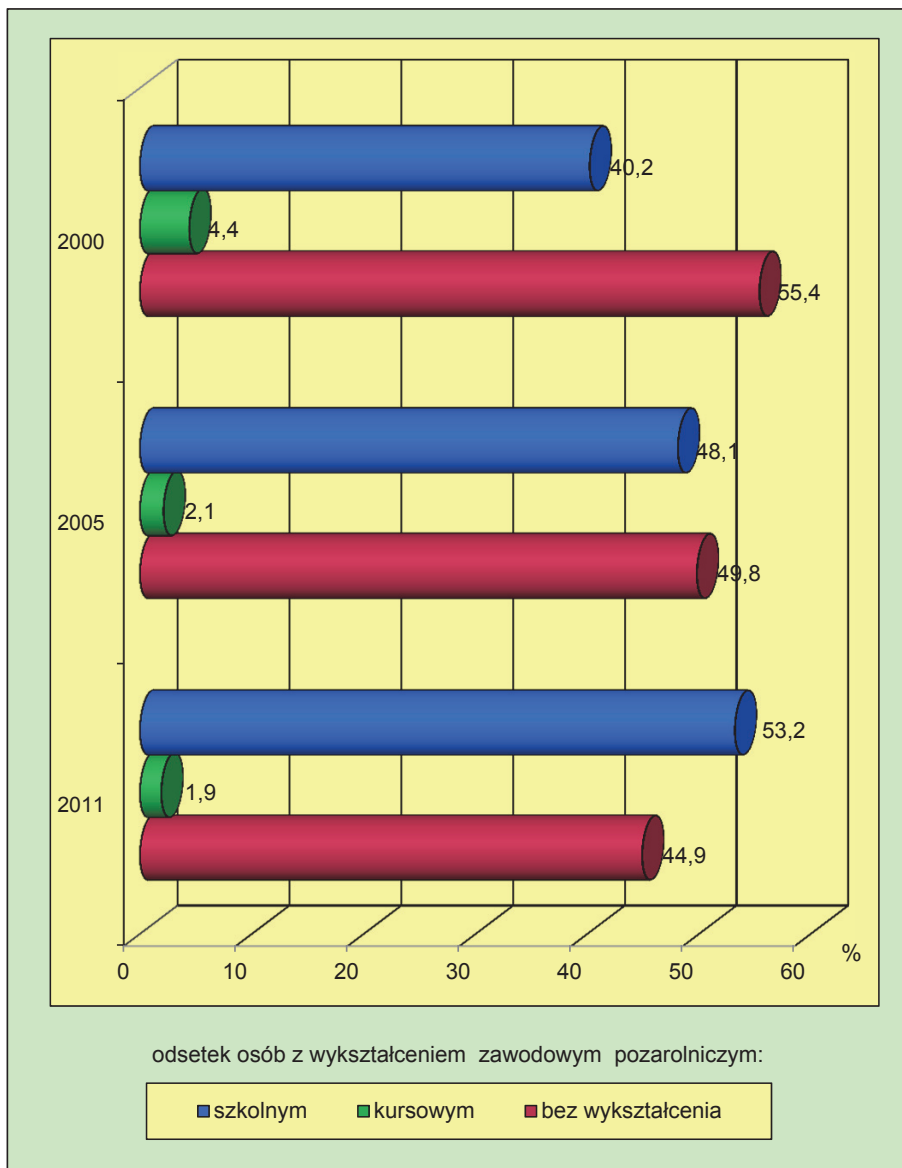
Rysunek 3.10. Rolnicze wykształcenie zawodowe* kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych według aktywności rynkowej zarządzanych podmiotów

* Zestawienie obejmuje wykształcenie ukończone.

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2011.

Rysunek 3.11. Wykształcenie nierolnicze* kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych

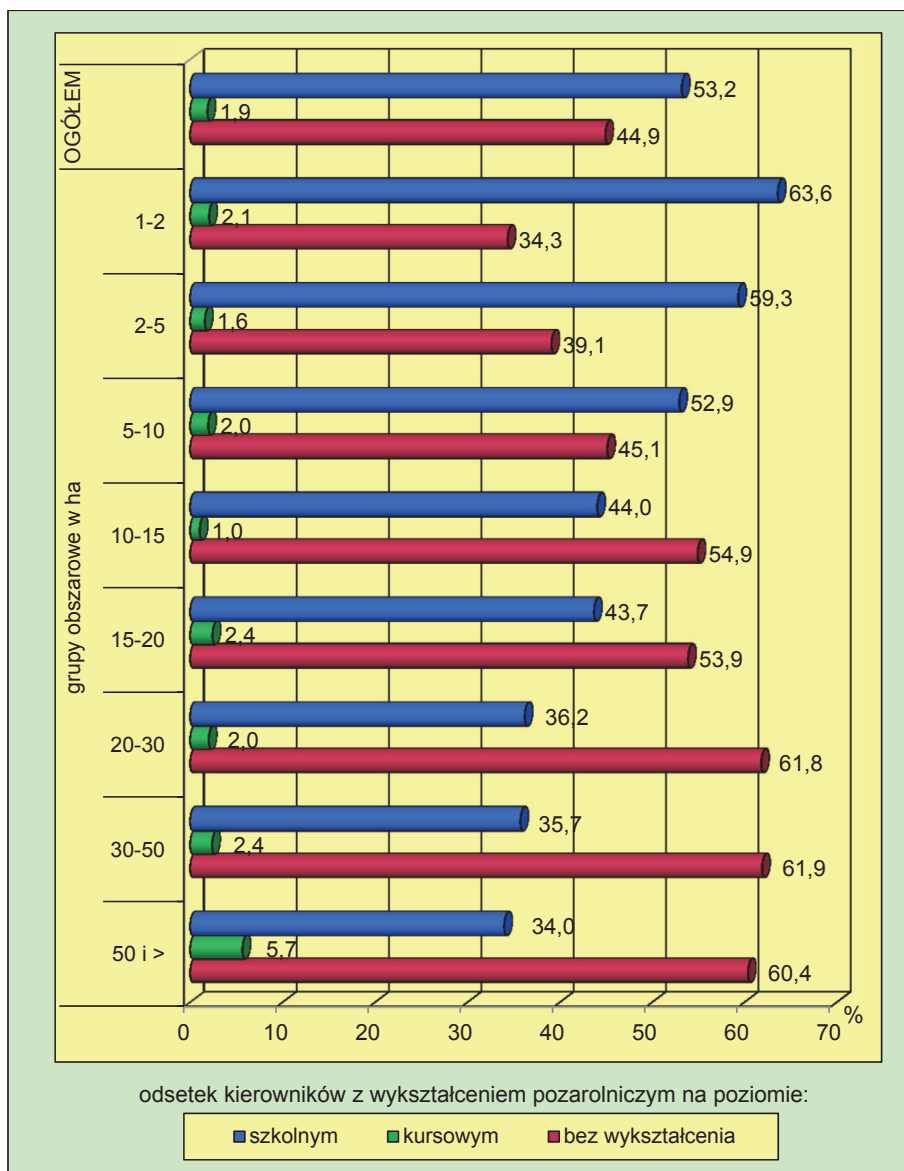
*Zestawienie obejmuje wykształcenie ukończone.

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2000, 2005 i 2011.

Niezależnie od kwalifikacji rolniczych, w całym opisywanym okresie, wśród gospodarujących relatywnie wysoki i zwiększający się (40% w 2000 roku

do 53% w 2011 roku) odsetek stanowiły osoby, które posiadały wykształcenie nierolnicze (rysunek 3.11).

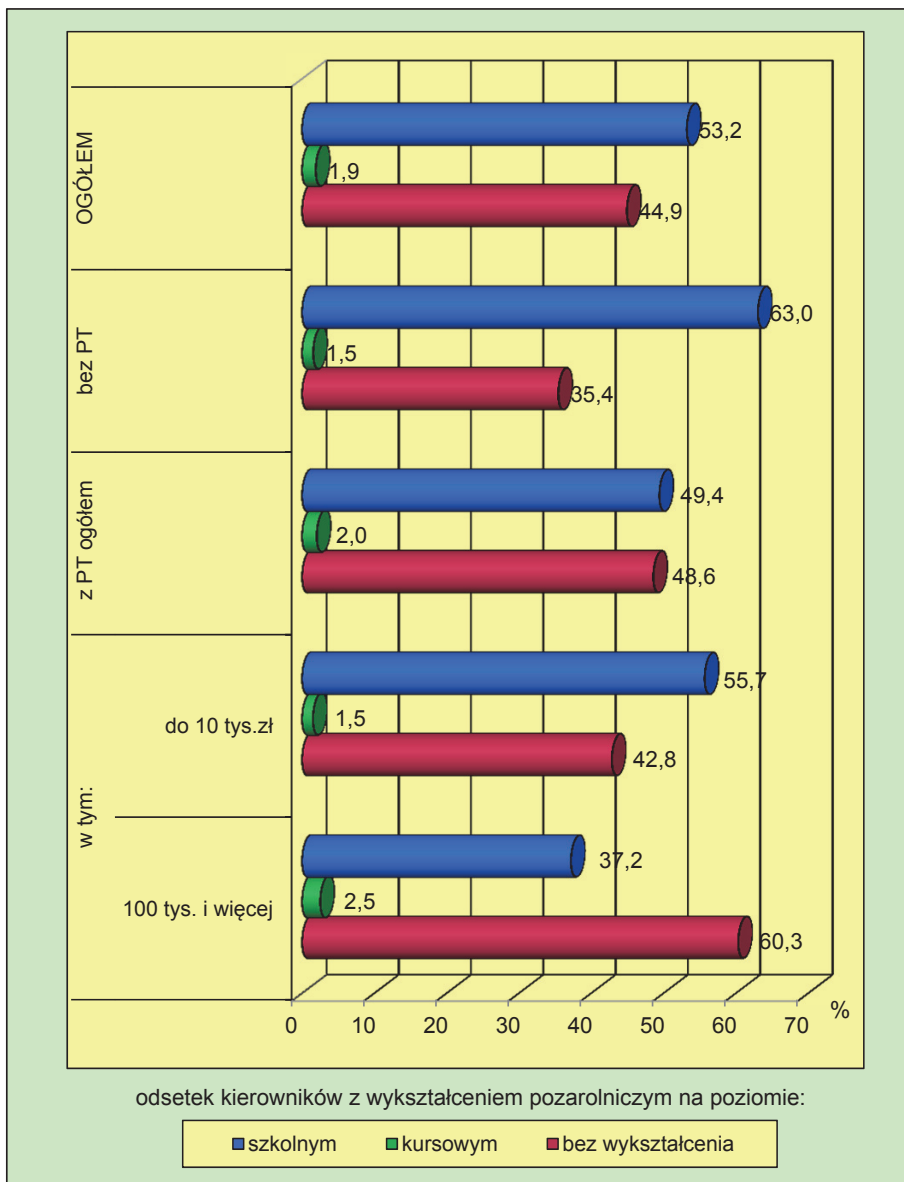
Rysunek 3.12. Nierolnicze* wykształcenie kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych według grup obszarowych

* Zestawienie obejmuje wykształcenie ukończone.

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2011.

Rysunek 3.13. Nierolnicze wykształcenie* kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych według aktywności rynkowej zarządzanych podmiotów

* Zestawienie obejmuje wykształcenie ukończone.

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2011.

Wzrost popularności pozarolniczego kierunku edukacji stanowi rezultat rozpowszechnienia w wiejskim środowisku kształcenia głównie na potrzeby po-

zarolniczych działów gospodarki¹⁰⁸. Ponadto poprawę poziomu nierolniczych kwalifikacji zawodowych w analizowanej populacji należy uznać za sytuację korzystną, zwłaszcza z punktu widzenia możliwości dywersyfikacji aktywności zawodowej i zatrudnienia poza gospodarstwem.

W wielu przeprowadzonych analizach podkreślano, że coraz większa grupa ludności związana z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego skutecznie poszukuje pozarolniczych miejsc pracy¹⁰⁹.

Proces dywersyfikacji aktywności zawodowej zaznaczył się również w gronie osób kierujących indywidualnymi gospodarstwami rolnymi. Coraz liczniejsza grupa rolników łączy prowadzenie gospodarstwa z pracą poza nim. Jednak nadal utrzymuje się duży udział osób w gronie gospodarujących bez pełnego zatrudnienia w prowadzonej działalności rolniczej.

Z danych Powszechnego Spisu Rolnego 2010 wynika, że tylko około 33% kierowników pracowało w gospodarstwie stale w pełnym wymiarze czasu, zatem przepracowało w gospodarstwie co najmniej 2120 godzin w ciągu roku.

Odnotowywany systematyczny wzrost poziomu nierolniczych kwalifikacji zawodowych gospodarujących jest korzystny nie tylko z perspektywy zatrudnienia na pozarolniczym rynku pracy, ale również z punktu widzenia prowadzonej działalności rolniczej. Współcześnie efektywne funkcjonowanie gospodarstwa rolnego wymaga od osób tam pracujących szeregu umiejętności i kompetencji znacznie wykraczających poza konwencjonalne przygotowanie do wykonywania zawodu rolnika.

Z danych zilustrowanych na rysunkach 3.12 i 3.13 wynika, że proporcjonalnie do areалу gospodarstwa i wielkości produkcji towarowej zmniejsza się liczba rolników posiadających nierolnicze wykształcenie szkolne. Tym samym są to relacje odwrotne niż w przypadku legitymowania się szkolnymi kwalifikacjami rolniczymi.

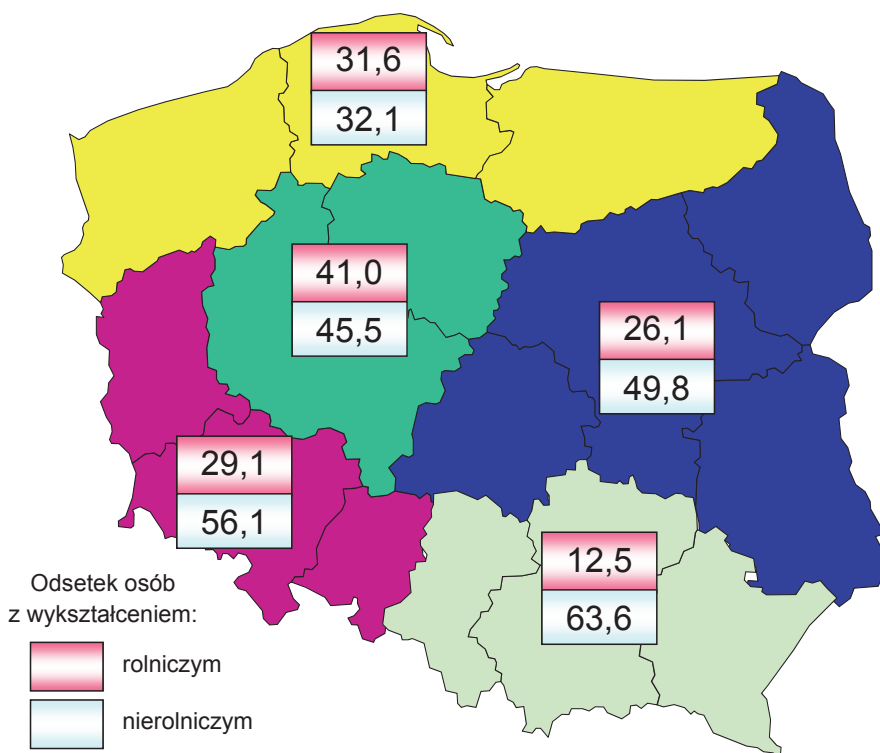
Z analizy danych ankietowych wynika, że niezmiennie osoby posiadające szkolne przygotowanie do zawodów nierolniczych, relatywnie najliczniejszą grupę stanowiły wśród zarządzających gospodarstwami o stosunkowo małym obszarze (ponad 60% w grupie podmiotów do 5 ha UR), produkujących wyłącznie na samozaopatrzenie (63%), bądź lokujących na rynku tylko niewielkie partie artykułów rolniczych (56% ze sprzedażą do 10 tys. złotych).

¹⁰⁸ F. Kapusta, *Zmiany czynników produkcji w rolnictwie polskim w latach 1995-2000*, [w:] *Przemiany w agrobiznesie i obszarach wiejskich oraz ich następstwa*, Akademia Ekonomiczna im. Oskara Langego, Wrocław 2002, s. 393.

¹⁰⁹ B. Karwat-Woźniak, P. Chmieliński, *Population and labour in family forming in Poland*, PW 2005-2009 raport nr 28.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, s. 19-21.

Do rzadkości nie należy również, by szkolnym wykształceniem niezwiązanym bezpośrednio z rolnictwem legitymowały się osoby kierujące gospodarstwami cechującymi się względnie dużą skalą produkcji i znacznym obszarem. Według danych ankietowych, w 2011 roku częściej niż co trzeci zarządzający gospodarstwem 50-hektarowym i większym posiadał szkolne wykształcenie nierolnicze. Gdy weźmiemy pod uwagę grupę prowadzących podmioty o skali produkcji towarowej 100 i więcej tys., odsetek osób ze szkolnym przygotowaniem do zawodów pozarolniczych stanowił ponad 37%.

Mapka 3.3. Makroregionalne* zróżnicowanie w szkolnym przygotowaniu do pracy w rolnictwie osób kierujących indywidualnym gospodarstwem rolnym

* Oznaczenia makroregionów i województwa jakie obejmują, jak na mapce 3.1.
Źródło: opracowano na podstawie danych z badań terenowych IERiGŻ-PIB 2011.

Stosunkowo duża częstość występowania pozarolniczego kierunku edukacji wśród zarządzających gospodarstwami większymi obszarowo i ukierunkowanymi prorynkowo gospodarstwami wskazuje, że uwarunkowania

ryнку pracy oraz zwiększająca się atrakcyjność zatrudnienia w dobrze uzbrojonym technicznie i zorganizowanym gospodarstwie spowodowała, że część osób z kwalifikacjami nierolniczymi wybrała zatrudnienie w rodzinnej działalności rolniczej.

Przy interpretacji przestrzennych odmienności w poziomie ogólnego i zawodowego wykształcenie osób kierujących indywidualnymi gospodarstwami rolnymi należy brać pod uwagę podobne uwarunkowania, jak przy różnicach w strukturze demograficznej tej populacji.

Rozpatrując poziom edukacji rolników indywidualnych w poszczególnych makroregionach należy zauważyć, że na każdym terenie najbardziej rozpowszechnione było wykształcenie ogólne na poziomie zawodowym (tabela 3.5). Przy czym relatywnie najliczniejszą (55%) grupę osoby z takim wykształceniem stanowiły wśród gospodarujących w makroregionie środkowozachodnim, zaś najniższy (41%) w makroregionie środkowowschodnim. W ostatnim z wymienionych makroregionów oraz w makroregionie południowo-zachodnim odnotowano najwyższy odsetek (8-9%) kierowników z wykształceniem wyższym. Dialektalnie odmienną sytuację stwierdzono w makroregionie środkowozachodnim, gdzie tylko niespełna 4% rolników legitymowało się ukończeniem szkoły wyższej. Jednocześnie na tym terenie stwierdzono najniższy (14%) odsetek gospodarujących, którzy zakończyli edukację na poziomie ustawowym, tj. szkoły podstawowej lub gimnazjum.

Tabela 3.5. Przestrzenne różnice w wykształceniu* kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych

Poziom wykształcenia	Ogółem	W makroregionach**				
		I	II	III	IV	V
odsetek osób według wykształcenia ogólnego						
- ustawowe***	20,2	14,1	22,9	20,1	15,8	20,3
- zasadnicze zawodowe	45,4	55,0	40,7	45,9	49,3	49,2
- średnie i pomaturalne	27,5	27,1	27,8	28,0	27,1	24,9
- wyższe	6,9	3,8	8,6	6,0	7,6	5,6

* Zestawienie obejmuje wykształcenie ukończone.

** Oznaczenia makroregionów i województwa jakie obejmują, jak mapka 1.

*** Dotyczy wykształcenia na poziomie szkoły podstawowej i gimnazjum. Do tej grupy dołączono również osoby z nieukończoną szkołą podstawową bądź gimnazjum, które już zakończyły kształcenie. Stanowiły one 0,3 całkowitej liczby analizowanej populacji.

Źródło: opracowano na podstawie danych z badań terenowych IERiGŻ-PIB 2011.

W 2011 roku, podobnie jak i wcześniej, stosunkowo najlepiej przygotowane do zawodu rolnika byli gospodarujący z makroregionu środkowozachod-

niego (mapka 3.3). W tej części kraju 41% kierowników posiadało szkolne wykształcenie rolnicze. Krańcowo odmienna sytuacja występowała w makroregionie południowo-wschodnim, gdzie tylko niespełna 13% rolników ukończyło szkoły rolnicze. Jednocześnie na tym terenie wyraźnie wyższy niż w innych makroregionach był odsetek kierowników gospodarstw ze szkolnymi kwalifikacjami nierolniczymi (64%). Przy czym, podobnie jak w skali całego kraju, w każdym z wyodrębnionych do badań makroregionów, wśród kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych najbardziej rozpowszechnionym wykształceniem zawodowym był kierunek nierolniczy.

3.4. Podsumowanie

Badania wykazały, że symptomy starzenia się populacji związanej z indywidualnymi gospodarstwami rolnymi zaznaczyły się również w grupie osób zarządzających działalnością rolniczą. Chociaż niezmiennie, osoby kierujące gospodarstwami rolnymi w zdecydowanej większości (88-90%) były w wieku produkcyjnym, to uległy zmianie relacje pomiędzy wielkością grupy gospodarujących w wieku produkcyjnym mobilnym oraz produkcyjnym starszym. Cechą charakterystyczną tego procesu było systematyczne zmniejszanie się udziału rolników w wieku 18-44 lata oraz wzrost wysokości odsetka kierowników w wieku produkcyjnym niemobilnym. W konsekwencji w 2011 roku, osoby w wieku produkcyjnym starszym stanowiły dominującą (52%) grupę wiekową wśród zarządzających indywidualnymi gospodarstwami. Podczas gdy w 2000 roku najliczniejszą (47%) zbiorowość stanowili rolnicy w wieku 18-44 lata.

Pomimo przejawów starzenia się, nadal strukturę wieku polskich rolników można uznać za relatywnie korzystną. Zwłaszcza na tle sytuacji w tym zakresie w rolnictwie unijnym, gdzie ponad 34% zarządzających gospodarstwem rolnym ukończyło 65 lat, podczas gdy wśród kierujących indywidualnymi gospodarstwami w Polsce w tym wieku było to około 10%.

Z analizy dostępnych danych empirycznych wynika, że zmiany pokoleniowe w gronie osób kierujących gospodarstwem szły w parze z coraz wyższym poziomem ich skolaryzacji. Te przeobrażenia należy uznać za bardzo pozytywne, albowiem poziom wykształcenia ma bezpośredni wpływ na szybkość i efekty wdrażania innowacji technicznych i technologicznych w rolnictwie.

W 2011 roku nadal około 20% gospodarujących ukończyło tylko szkołę podstawową bądź gimnazjum. Przy czym odsetek rolników, którzy zakończyli edukację na poziomie ustawowym zmniejszył się znacząco, w porównaniu do 2000 roku prawie dwukrotnie. Zarówno w 2000, jak i 2011 roku najbardziej

powszechnym było wykształcenie zasadnicze i posiadało je około 45-46% rolników. Jednocześnie odnotowano postęp na szczeblu szkół średnich i pomaturalnych (zwyżka z 16 do 28%) oraz wyższych (odsetek zarządzających indywidualnymi gospodarstwami rolnymi z takim wykształceniem wzrósł z 3 do 7%).

Badania potwierdziły, wzrost i tak relatywnie dużej popularności pozarolniczego kierunku edukacji wśród rolników. W latach 2000-2011 udział osób ze szkolnymi kwalifikacjami pozarolniczymi wśród gospodarujących zwiększył się z 40 do 53%. Poprawę poziomu nierolniczych kwalifikacji zawodowych w analizowanej populacji należy uznać za sytuację korzystną, nie tylko z punktu widzenia możliwości dywersyfikacji aktywności zawodowej i zatrudnienia poza gospodarstwem, ale również prowadzonej działalności rolniczej. Współcześnie efektywne funkcjonowanie gospodarstwa rolnego wymaga od osób tam pracujących szeregu umiejętności i kompetencji znacznie wykraczających poza konwencjonalne przygotowanie do wykonywania zawodu rolnika.

Z zebranych danych ankietowych wynika, że w przeciwieństwie do okresów wcześniejszych, w latach 2000-2011 nie odnotowano postępu w rozpowszechnieniu szkolnych kwalifikacji rolniczych. W tym czasie udział gospodarujących, którzy ukończyli szkoły rolnicze nie uległ zmianie i kształtował się na poziomie 23-24%. Jednocześnie systematycznie zmniejszał się (z 27 do 17%) udział rolników posiadających tylko kursowe przygotowanie do wykonywanego zawodu rolnika. Należy jednak zaznaczyć, że pomimo stagnacji w rozpowszechnieniu wykształcenia rolniczego, wśród zarządzających gospodarstwami ukierunkowanymi prorynkowo, o relatywnie dużym potencjale produkcyjnym stwierdzono postęp w profesjonalnym przygotowaniu do zawodu rolnika. W konsekwencji w 2011 roku wśród zarządzających gospodarstwami ukierunkowanymi rynkowo, o potencjale produkcyjnym stwarzającym szanse uzyskania dochodów porównywalnych z pracą poza rolnictwem, dominowały osoby ze szkolnym wykształceniem zawodowym o profilu rolniczym.

Relatywnie młody wiek polskich gospodarujących i systematycznie poprawiający się ich poziom wykształcenia stanowi pozytywny sygnał w proefektywnościowej przebudowie struktur w polskim rolnictwie.

Analiza danych z badań terenowych dokumentuje zależność pomiędzy strukturą wieku i poziomem wykształcenia rolników a potencjałem (siłą) ekonomicznym zarządzanych indywidualnych gospodarstw rolnych. W każdym badanym okresie im większy potencjał gospodarczy (obszar, rozmiary działalności wytwórczej) tym wyższy udział stanowili gospodarujący w wieku 18-44 lata oraz wykształceniem ogólnym co najmniej średnim i szkolnym zawodowym o profilu rolniczym, zaś mniejszy – rolnicy w wieku poprodukcyjnym i profesjonalnym przygotowaniu do zawodu rolnika.

Z wykonanych prac wynika, że struktura wieku i poziom wykształcenie kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych były ciągle zróżnicowane przestrzennie, ale różnice makroregionalne były relatywnie mniejsze niż w przypadku grup obszarowych, czy rozmiarów działalności rolniczej. Ponadto występuje niezmiennie współzależność pomiędzy strukturą demograficzną i wykształceniem gospodarujących, a charakterystyką makroregionów pod względem struktury agrarnej, towarowości produkcji rolniczej, poziomu rozwoju gospodarczego i dostępności pozarolniczych miejsc pracy. Na terenach o korzystnej strukturze obszarowej, dużej skali produkcji towarowej i wysokiej dochodowości działalności rolniczej, rolnicy niezmiennie tworzą grupę relatywnie młodszą i lepiej przygotowaną do wykonywanego zawodu. Od wielu lat uwarunkowania struktur rolniczych sprzyjają profesjonalizacji zawodu rolnika w makroregionie środkowozachodnim. Natomiast zarządzający indywidualnymi gospodarstwami rolnymi w makroregionach charakteryzujących się relatywnie wysokim poziomem zurbanizowania, rozpowszechnieniem pracy zarobkowej ludności wiejskiej cechowały się względnie dużą zbiorowością osób starszych wiekiem. Takie warunki zaznaczyły się na południowych terenach Polski, a w szczególności w makroregionie południowo-wschodnim, gdzie niesprzyjające warunki klimatyczno-przyrodnicze i wyjątkowo rozdrobniona struktura obszarowa stanowiły poważne utrudnienia w rozwoju produkcji rolniczej.

Według danych ankietowych, w 2011 roku statystyczny polski gospodarujący był mężczyzną (78%), w wieku około 47 lat (co drugi był w wieku produkcyjnym niemobilnym). Posiadał wykształcenie ogólne na poziomie zasadniczym zawodowym (ponad 45%) i nie posiadał szkolnego przygotowania do wykonywanego zawodu (tylko 24% kierowników ukończyło szkoły rolnicze). Natomiast dysponował szkolnymi kwalifikacjami do podjęcia pracy poza zarządzanym rodzinnym gospodarstwem rolnym (ponad 53% rolników skończyło szkoły zawodowe o profilu nierolniczym).

Rozdział 4

Aktywność ekonomiczna kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych

4.1. Wprowadzenie

Jedną z podstawowych funkcji kierowników gospodarstw rolnych jest dążenie do możliwie najbardziej optymalnego wykorzystania zasobów pracy. Z uwagi na rodzinny charakter gospodarstw rolnych w Polsce oraz relatywnie mocno rozdrobnioną strukturę obszarową, decyzje zarządzających w tej kwestii obejmują nie tylko zakres angażowania się członków rodzin w prowadzonej działalności, ale również stopień zaangażowania osoby kierującej gospodarstwem. Z punktu widzenia gospodarstwa domowego i jego budżetu, skala zaangażowania w pracę w działalności rolniczej, jej całkowite zaniechanie lub decyzja o połączeniu jej z innymi formami zarobkowania zależy od obranej strategii ekonomicznej, której podstawowym celem są korzyści ekonomiczne. Decyzje o stopniu zaangażowania się kierownika gospodarstwa oraz członków jego rodziny w działalność rolniczą warunkowane są przez skalę produkcji gospodarstwa, która w warunkach polskich wciąż w dużej mierze zależy od posiadanego areалу ziemi, stopnia technicznego uzbrojenia warsztatu pracy oraz możliwości znalezienia pozarolniczych źródeł dochodu¹¹⁰. Relatywnie korzystna, w skali europejskiej, struktura wieku oraz poprawiająca się struktura wykształcenia kierowników gospodarstw rolnych sprawia, że mobilność zawodowa tej grupy wzrasta, a decyzja o dywersyfikacji aktywności zawodowej rolników, zwłaszcza w przypadku niewielkich gospodarstw, pozwala na kontynuację prowadzonej działalności nawet przy relatywnie niewielkiej skali produkcji.

Koncepcja europejskiego modelu rolnictwa zakłada dualność jego funkcji, który obok celów związanych z produkcją żywności obejmuje również funkcje społeczne i środowiskowe. Model ten, wspierany działaniami Unii Europejskiej, zakłada współistnienie gospodarstw dużych, zdolnych do zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego oraz gospodarstw mniejszych, których funkcjonowanie wiązałoby się z zachowaniem dóbr publicznych, do których zalicza się przede wszystkim walory krajobrazowe i kulturowe wsi oraz stan środowiska natu-

¹¹⁰ Zob. B. Karwat-Woźniak, *Charakterystyka gospodarstw rolnych uznanych przez użytkowników za rozwojowe*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy z. 474, IERiGŻ, Warszawa 2001, s. 5-6.

ralnego¹¹¹. Procesy globalizacyjne wywierają presję na rolnictwo w kierunku minimalizacji kosztów wykorzystania ziemi oraz kosztów pracy i tym samym uprzemysłowienia rolnictwa¹¹².

Presja ta jest naturalną konsekwencją procesów rynkowych, natomiast stanowi zagrożenie dla europejskiego modelu rolnictwa, które dopuszcza pewne obniżenie wydajności¹¹³ (i tym samym konkurencyjności) na rzecz ochrony dóbr uważanych za publiczne. W tych warunkach dywersyfikacja aktywności ekonomicznej ludności rolniczej postrzegana jest jako jeden z kluczowych elementów w dążeniach do zachowania modelu rolnictwa odpowiadającego społecznym oczekiwaniom.

W Polsce cechą pracy w indywidualnym gospodarstwie rolnym jest duże zróżnicowanie zakresu angażowania się w pracę w gospodarstwie rolnym, jak również znaczne rozpowszechnienie zarobkowania. Z danych PSR 2010 wynika, że bez względu na ilość świadczonej pracy, wyłącznie w indywidualnych gospodarstwach rolnych pracowało prawie 2,4 mln członków rodziny, dalsze 117 tys. łączyło pracę w rodzinnym gospodarstwie z zarobkowaniem, przy czym działalność rolnicza była głównym miejscem ich aktywności zawodowej¹¹⁴. Ponadto w coraz większej liczbie gospodarstw trwale nie wypracowuje się żadnych dochodów. Sytuacja ta warunkuje również stopień zaangażowania się kierownika gospodarstwa w prowadzoną działalność rolniczą.

4.2. Kierownicy według zaangażowania w pracę w gospodarstwie rolnym

Wśród kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych objętych badaniem w 2011 roku, ponad dwie trzecie zaangażowanych było wyłącznie w pracę we własnym gospodarstwie, a jedna trzecia łączyła tę pracę z aktywnością zawodową na pozarolniczym rynku pracy. Odsetek ten od lat sukcesywnie wzrasta. Według danych z 2000 roku udział takich osób stanowił niespełna jedną

¹¹¹ Zob. Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie reformy wspólnej polityki rolnej w 2013 r. (2010/C 354/06), Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej C 354, z dnia 28.12.2010.

¹¹² Zob. Kowalczyk S., *Globalizacja agrobiznesu: specyfika, wymiary, konsekwencje*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 2/2010.

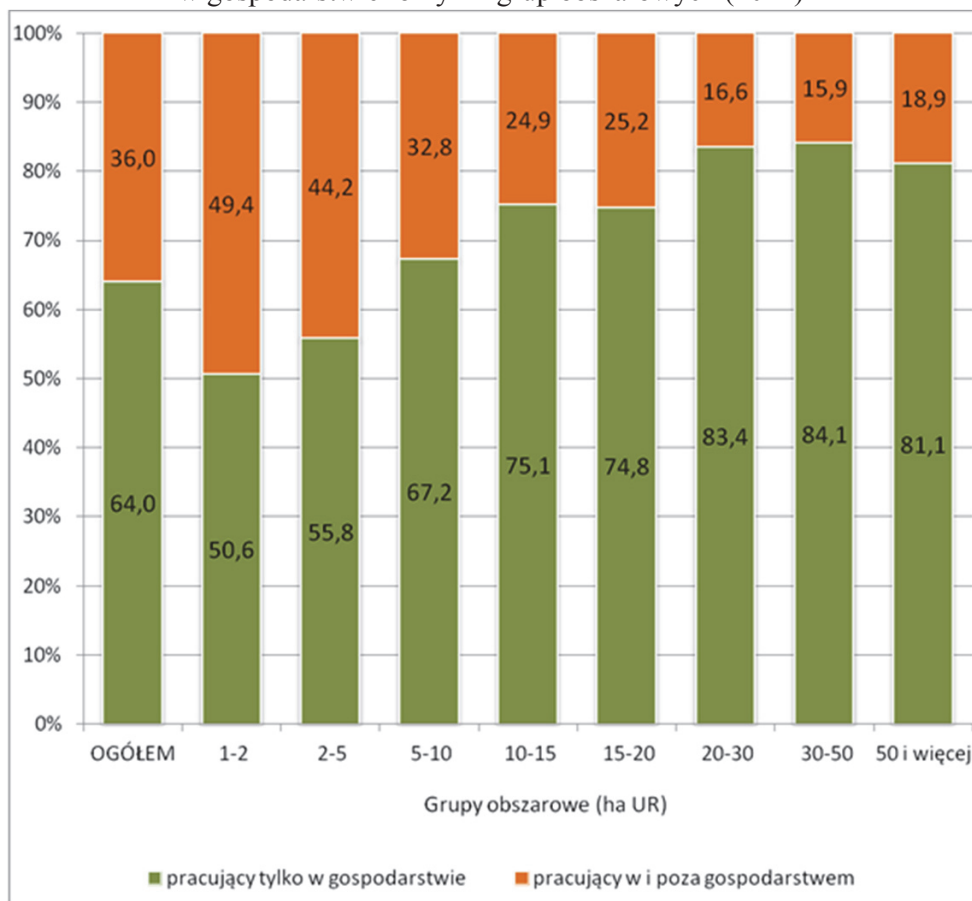
¹¹³ Memorandum COPA i COGECA w sprawie dalszego rozwoju Europejskiego Modelu Rolnictwa, Pr(06)116F1, P(06)117F1 Bruksela, 7 lipca 2006.

¹¹⁴ B. Karwat-Woźniak, P. Chmieliński, *Ludność wiejska oraz jej aktywność zawodowa i sytuacja na rynku pracy*, [w:] *Rynek pracy wobec zmian demograficznych*, M. Kiełkowska (red.), Zeszyty Demograficzne, Instytut Obywatelski, Warszawa 2013.

czwartą całego opisywanego zbioru¹¹⁵. Jednocześnie wciąż utrzymuje się relatywnie wysoki udział osób zbędnych wśród ogółu pracujących w indywidualnym gospodarstwie rolnym.

Badania wskazują również na zależność pomiędzy liczbą osób łączących pracę we własnym gospodarstwie z zarobkowaniem poza rolnictwem a wielkością gospodarstwa (rysunek 4.1).

Rysunek 4.1. Badani kierownicy według zaangażowania w pracę w gospodarstwie rolnym i grup obszarowych (2011)

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2011.

Według danych z badań terenowych, w 2011 roku udział kierowników z gospodarstw najmniejszych, tj. do 2 ha UR gospodarstw aktywnych na poza-

¹¹⁵ Buks J., Buks B., *Cechy społeczno-demograficzne i aktywność ekonomiczna kierowników gospodarstw rolnych*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy z. 495, IERiGŻ, Warszawa 2004.

rolniczym rynku pracy stanowił niemal połowę badanych w tej grupie. Udział ten zmniejsza się wraz ze wzrostem wielkości posiadanego gospodarstwa, natomiast nawet w gospodarstwach największych obszarowo, tj. powyżej 20 ha UR, przeciętnie co szósty z badanych łączył pracę w gospodarstwie, którym zarządzał z pracą poza nim.

Wśród pracujących wyłącznie w gospodarstwie osoby zaangażowane w działalność rolniczą stale, w pełnym wymiarze stanowiły jedynie dwie trzecie zbioru kierowników objętych badaniem. Przy czym w grupie rolników z gospodarstw o najmniejszym obszarze udział ten był znacząco niższy i stanowił jedynie 22% w przypadku jednostek do 2 ha UR i niespełna 43% w gospodarstwach 2-5 ha UR. W tych grupach powszechne było angażowanie się do pracy w gospodarstwie w ograniczonym czasie oraz dorywczo lub sezonowo (tabela 4.1). Nakłady pracy zarządzającego własnym gospodarstwem rolnym rosły wraz z wielkością posiadanego areалу ziemi, dlatego dopiero w gospodarstwach powyżej 20 ha UR udział kierowników zaangażowanych w pełnym wymiarze czasu w działalność produkcyjną wynosił ponad 90%.

Podobne relacje rysują się w przypadku zarządzających gospodarstwem rolnym, którzy łączą tę funkcję z zarobkowaniem poza rolnictwem. W tym przypadku osoby decydujące się na taki rodzaj aktywności zawodowej w przeważającej części pracowali głównie poza własnym gospodarstwem rolnym. Ta grupa stanowiła 90% całego zbioru osób łączących te formy zatrudnienia.

Tabela 4.1. Aktywność ekonomiczna kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych według grup obszarowych (2011)

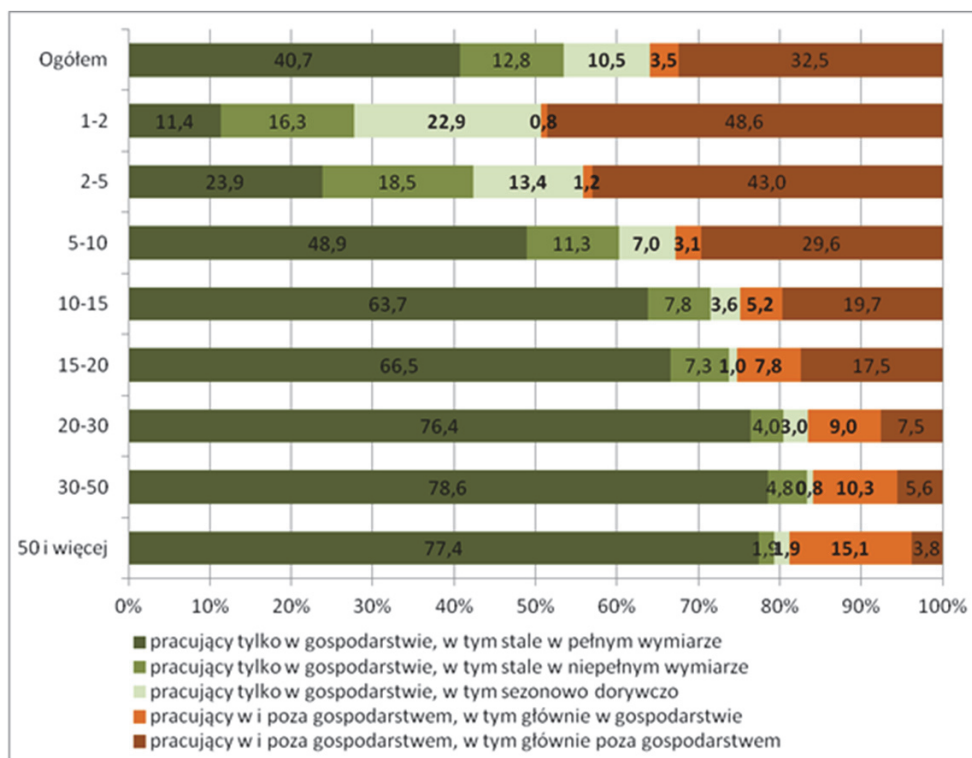
Grupy obszarowe	Pracujący tylko w gospodarstwie				Pracujący w i poza gospodarstwem		
	razem	w tym:			razem	w tym:	
		stale w pełnym wymiarze	stale w niepełnym wymiarze	sezonowo dorywczo		głównie w gosp.	głównie poza gosp.
OGÓŁEM	100,0	63,5	20,0	16,5	100,0	9,7	90,3
1-2	100,0	22,5	32,2	45,3	100,0	1,6	98,4
2-5	100,0	42,7	33,2	24,0	100,0	2,7	97,3
5-10	100,0	72,7	16,8	10,4	100,0	9,5	90,5
10-15	100,0	84,8	10,3	4,8	100,0	20,8	79,2
15-20	100,0	89,0	9,7	1,3	100,0	30,8	69,2
20-30	100,0	91,6	4,8	3,6	100,0	54,5	45,5
30-50	100,0	93,4	5,7	0,9	100,0	65,0	35,0
50 i więcej	100,0	95,3	2,3	2,3	100,0	80,0	20,0

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2011.

Analizując zależności pomiędzy wielkością obszarową, a aktywnością ekonomiczną kierowników gospodarstw należy zauważyć, że grupa osób utrzymujących się wyłącznie w gospodarstwie rolnym, stale i w pełnym wymiarze czasu stanowi jedynie 41% całego badanego zbioru. Pozostali nie angażują się w pracę w gospodarstwie z uwagi na brak takiej potrzeby lub są aktywni również na pozarolniczym rynku pracy (rysunek 4.2).

Takie zestawienie obrazuje niskie zaangażowanie w pracę w gospodarstwach o obszarze 1-2 ha oraz 2-5 ha UR, gdzie odsetek ten wyniósł odpowiednio 11% i 24% oraz dokumentuje wysoki stopień zaangażowania w pracę poza własnym gospodarstwem rolnym.

Rysunek 4.2. Aktywność ekonomiczna kierowników gospodarstw według wielkości posiadanego gospodarstwa (2011)

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2011.

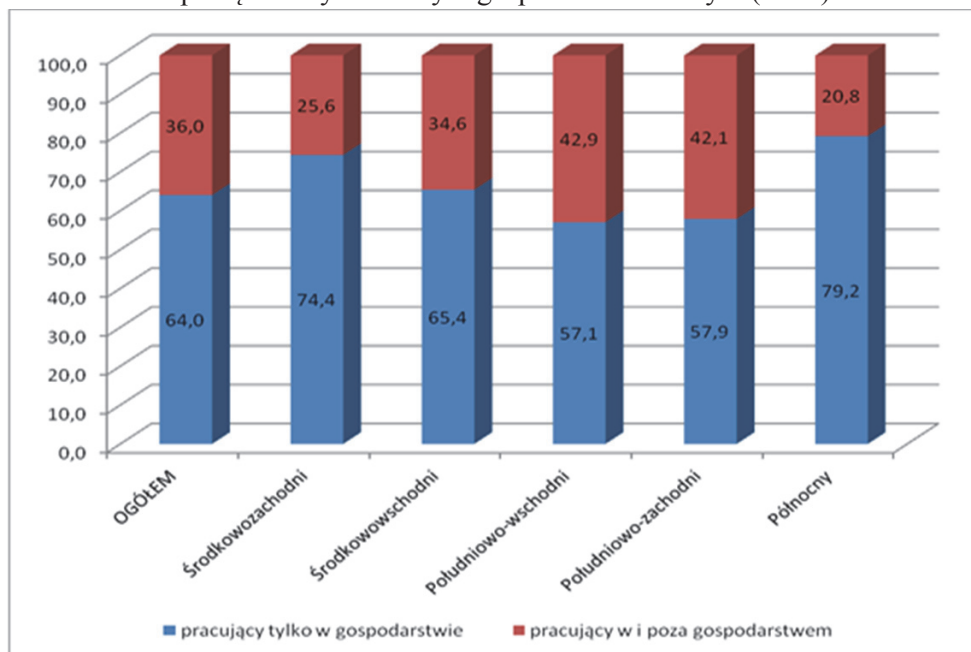
Należy podkreślić, że poprawiająca się struktura wykształcenia (wraz z rosnącym znaczeniem wykształcenia pozarolniczego) oraz relatywnie korzystna struktura wieku przekładają się na duży stopień dywersyfikacji zaangażowania

zawodowego kierowników rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce. Świadczy o tym fakt, że nawet w największych obszarowo gospodarstwach rolnych rolnicy poszukują dodatkowych możliwości zarobkowania, co umożliwia m.in. poprawiający się stopień mechanizacji pracy w rolnictwie.

4.3. Przestrzenne zróżnicowanie aktywności ekonomicznej

Analizując skalę aktywności ekonomicznej kierowników gospodarstw należy podkreślić, że w tym obszarze rysują się znaczące różnice regionalne. Związane są one z odmienną strukturą obszarową gospodarstw rolnych w różnych regionach kraju, ale również z różnicami w rozpowszechnieniu aktywności pozarolniczej ludności wiejskiej, a także z funkcjami przypisywanymi gospodarstwu rolnemu.

Rysunek 4.3. Różnice przestrzenne w zaangażowaniu kierowników w pracę w indywidualnym gospodarstwie rolnym (2011)

Poszczególne makroregiony obejmują odpowiednio województwa: środkowozachodni – kujawsko-pomorskie, wielkopolskie; środkowowschodni – łódzkie, mazowieckie, lubelskie, podlaskie; południowo-wschodni – świętokrzyskie, małopolskie, podkarpackie, śląskie; południowo-zachodni – opolskie, lubuskie, dolnośląskie; północny – zachodniopomorskie, pomorskie, warmińsko-mazurskie.

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2011.

Badanie przeprowadzone w 2011 roku pokazuje, że najwyższy odsetek kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych zaangażowanych wyłącznie w pracę we własnym gospodarstwie występował w makroregionach: środkowo-zachodnim i północnym (rysunek 4.3). Wiąże się to z relatywnie korzystną strukturą obszarową gospodarstw w województwach wchodzących w granice tych makroregionów warunkującą stopień zaangażowania w prowadzoną działalność rolniczą. Stosunkowo najwięcej rolników łączących pracę w gospodarstwie z inną aktywnością odnotowano natomiast w makroregionach południowo-wschodnim i południowo-zachodnim. Są to obszary, które charakteryzuje najbardziej rozdrobiona struktura agrarna w kraju, na których również tradycyjnie wśród rolników i członków ich rodzin rozpowszechniona jest dwuzawodowość. Sytuacja ta dotyczyła zwłaszcza makroregionu południowo-wschodniego, gdzie wśród pracujących wyłącznie w gospodarstwie, stale i w pełnym wymiarze czasu było jedynie 42%, a spośród wszystkich badanych zarządzających gospodarstwami aż 31% angażowało się do pracy w rolnictwie wyłącznie sezonowo lub dorywczo. W makroregionie środkowo-zachodnim wartość tych wskaźników wyniosła odpowiednio: 86% i 4% (tabela 4.2).

Tabela 4.2. Badani kierownicy pracujący wyłącznie w gospodarstwie rolnym według makroregionów (2011)

Makroregiony	Pracujący tylko w gospodarstwie			
	razem	w tym		
		stale w pełnym wymiarze	stale w niepełnym wymiarze	sezonowo dorywczo
OGÓLEM	100,0	63,5	20,0	16,5
Środkowozachodni	100,0	86,0	10,4	3,7
Środkowowschodni	100,0	67,1	19,5	13,4
Południowo-wschodni	100,0	41,8	27,6	30,6
Południowo-zachodni	100,0	67,1	22,4	10,6
Północny	100,0	81,5	9,5	8,9

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2011.

Skala przestrzennego zróżnicowania wśród rolników łączących zarówno w pracę we własnym gospodarstwie, jak i poza nim była stosunkowo niewielka. W całym badanym zbiorze dominowała praca poza gospodarstwem (90% badanych z tej kategorii), natomiast wyraźnie zaznaczyły się różnice pomiędzy południową i północną częścią kraju. Udział kierowników pracujących głównie we własnym gospodarstwie wśród łączących różne formy zatrudnienia był średnio dwukrotnie niższy w przypadku makroregionów

południowo-wschodniego i południowo-zachodniego w porównaniu do pozostałych makroregionów (tabela 4.3).

Tabela 4.3. Badani kierownicy łączący pracę w gospodarstwie i poza nim, według makroregionów (2011)

Makroregiony	Pracujący w i poza gospodarstwem		
	razem	w tym:	
		głównie w gospodarstwie	głównie poza gospodarstwem
OGÓLEM	100,0	9,7	90,3
Środkowozachodni	100,0	12,6	87,4
Środkowowschodni	100,0	12,8	87,2
Południowo-wschodni	100,0	6,7	93,3
Południowo-zachodni	100,0	6,0	94,0
Północny	100,0	11,4	88,6

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2011.

Analiza stopnia zaangażowania kierowników w pracę w gospodarstwie rolnym w poszczególnych rejonach kraju wskazuje na wciąż utrzymujące się różnice w tym zakresie.

Potwierdza się teza, iż na obraz dzisiejszego rolnictwa w poszczególnych regionach wciąż mają wpływ historyczne uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego oraz struktura obszarowa gospodarstw. Makroregionem o największym, już tradycyjnie, poziomie rozwoju rolnictwa jest makroregion środkowozachodni, a z problemami strukturalnymi borykają się głównie województwa makroregionu południowo-wschodniego¹¹⁶. Znajduje to swoje odzwierciedlenie w stopniu zaangażowania w pracę we własnym gospodarstwie rolnym.

4.4. Związki między aktywnością zawodową, a rynkową

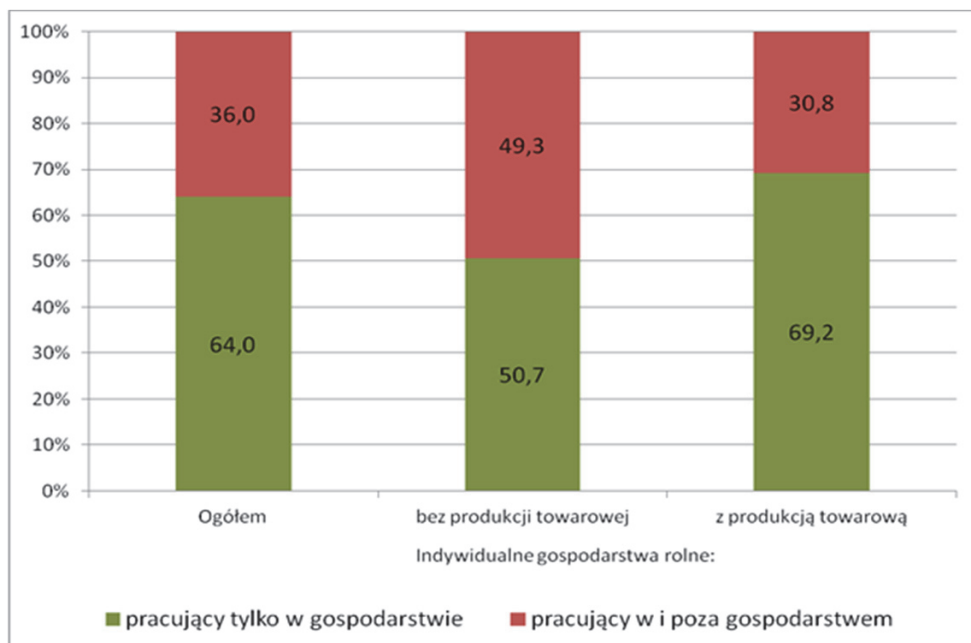
Decyzja kierowników gospodarstw odnośnie skali zaangażowania w pracę w nim jest ściśle powiązana m.in. ze skalą aktywności rynkowej podmiotu, ponieważ osiągnięcie satysfakcjonującego poziomu dochodu gospodarstwa zależne jest od faktu dysponowania odpowiednim majątkiem produkcyjnym¹¹⁷.

¹¹⁶ Zob. A. Sikorska (red.), *Przemiany strukturalne we wsiach objętych badaniem IERiGŻ w latach 1996-2000*, IERiGŻ, Warszawa 2001.

¹¹⁷ B. Karwat-Woźniak, *Gospodarstwa wysokotowarowe w rolnictwie chłopskim. Synteza wyników badań 2005-2009*, Raport PW 2005-2009 nr 151, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009, s. 16.

Analiza aktywności ekonomicznej badanych rolników według aktywności rynkowej udokumentowała, że kierownicy gospodarstw z produkcją towarową relatywnie częściej, niż pozostali, angażowali się wyłącznie do pracy we własnym gospodarstwie. Udział takich osób wynosił blisko 70% wobec 51% w pozostałej grupie (rysunek 4.4).

Rysunek 4.4. Aktywność zawodowa badanych kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych według aktywności rynkowej (2011)

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2011.

Utrzymuje się znacząca zależność pomiędzy aktywnością zawodową kierowników a wielkością produkcji na rynek wytwarzanej w gospodarstwie. Osoby kierujące gospodarstwami bez produkcji towarowej i deklarujące pracę wyłącznie we własnym gospodarstwie zdecydowanie częściej angażowały się w pracę w niepełnym wymiarze czasu oraz sezonowo i dorywczo. Brak aktywności rynkowej prowadzonego gospodarstwa wiązał się z ograniczonym czasem pracy dla blisko trzech czwartych z badanej grupy zarządzających (tabela 4). Wśród rolników z gospodarstw z produkcją towarową stosunek ten był odwrotny – blisko trzy czwarte pracowało w gospodarstwie stale, w pełnym wymiarze czasu.

Tabela 4.4. Struktura badanych kierowników pracujących wyłącznie w indywidualnym gospodarstwie rolnym według aktywności rynkowej (2011)

Makroregiony	Pracujący tylko w gospodarstwie			
	razem	w tym:		
		stałe w pełnym wymiarze	stałe w niepełnym wymiarze	sezonowo dorywczo
OGÓLEM	100,0	63,5	20,0	16,5
Bez produkcji towarowej	100,0	26,6	24,9	48,5
Z produkcją towarową	100,0	73,9	18,6	7,4
w tym z produkcją towarową:				
do 10 tys. zł	100,0	53,0	31,3	15,7
100 tys. zł i więcej	100,0	90,8	6,6	2,6

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2011.

Analizując strukturę kierowników pracujących w gospodarstwach aktywnych rynkowo należy podkreślić, że udział angażujących się w pracę w pełnym wymiarze był zróżnicowany w zależności od skali produkcji. W gospodarstwach o jej wielkości do 10 tys. zł jedynie około połowy kierowników pełniło swe funkcje w pełnym wymiarze czasu. Dopiero relatywnie duża aktywność rynkowa gospodarstwa sprzyjała pełnemu zaangażowaniu zarządzającego w proces decyzyjno-wytwórczy. Takich osób w analizowanej grupie było 91%.

Generalnie można wskazać na prawidłowość, że im większa skala produkcji towarowej tym większy był udział podmiotów kierowanych przez osoby angażujące się do pracy wyłącznie we własnym gospodarstwie i w pełnym wymiarze czasu. Natomiast analiza struktury kierowników, którzy łączyli pracę we własnym gospodarstwie z zatrudnieniem poza rolnictwem wskazuje na decydujące znaczenie aktywności rynkowej, jako czynnika różnicującego skalę zaangażowania w pracę we własnym gospodarstwie (tabela 4.5). Zbiorowość kierujących gospodarstwami rolnymi bez produkcji towarowej, którzy łącząc różne źródła zarobkowania wskazują gospodarstwo, jako główne miejsce pracy jest znikoma (poniżej 1%).

W 2011 roku zaobserwowano również silne zróżnicowanie w obrębie dominującego miejsca pracy kierowników z grupy gospodarstw z produkcją towarową. O ile ponad 76% kierowników gospodarstw ze sprzedażą powyżej 100 tys. zł deklarowało pracę głównie w rolnictwie, to wielkość tego wskaźnika w przypadku jednostek z produkcją towarową do 10 tys. zł wyniosła jedynie niespełna 4%.

Tabela 4.5. Struktura badanych kierowników łączących pracę w indywidualnym gospodarstwie rolnym z zatrudnieniem poza nim, według aktywności rynkowej (2011)

Makroregiony	Pracujący w i poza gospodarstwem		
	razem	w tym:	
		głównie w gospodarstwie	głównie poza gospodarstwem
OGÓLEM	100,0	9,7	90,3
Bez produkcji towarowej	100,0	0,2	99,8
Z produkcją towarową	100,0	15,5	84,5
w tym z produkcją towarową:			
do 10 tys. zł	100,0	3,8	96,2
100 tys. zł i więcej	100,0	76,6	23,4

Źródło: opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2011.

Warto zwrócić uwagę, na to że również wśród kierowników gospodarstw rolnych o produkcji powyżej 100 tys. zł łączących pracę w rolnictwie i poza nim, blisko jedna czwarta wskazała na pracę poza gospodarstwem, jako główne miejsce zarobkowania.

4.5. Podsumowanie

Przedstawione dane z badania IERiGŻ-PIB potwierdzają współzależność pomiędzy aktywnością ekonomiczną kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych względem struktury agrarnej, jak również towarowości produkcji rolniczej. W warunkach polskich powiązanie pomiędzy towarowością gospodarstw a jego obszarem jest wciąż znacząca i przez to obydwie cechy znalazły swoje silne odzwierciedlenie w decyzjach kierowników gospodarstw rolnych odnośnie stopnia zaangażowania w działalność rolniczą, jak również o różnicowaniu aktywności zawodowej. W zbiorowości gospodarstw rolnych w Polsce istnieje duża grupa jednostek, które nie pozwalają na osiągnięcie satysfakcjonującego poziomu dochodu, dlatego osoby formalnie pełniące funkcję kierownika w znikomym stopniu angażują się w działalność rolniczą.

Podkreślić należy, że znacząca grupa kierowników gospodarstw relatywnie dużych obszarowo decyduje się na łączenie procesu zarządzania nimi z pracą poza gospodarstwem. Pozwala na to wzrost praco-oszczędnych technik produkcji.

Wciąż utrzymuje się znaczące zróżnicowania stopnia angażowania się kierownika w pracę we własnym gospodarstwie. Historyczne różnice w tym zakresie nie ulegają zatarciu, czego dowodem jest od lat utrzymujący się wysoki poziom dwuzawodowości wśród ludności rolniczej (w tym kierowników gospodarstw) na terenach południowych, gdzie skala rozdrobnienia agrarnego jest wysoka.

Jednocześnie można uznać, że duży udział zarządzających małymi gospodarstwami rolnymi o niskiej wartości lub bez produkcji towarowej jest częścią strategii utrzymania rodziny, która zakłada optymalizację struktury dochodów jej członków i obejmuje również decyzje odnośnie aktywności ekonomicznej kierownika gospodarstwa rolnego.

Europejski model rolnictwa zakłada wspieranie gospodarstw rolnych, których funkcjonowanie jest istotne z punktu widzenia funkcji jakie spełniają dla środowiska i zachowania dziedzictwa naturalnego i kulturowego. Z tego punktu widzenia decyzje kierowników drobnych gospodarstw rolnych o dywersyfikacji aktywności ekonomicznej przy ograniczeniu zakresu pracy we własnym gospodarstwie, można postrzegać jako zjawisko pozytywne.

Rozdział 5

Cechy społeczno-ekonomiczne kierowników gospodarstw rolnych na Ukrainie¹¹⁸

5.1. Wprowadzenie

Rozwój obszarów wiejskich w wielu krajach wciąż pozostaje ściśle związany z produkcją rolniczą. Na Ukrainie związek ten jest szczególnie silny, ze względu na monofunkcyjność gospodarki wiejskiej i brak niezbędnych warunków dla aktywnego rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej.

Efektywność działalności gospodarczej zależy od jakości procesu zarządzania podmiotem na poziomie mikro. Dlatego wiek kierowników gospodarstw rolnych, wykształcenie, doświadczenie, potencjał finansowy, otwartość na zmiany, mentalność, pomysłowość, czyli ogólnie – ich cechy społeczno-ekonomiczne – odgrywają ważną rolę w efektywności gospodarowania całego sektora rolnego.

Tabela 5.1. Podstawowe typy gospodarstw rolnych na Ukrainie oraz ich podstawowe wskaźniki gospodarcze w 2012 roku

Formy organizacyjne gospodarstw rolnych	Ilość* w tys. jednostek	Produkcja brutto w cenach stałych 2010 roku w mln euro**	Produkcja na jedno gospodarstwo w euro
Rodzinne gospodarstwa rolne	5 113,5	10 464,7	2 046,5
Gospodarstwa farmerskie	40,7	1 340,3	32 932,2
Przedsiębiorstwa rolne (bez gospodarstw farmerskich)	15,1	9 400,8	622 566,9

* stan na 1 lipca 2013 r.

** dane z 2010 r.

Przelicznik według średniorocznego kursu euro Narodowego Banku Ukrainy w 2012 r.

Źródło: *Rocznik statystyczny Ukrainy 2012*, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2013, s. 552.

¹¹⁸ Witalij Krupin, starszy współpracownik naukowy, doktor nauk ekonomicznych, Instytut Badań Regionalnych Państwowej Akademii Nauk Ukrainy, ul. Kozielnicka, 4/222, Lwów, 79026, Ukraina, +380-67-715-8324
vitaliy.krupin@gmail.com

Anna Maksymenko, młodszy współpracownik naukowy, doktor nauk socjologicznych, Instytut Badań Regionalnych Państwowej Akademii Nauk Ukrainy, ul. Kozielnicka, 4/221, Lwów, 79026, Ukraina, +380-67-609-9900
annusja@gmail.com

Na Ukrainie rolnicze podmioty gospodarcze można podzielić na trzy zasadnicze formy: domowe (rodzinne) gospodarstwa rolne (indywidualne gospodarstwa rolne), gospodarstwa farmerskie, oraz przedsiębiorstwa rolne (tabela 5.1). Różnice w ich organizacji mają znaczący wpływ na ich wyniki ekonomiczne, chociaż działalność rolnicza w wielu przypadkach (szczególnie w przypadku gospodarstw domowych) nastawiona jest bardziej na samozaopatrzenie i zapewnienie podstawowych produktów zapewniających byt rodziny, aniżeli działalnością rynkową, którą miałyby na celu budowanie przewagi konkurencyjnej oraz podnoszenie efektywności w *stricte* ekonomicznym znaczeniu.

W pracy charakterystyce poddano wymienione 3 typy gospodarstw rolnych funkcjonujących na Ukrainie z punktu widzenia analizy cech społeczno-demograficznych osób nimi kierujących. Za materiał badawczy posłużyły dane statystyki masowej oraz wyniki badań sondażowych populacji kierujących gospodarstwami rolnymi.

5.2. Rodzinne gospodarstwa rolne

Podstawową formą gospodarowania w rolnictwie na Ukrainie są gospodarstwa domowe. Zgodnie z obowiązującym ustawodawstwem, rodzinne gospodarstwa rolne stanowi osoba/osoby, które zamieszkują w jednym domostwie (lub jego części), prowadzą wspólne gospodarstwo, posiadają wspólny budżet na utrzymanie mieszkania, na wyżywienie itp.¹¹⁹. Mimo że gospodarstwa te są drobnymi producentami, w systemie produkcji rolnej Ukrainy odgrywają one ważną rolę, gdyż około 50% produkcji rolnej w kraju wytwarzane jest właśnie przez nie.

W 2012 roku liczba gospodarstw domowych na obszarach wiejskich wynosiła 5216,1 tys., co stanowi blisko jedną trzecią (30,7%) wszystkich gospodarstw domowych Ukrainy. Wśród nich 5113,5 tys. (98,0%) gospodarstw domowych posiadało działkę rolną i/lub prowadziło na niej działalność rolniczą, czyli zgodnie z oficjalną definicją kwalifikowały się jako gospodarstwa rolne¹²⁰.

Kierownikiem takiego gospodarstwa jest zazwyczaj głowa rodziny. W zależności od przyjętego w rodzinie podziału obowiązków i uprawnień wy-

¹¹⁹ Metodyka przeprowadzania rocznych obliczeń wytwarzania produkcji roślinnej we wszystkich kategoriach gospodarstw, Ustawa Państwowego Komitetu Statystyki Ukrainy z dnia 02.08.2010 roku #225, redakcja z dnia 18.11.2010 roku, http://ukrstat.org/uk/metod_polog/metod_doc/2005/225/metod_r.htm (data przeglądu 25.10.2013 r.).

¹²⁰ *Socjalno-demograficzne charakterystyki gospodarstw domowych Ukrainy w 2012 roku (według danych sondażu warunków życia gospodarstw domowych)*, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2012, s. 80.

różniane są rodziny patriarchalne (głową rodziny jest ojciec, zarządza zasobami materialnymi i podejmuje istotne decyzje w imieniu domowników w zakresie funkcjonowania rodziny); rodziny matriarchalne, gdzie wszystkie funkcje zarządzające pełni kobieta. Zdarzają się rodziny, w których nie da się wyraźnie wyróżnić kierownika, wtedy obowiązki są dzielone sytuacyjnie, a decyzje podejmowane są wspólnie lub przypisywane są do najbardziej kompetentnej osoby w tej sprawie. W tym przypadku mówi się o rodzinie egalitarnej. Jak zaznacza Ławrinenko, na Ukrainie wciąż dominujący jest tradycyjny obraz rodziny, gdzie głową pozostaje mężczyzna. Ilustrują to dane sondażu Instytutu Socjologii PAN Ukrainy. Według nich w 2003 roku 28% respondentów wskazywało, iż głową rodziny jest zawsze mężczyzna, a w 2007 roku odsetek takich wskazań wynosił 30%¹²¹.

Tabela 5.2. Podział gospodarstw wiejskich Ukrainy w zależności od wieku i płci głowy rodziny w 2012 roku

Wiek i płeć głowy gospodarstwa domowego	Udział w %
Kobieta w wieku lat 18-29	1,9
Kobieta w wieku lat 30-54	16,3
Kobieta w wieku lat 55 i powyżej	30,4
Mężczyzna w wieku lat 18-29	1,9
Mężczyzna w wieku lat 30-59	32,4
Mężczyzna w wieku lat 60 i powyżej	17,1

Źródło: Społeczno-demograficzne charakterystyki gospodarstw domowych Ukrainy w 2012 roku (według danych sondażu warunków życia gospodarstw domowych), Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2012, s. 80.

Z danych badania Państwowej służby statystyki Ukrainy wynika, że jedna trzecia wiejskich gospodarstw rolnych prowadzona jest przez osoby starsze, tj. przez kobiety w wieku powyżej 55 lat lub przez mężczyzn w wieku powyżej 60 lat. Tylko w 3,8% przypadków kierownikami gospodarstw domowych pozostawały osoby młode, w wieku od 18 do 29 lat, co jest konsekwencją tradycyjnego modelu rodziny na Ukrainie oraz zjawisk społeczno-ekonomicznych na obszarach wiejskich. Po pierwsze, dla kultury ukraińskiej charakterystyczne są rodziny wielopokoleniowe, gdzie rolę głowy rodziny pełni osoba bardziej doświadczona i tym samym niejednokrotnie najstarsza. Po drugie, wielu młodych ludzi przenosi się ze wsi do miast, w celu uzyskania wykształcenia, czy też w poszukiwaniu pracy, dlatego na terenach wiej-

¹²¹ Ławrinenko N., *Relacje płci w rodzinie ukraińskiej, Socjologia: teoria, metody, marketing, 2010, #1, s. 138-162.*

skich dominują osoby starsze (przede wszystkim w średnim wieku i starsze), które są nawykłe do wiejskiego trybu życia, jak również warunków bytu, oraz osoby, które nie znalazły możliwości lub nie miały chęci do samorealizacji w innej dziedzinie życia gospodarczego.

W latach 2009-2012 proporcja pomiędzy mężczyznami i kobietami kierującymi gospodarstwami indywidualnymi była dość wyrównana, jednak musimy pamiętać, że podział ten jest subiektywny i zależy od odpowiedzi respondentów podczas przeprowadzania sondażu (tabela 5.3).

Średni wiek kierowników gospodarstw domowych od lat pozostaje prawie niezmienny. Należy zauważyć, iż na czele gospodarstw wiejskich stoją głównie osoby w wieku emerytalnym, co związane jest z procesem starzenia się społeczeństwa, ze stopniowym zmniejszeniem się populacji wsi Ukrainy oraz z wzrastającą migracją zarobkową osób w wieku produkcyjnym, głównie za granicę. Dzieje się tak pomimo faktu, że średni wiek populacji wiejskiej na dzień 1 stycznia 2012 r. wyniósł 40,8 lat (dla mężczyzn – 37,6 lat, dla kobiet – 43,5 lat)¹²².

Tabela 5.3. Podział kierowników gospodarstw wiejskich na Ukrainie w zależności od wieku, płci i wielkości gospodarstwa w latach 2009-2012, w %

Lata	Płeć		W tym gospodarstwa o powierzchni gruntów rolnych:						Średni wiek kierowników gospodarstw domowych, lat	
	M	K	0,5 ha i mniej		0,51-1,00 ha		1,01 ha i więcej		M	K
			M	K	M	K	M	K		
2009	50,7	49,3	48,2	51,8	49,3	50,7	59,0	41,0	54	61
2010	49,6	50,4	46,8	53,2	48,6	51,4	57,4	42,6	55	62
2011	49,2	50,8	45,8	54,2	48,3	51,7	58,0	42,0	55	62
2012	50,1	49,9	48,0	52,0	48,6	51,4	56,5	43,5	55	61

Źródło: Kluczowe charakterystyki rolne gospodarstw domowych na obszarach wiejskich w 2012 roku (biuletyn statystyczny), Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, publikacje z lat 2009-2012.

W tym kontekście warto zauważyć, że w 2011 roku Parlament Ukrainy przyjął Ustawę „O środkach ustawodawczego zapewnienia reform systemu emerytalnego”. Zgodnie z nią wiek emerytalny wzrósł: dla kobiet do 60 roku życia,

¹²² Ludność Ukrainy w 2011 roku (rocznik demograficzny), Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2012, s. 444.

a dla mężczyzn – do 62 roku¹²³. Wcześniej prawo do emerytury uzyskiwały kobiety po 55 roku życia (ze stażem pracy nie mniej niż 20 lat), a mężczyźni – po 60 roku życia (ze stażem pracy nie mniej niż 20 lat)¹²⁴. Oznacza to, że mieszkańcy kraju, w tym również mieszkańcy wsi, muszą pracować dłużej w warunkach o wiele krótszej średniej trwania życia, aniżeli w krajach Unii Europejskiej. W chwili obecnej, średnia oczekiwana długość życia przy urodzeniu wynosi 71,02 lat (65,98 lat dla mężczyzn i 75,88 lat dla kobiet), podczas gdy dla ludności wiejskiej wskaźniki te są niższe średnio o 2 lata.

Dane tabeli 5.3. wskazują, że wraz ze wzrostem wielkości gospodarstwa rolnego, rośnie odsetek gospodarstw domowych kierowanych przez osoby płci męskiej. Na czele gospodarstw o powierzchni gruntów do 1 ha w latach 2009-2012 były w większości kobiety, podczas gdy w przypadku gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych, byli to na ogół mężczyźni. Tłumaczy to fakt, że w małych gospodarstwach działalność rolnicza prowadzona była przede wszystkim na samozaopatrzenie, a więc i zasadniczą rolę w nich odgrywają kobiety, na których spoczywa odpowiedzialność za zarządzanie tymi procesami. Jednak w przypadku większych gospodarstw, wyspecjalizowanych w produkcji w dużej mierze na sprzedaż, mężczyźni byli bardziej skłonni do aktywnego udziału w zarządzaniu produkcją i dystrybucją, tak więc oni przejmują więcej obowiązków i odpowiedzialności.

Kierownicy domowych gospodarstw rolnych najczęściej posiadali wykształcenie średnie lub wykształcenie podstawowe (tabela 5.4). Tylko około 10% spośród nich ma pełne wykształcenie wyższe, co spowodowane jest brakiem perspektyw pracy w rolnictwie po ukończeniu studiów. Co więcej, odsetek kierowników gospodarstw wiejskich z wykształceniem wyższym w ciągu ostatnich czterech lat zmniejszył się dla mężczyzn. Jednak w przypadku kobiet, w analizowanym okresie nastąpił niewielki wzrost. Z kolei odsetek kobiet z wykształceniem podstawowym jest znacznie większy, aniżeli w grupie mężczyzn.

Należy zauważyć, że odsetek niepiśmiennych kierowników gospodarstw domowych jest bardzo niski, co jest jednym z niewielu pozytywnych zaszłości z czasów ustroju socjalistycznego, który określał piśmienność ludności jako priorytet rozwojowy. Jednak odsetek niepiśmiennych kobiet – kierowników gospodarstw domowych jest znacznie wyższy, niż wartość tego wskaźnika w przypadku mężczyzn.

¹²³ Ustawa Ukrainy *O środkach ustawodawczego zapewnienia reform systemu emerytalnego*, #3668-17, redakcja z dnia 03.06.2013 roku, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3668-17> (data przeglądu 22.11.2013 r.)

¹²⁴ Ustawa Ukrainy *O ubezpieczeniu emerytalnym*, #1788-12, redakcja z dnia 09.12.2012 roku, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1788-12> (data przeglądu 21.11.2013 r.)

Tabela 5.4. Poziom wykształcenia kierowników rodzinnych gospodarstw rolnych na Ukrainie w latach 2009-2012, w %

Poziom wykształcenia	Kierownicy domowych gospodarstw rolnych – mężczyźni				Kierownicy domowych gospodarstw rolnych – kobiety			
	2009	2010	2011	2012	2009	2010	2011	2012
Wyższe	10,6	12,0	10,3	9,1	8,3	9,0	8,2	9,2
Niepełne wyższe	10,1	9,0	8,9	10,6	9,4	9,2	10,9	10,5
Pełne średnie (11 klas) oraz podstawowe średnie (9 klas)	68,5	70,4	72,7	72,8	57,9	57,2	58,9	60,4
Ogólne podstawowe (4 klasy)	10,2	8,1	7,6	6,9	21,3	22,1	19,5	17,6
Bez wykształcenia	0,5	0,4	0,4	0,6	2,4	1,9	2,1	2,1
Niepiśmienni	0,1	0,1	0,1	0,0*	0,7	0,6	0,4	0,2

* Zjawisko to zaistniało, lecz na poziomie niższym niż zaokrąglenia danych w tabeli.

Źródło: *Rolnictwo Ukrainy 2009, 2010, 2011, 2012 (zestawienie statystyczne)*, Kijów: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy, 2010, 2011, 2012, 2013.

Istotnym, z punktu widzenia analizy jakości zarządzania gospodarstwem domowym, jest określenie dochodów i łącznych środków, które umożliwiają rozwój gospodarstwa domowego. Tabela 5.5. pokazuje, że 18,5% łącznych środków gospodarstw wiejskich pochodzi z prowadzenia działalności rolniczej. Jest to trzecie co do wielkości po wynagrodzeniu i emeryturze źródło dochodów rodzinnego budżetu wiejskich gospodarstw domowych.

Struktura wydatków gospodarstw domowych na wsi stanowi cenną informację z punktu widzenia ekonomiki rodziny, wskazującą na siłę nabywczą, jak również zdolność zarządzania środkami finansowymi (tabela 5.5). Dominującą pozycją w wydatkach pozostawała konsumpcja, jak np. zakupy żywności i napojów bezalkoholowych. Niskie za to są wydatki na wykształcenie, kulturę i odpoczynek.

Tabela 5.5. Struktura dochodów domowych gospodarstw rolnych na Ukrainie w 2012 roku

L.p.	Źródła dochodów	Przeciętnie na miesiąc na jedno gospodarstwo domowe:	
		euro*	%
1.1	Wynagrodzenie	136,16	37,4
1.2	Wyплаты emerytalne	91,08	25,1
1.3	Dochody z pracy na własny rachunek i przedsiębiorczości	11,35	3,1
1.4	Dochody ze sprzedaży produktów rolnictwa	32,51	8,9
1.5	Dochody ze sprzedaży artykułów użytku osobistego i domowego, nieruchomości	0,47	0,2
1.6	Dochody z tytułu własności (dywidendy z akcji i innych papierów wartościowych, odsetki od lokat, dochody z najmu nieruchomości itp.)	7,49	2,1
1.7	Stypendia	1,47	0,4
1.8	Ulgi, dotacje i odszkodowania	13,04	3,6
1.9	Pomoc finansowa krewnych i innych osób	12,60	3,5
1.10	Alimenty	0,49	0,1
1.11	Pozostałe dochody pieniężne	3,95	1,1
1.12	Razem dochody pieniężne (p. 1.1 + p. 1.2 + p. 1.3 + p. 1.4 + p. 1.5 + p. 1.6 + p. 1.7 + p. 1.8 + p. 1.9 + p. 1.10 + 1.11)	310,61	85,5
2.1	Wartość skonsumowanej produkcji, otrzymanej z działalności własnego gospodarstwa domowego	34,99	9,6
2.2	Ulgi i świadczenia niepieniężne dla opłaty mieszkań i obiektów użyteczności publicznej, energii elektrycznej i paliwa, usług służby zdrowia, transportu, związków, usług turystycznych, wyjazdów do kurortów itp.	2,37	0,7
2.3	Pomoc pieniężna od krewnych i innych osób artykułami spożywczymi	5,31	1,5
2.4	Razem niepieniężne dochody (p. 2.1 + p. 2.2 + p. 2.3)	42,66	11,8
3	Razem dochody pieniężne i niepieniężne (p. 1.12+2.4)	353,27	97,3
4	Korzystanie z oszczędności, pożyczek, spłacane gospodarstwu domowemu zadłużenia	9,89	2,7
5	Razem łącznych środków (p. 3 + p. 4)	363,16	100,0

* Obliczono według średniorocznego kursu euro Narodowego Banku Ukrainy w 2012 roku.

Źródło: *Wydatki i zasoby gospodarstw domowych Ukrainy w 2012 roku (według danych sondażu warunków życia gospodarstw domowych Ukrainy), Część 1, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2013, s. 377.*

Tabela 5.6. Struktura wydatków domowych gospodarstw rolnych na Ukrainie w 2012 roku

L.p.	Rodzaj wydatków	Przeciętnie za miesiąc na jedno gospodarstwo domowe:	
		euro*	%
1	Wydatki konsumenckie w tym:	269,56	88,0
1.1	Żywność i napoje bezalkoholowe	165,38	53,9
1.2	Napoje alkoholowe i wyroby tytoniowe	9,62	3,2
1.3	Odzież i obuwie	19,61	6,4
1.4	Mieszkania, woda, energia elektryczna, gaz i pozostałe paliwa	23,86	7,8
1.5	Artykuły gospodarstwa domowego, sprzęt elektroniczny domowego użytku i bieżące utrzymanie domu	6,53	2,1
1.6	Ochrona zdrowia	11,00	3,6
1.7	Transport	11,66	3,8
1.8	Komunikacja	6,22	2,0
1.9	Odpoczynek i kultura	3,38	1,1
1.10	Wykształcenie	2,67	0,9
1.11	Hotele i restauracje	3,34	1,1
1.12	Różne inne produkty i usługi	6,29	2,1
2	Wydatki niekonsumenckie	36,83	12,0
3	Wydatki łącznie (p. 1 + p. 2)	306,39	100,0

* Obliczono według średniorocznego kursu euro Narodowego Banku Ukrainy w 2012 roku.

Źródło: *Wydatki i zasoby gospodarstw domowych Ukrainy w 2012 roku (według danych sondażu warunków życia gospodarstw domowych Ukrainy), Część 1, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2013, s. 377.*

5.3. Gospodarstwa farmerskie

Drugim analizowanym typem rodzinnego gospodarowania w rolnictwie jest gospodarstwo farmerskie, które jest formą przedsiębiorstwa z osobowością prawną, będące w posiadaniu osób, które wytwarzają produkcję rolną, zajmują się przetwórstwem i działalnością w celu uzyskania zysku na gruntach rolnych, przeznaczonych dla prowadzenia gospodarstwa farmerskiego¹²⁵. Według oficjalnych statystyk na Ukrainie, wydajność gospodarstw farmerskich jest włączana do wskaźników przedsiębiorstw rolnych, z zachowaniem wyodrębnienia ich formy własności.

¹²⁵ Ustawa Ukrainy *O gospodarstwie farmerskim*, #973-15, redakcja z dnia 09.12.2012, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/973-15> (data przeglądu 15.11.2013 r.).

Gospodarstwa farmerskie na Ukrainie prowadzone są głównie przez mężczyzn (ponad 80,0%). Odsetek kobiet-kierowniców gospodarstw farmerskich jest znacznie niższy (19,3% w 2012 roku), lecz istnieje tendencja do stopniowego wzrostu ich udziału w ogólnej liczbie (tabela 5.7).

Tabela 5.7. Główne cechy charakterystyczne gospodarstw farmerskich Ukrainy

Wyszczególnienie	Lata		
	2010	2011	2012
Wszystkie gospodarstwa farmerskie, jednostek	41524	40965	40676
w tym gospodarstwa prowadzone przez:			
kobiety, %	18,4	18,6	19,3
mężczyzn, %	81,6	81,4	80,7
Obszary użytkowania gruntów rolnych, tys. ha	4313,5	4369,1	4389,4
w tym gospodarstwa prowadzone przez:			
kobiety, %	15,4	15,3	15,7
mężczyzn, %	84,6	84,7	84,3
Liczba pracowników, osób:	57662	59596	59192
w tym gospodarstwa prowadzone przez:			
kobiety, osób:	8606	8608	9369
mężczyzn, osób:	49056	50988	49823
Dochód netto ze sprzedaży produktów i usług rolnych, mln euro*	990,25	1211,86	1672,8
w tym			
produkcja roślinna, mln euro*	921,14	1118,41	1568,8
produkcja zwierzęca, mln euro*	69,11	93,45	104,0
w tym gospodarstwa prowadzone przez:			
kobiety, mln euro*	132,68	164,75	238,6
mężczyzn, mln euro*	857,57	1047,11	1434,2
Poziom rentowności działalności rolniczej, %	32,4	33,4	27,8
w tym: produkcja roślinna, %	35,4	36,8	30,0
produkcja zwierzęca, %	1,8	2,9	1,3
w tym gospodarstwa prowadzone przez:			
kobiety, %	29,8	30,2	24,9
mężczyzn, %	32,8	33,9	28,3

* Obliczono według średniorocznego kursu euro Narodowego Banku Ukrainy w latach 2010, 2011 i 2012.

Źródło: *Rolnictwo Ukrainy 2010 (zestawienie statystyczne)*, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2011, s. 374; *Rolnictwo Ukrainy 2011*, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2012, s. 386; *Rolnictwo Ukrainy 2012*, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2013, s. 402.

Wskaźnik rentowności działalności rolniczej nie wykazuje istotnych różnic w przypadku gospodarstw prowadzonych przez kobiety i mężczyzn. W 2012 roku rentowność działalności rolniczej gospodarstw, które są prowa-

dzone przez kobiety, wyniosła 24,9%, a gospodarstw, prowadzonych przez mężczyzn – 28,3%.

Jednocześnie istotne pozostają różnice co do płci kierowników gospodarstw typu farmerskiego, w zależności od wielkości podmiotu gospodarczego, czy też jego dochodów netto i liczby pracowników. Kierownicy płci męskiej znacznie przeważają w dużych gospodarstwach rolnych, o lepszej pozycji rynkowej.

Zasady funkcjonowania gospodarstw farmerskich zostały zapisane w ustawodawstwie z 2003 roku, którego celem była poprawa skuteczności rolnictwa i stymulowania gospodarstw prywatnych do przejścia na nowy poziom rozwoju. Choć gospodarstwa farmerskie wykazują dość dobre wyniki, ich rozwój nie jest satysfakcjonujący z punktu widzenia prowadzonej polityki podnoszenia konkurencyjności sektora rolnego. Wynika to przede wszystkim z nieskutecznej państwowej polityki wsparcia tak rolników, jak i w zakresie działalności innowacyjnej i inwestycyjnej, bez których nie mogą nastąpić proefektywnościowe przemiany w technologiach, jak również wzrost skali produkcji rolnej. Ponadto, sam fakt, iż gospodarstwo farmerskie ma osobowość prawną, stanowi na Ukrainie istotną barierę, głównie z powodu presji organów państwowych, w tym urzędu skarbowego oraz innych organów kontrolujących działalność przedsiębiorczą (a takich instytucji jest ponad 40), co prowadzi do znaczących utrudnień biurokratycznych w prowadzonej działalności rolniczej.

Ciekawym jest fakt, że gospodarstwa farmerskie cechują niższe wskaźniki efektywności, niż ogólne wskaźniki w sektorze rolnictwa. Spowodowane jest to niewystarczającym technicznym uzbrojeniem pracy. Tak więc wydajność zbóż i roślin strączkowych w gospodarstwach farmerskich w 2012 roku wynosiła 24,0 dt/1 ha, słonecznika – 15,5 dt/ha, buraków cukrowych – 387,2 dt/ha. Jednocześnie ogólnie w sektorze rolnym na Ukrainie wydajność zbóż i roślin strączkowych w tymże roku wyniosła 31,2 dt/ha, słonecznika – 16,5 dt/ha, buraków cukrowych – 411 dt/ha¹²⁶.

5.4. Przedsiębiorstwa rolne

Trzecią analizowaną formą jest przedsiębiorstwo rolne, czyli podmiot gospodarczy posiadający osobowość prawną lub wyodrębniona jednostka osoby prawnej, która prowadzi systematyczne działania w celu uzyskania zysku (dochodu) z działalności rolniczej.

¹²⁶ *Produkcja roślinna*, Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/sg/sg_rik/sg_u/rosl_u.html (data przeglądu 25.10.2013 r.).

Kierownicy przedsiębiorstw rolnych w większości są zatrudnionymi z zewnątrz menagerami lub wywodzą się z kadry kierowniczej byłych PGR-ów i rolniczych spółdzielni produkcyjnych.

Zgodnie z wynikami sondażu¹²⁷ przeprowadzonego w Obwodzie Lwowskim kierownicy przedsiębiorstw rolnych dzielą się według stażu pracy na stanowisku kierowniczym w sposób następujący: do jednego roku stażu – 6%, 1-3 lata stażu – 14%, 3-5 lat stażu – 12%, 5-10 lat stażu – 31%, powyżej 10 lat stażu – 37%. Całkowity staż zatrudnienia w rolnictwie kierowników przedsiębiorstwa rolnego stanowi więcej niż 20 lat dla 47,1% respondentów, a na obecnym stanowisku kierownika pracowali oni w chwili sondażu już około 8 lat. Tak więc statystycznie ujmując grupę kierowników przedsiębiorstw rolnych Obwodu Lwowskiego tworzą mężczyźni (88,9% respondentów), zazwyczaj w wieku 36-50 lat (46,7%), będący rdzennymi mieszkańcami wsi (91,2%), ale obecnie już tylko 84% z nich mieszka na wsi, co w coraz większym stopniu jest cechą charakterystyczną dla kadry zarządzającej. Według badania, większość kierowników wykazuje tradycyjną, zachowawczą postawę. Świadczą o tym opinie większości respondentów, w myśl których wolą mieć zapewniony mniejszy, ale stały dochód, uważają także, że w społeczeństwie nie powinno się prowadzić do zrównywania dochodów, a polityce państwa przypisują główną rolę w rozwiązywaniu problemów i barier rozwoju sektora rolnego¹²⁸.

Na wniosek Projektu USAID „AgroInwest”, Centrum Ekspertyz Społecznych Instytutu Socjologii PAN Ukrainy w 2012 roku przeprowadziło badanie, którym objęto 13 z 25 regionów Ukrainy: Żytomyrski, Czernigiwski, Iwano-Frankiwski, Ternopilski, Czerniwecki, Wynycki, Połtawski, Dnipropetrowski, Donecki, Hersonski, Odeski, Mykołajowski, oraz Republika Autonomiczna Krym. W sumie przeprowadzono wywiady z 5164 respondentami, wśród których 3891 stanowili właściciele gruntów rolnych a 1273 – kierownicy gospodarstw farmerskich i przedsiębiorstw rolnych.

Wyniki przeprowadzonego badania pokazały, że większość właścicieli gruntów rolnych jest osobami w zawansowanym wieku: 79% wśród właścicieli ziemi rolniczej stanowią ludzie w wieku co najmniej 50 lat (właśnie w tej grupie najczęściej właściciel jest zarazem kierownikiem gospodarstwa), a 43% – to ludzie powyżej 60 roku życia.

Średni wiek kierowników małych i średnich przedsiębiorstw rolnych to 48,7 lat, najmniej – 20 lat, najwyżej – 85 lat. Ponad 65% kierowników gospodarstw farmerskich i przedsiębiorstw rolnych jest w wieku od 40 do 60 lat.

¹²⁷ Lydniuk A., Janyshyn J., *Osobliwości socjalno-psychologiczne działalności menadżerów przedsiębiorstw rolniczych*, *Ekonomika APK*, 2010, #5, s. 110-114.

¹²⁸ Tamże.

Właściciele ziemi rolniczej w większości posiadali wykształcenie średnie, a wyższe miał co siódmy z nich. Jeśli chodzi o kierowników przedsiębiorstw rolnych to w większości legitymowali się oni wykształceniem wyższym, często o profilu nie rolniczym, a ekonomicznym, technicznym itp. Dodatkową informację stanowił fakt, że kierownikami małych i średnich przedsiębiorstw rolnych byli głównie mężczyźni (81,9%)¹²⁹.

Kierownicy gospodarstw rolnych podwyższają swe umiejętności poprzez szkolenia w stosownych instytucjach edukacyjnych i naukowych, oraz innych instytucjach profilu rolniczego lub zarządczego, co znajduje odzwierciedlenie w odpowiednich statystykach krajowych (tabela 5.8). Odsetek kierowników podnoszących kwalifikacje na przestrzeni ostatnich lat pozostaje względnie stabilny.

Tabela 5.8. Szkolenia kierowników gospodarstw rolnych Ukrainy w latach 2009-2012

Rodzaj działalności gospodarczej	Lata					
	2010		2011		2012	
	razem przeszkolono, tys. osób	odsetek kierowników, %	razem przeszkolono, tys. osób	odsetek kierowników, %	razem przeszkolono, tys. osób	odsetek kierowników, %
Rolnictwo, łowiectwo i usługi z nimi związane	5,3	13,0	6,0	12,6	6,1	12,3

Źródło: Praca na Ukrainie w 2012 roku (zestawienie statystyczne), Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2013, s. 321; Praca na Ukrainie w 2011 roku (zestawienie statystyczne), Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2012, s. 354; Praca na Ukrainie w 2010 roku (zestawienie statystyczne), Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2011, s. 324.

Przedsiębiorstwa rolne są największymi w odniesieniu do wielkości produkcji podmiotami gospodarczymi wśród wszystkich analizowanych. Najczęściej takie przedsiębiorstwa są prowadzone w charakterze spółek (spółki z ograniczoną odpowiedzialnością, spółki akcyjne itp.), w związku z tym odpowiedzialność i presja kładziona na kierowników odnośnie efektów prowadzonej działalności jest znacznie większa, zwłaszcza z uwagi na oczekiwania innych członków lub inwestorów przedsiębiorstwa, dlatego w większym stopniu zarządzający koncentrują się na wynikach finansowych i efektywności gospodarowa-

¹²⁹ Jak traktują reformę ziemską właściciele gruntów rolnych i rolnicy? Wyniki sondażu socjologicznego, prezentowanego 25 czerwca 2013 roku, http://www.agroinvest.org.ua/files/Resources/BaselineSurvey_July_2013_ukr_1.pdf (data przeglądu 22.11.2013 r.).

nia w przedsiębiorstwie. Odpowiednio wyższe są wymagania odnośnie kwalifikacji osób ubiegających się o stanowiska kierownicze, jak również ich doświadczenia w dziedzinie zarządzania.

Odpowiadające na takie zapotrzebowanie, instytucje szkolnictwa wyższego Ukrainy przygotowują dużą liczbę przyszłych pracowników i kierowników na potrzeby sektora rolniczego. Proporcje odnośnie płci uczniów placówek oświatowych I-II poziomu szkolnictwa (młodszy specjalista i licencjat) w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie i przetwórstwie spożywczym (te dziedziny są w statystykach ukraińskich prezentowane są łącznie) w roku szkolnym 2012-2013 były następujące: 70,6% mężczyzn i 29,4% kobiet. Jednocześnie studenci III-IV poziomu szkolnictwa (magister i specjalista) w tej dziedzinie podzielone były w tym samym roku akademickim w sposób następujący: 58,9% mężczyzn i 41,1% kobiet¹³⁰.

5.5. Podsumowanie

Potencjał kadr zarządczych w sektorze rolnym na Ukrainie jest relatywnie duży, ze względu na bogate doświadczenie specjalistów w zakresie funkcjonowania zarówno w warunkach transformacji ustrojowej, jak i gospodarki rynkowej. Warunki gospodarowania w rolnictwie na Ukrainie nadal nie można nazwać całkowicie rynkowymi, ale wiele aspektów życia gospodarczego wskazuje na gotowość kadry kierowniczej do funkcjonowania w globalnym systemie gospodarczym. Tradycyjne dla patriarchalnego społeczeństwa Ukrainy wartości stopniowo przekształcają się w system równości płci, lecz w kwestii tej wciąż obecne są pewne bariery psychologiczne, które zresztą, istnieją również w wielu krajach UE.

Należy podkreślić, że rozwój gospodarczy jest procesem, a zatem nie można mówić o jego zakończeniu, jedynie można diagnozować jego pewny etap. Ukraiński sektor rolny rozwija się, niemniej niezbędne są dalsze przemiany, które przyspieszą proces tworzenia konkurencyjnego przemysłu rolnego, a kluczową rolę odgrywać będzie kadra kierownicza. Istotne jest tu wykorzystanie europejskiego doświadczenia w zarządzaniu obszarami wiejskimi i rolnictwem. Wciąż dużą część kadry kierowniczej ukraińskich gospodarstw rolnych nie ma wystarczających informacji odnośnie europejskich standardów zarządzania działalnością rolniczą, z powodu braku odpowiedniego systemu informacyjnego, jak również z powodu wciąż utrzymujących się barier technologicznych

¹³⁰ Kobiety i mężczyźni na Ukrainie (zestawienie statystyczne), Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2013, s.120.

oraz mentalnościowych w rolnictwie Ukrainy i UE. Niwelowanie tych barier jest niezbędnym elementem proefektywnościowych przemian w rolnictwie, szczególnie biorąc pod uwagę globalny popyt na żywność wysokiej jakości oraz potężny potencjał produkcyjny ukraińskiego sektora rolnego w tym zakresie.

Wnioski

- Jednym z ważkich czynników warunkujących tempo przeobrażeń strukturalnych w rolnictwie, a przede wszystkim postęp w działalności rolniczej gospodarstw są kwalifikacje i umiejętności zarządzających nimi osób.
- Przewaga konkurencyjna gospodarstwa rolnego zależy w coraz większym zakresie od wiedzy, jaką dysponują rolnicy, gdyż nowoczesny sektor rolny jest w coraz większym stopniu oparty na kapitale i na informacji, niż na pozostałych czynnikach produkcji.
- Nowoczesne technologie wytwarzania są ze swej istoty pracooszczędne, zatem siła ekonomiczna gospodarstw w coraz większym stopniu uzależniona jest od kwalifikacji oraz zdolności do absorbowania nowych umiejętności przez kierowników gospodarstw. Także od poziomu edukacji członków rodzin rolniczych zależy możliwość zwiększenia ich pozarolniczej aktywności zawodowej, gdyż wraz ze wzrostem poziomu kwalifikacji rośnie szansa zatrudnienia poza gospodarstwem. Tym samym pojawia się więcej możliwości redukcji zatrudnienia w działalności rolniczej, jak również liczby osób zbędnych w gospodarstwie.
- Kierownik gospodarstwa, który zgodnie z ujęciem mikroekonomicznym, dąży do maksymalizacji swojej funkcji użyteczności, czyli osiągnięcia satysfakcjonującego poziomu dochodów, podejmuje określone rozstrzygnięcia odnośnie rodzaju i wielkości produkcji oraz alokacji zasobów i nakładów.
- Zasadność podjętych wyborów, skutkujących danym rezultatem ekonomicznym, uzależnia się od wielu czynników. Znaczenie mają w tym przypadku także różne charakterystyki osoby zarządzającej, takie jak wiek, poziom formalnych kwalifikacji, podjęte działania w zakresie doskonalenia zawodowego, jak również aktywność w poszukiwaniu informacji o dużym znaczeniu dla procesu gospodarowania.

- Na poziomie UE zbiorowość kierowników gospodarstw rolnych charakteryzowała się niekorzystną strukturą demograficzną. W populacji tej największy udział miały osoby ze starszych, a najmniejszy z młodszych grup wiekowych. Fakt ten łączył się z określonym etapem rozwoju demograficznego tej zbiorowości. Może on również odzwierciedlać procesy starzenia się populacji, ale także problemy ze zmianami generacyjnymi w wielu gospodarstwach rolnych.
- W krajach UE gospodarstwa prowadzone przez kobiety stanowiły 28,0% ogółu jednostek. Ogółem więcej gospodarstw z kierownikiem kobietą znajdowało się w państwach przyjętych do UE razem z Polską (UE-10) oraz nowoprzyjętych (Bułgaria Rumunia oraz Chorwacja – UE-3). Gdzie wielkość ta w badanym roku wynosiła blisko 30%, wobec 24,3% w krajach UE-15.
- Potencjał ekonomiczny i społeczny kobiet, przede wszystkim tych kierujących gospodarstwami rolnymi mogą mieć wpływ na to, że to głównie kobiety będą liderami przemian zarówno w rolnictwie jak i innych dziedzinach.
- Badania ankietowe wykazały, że w Polsce symptomy starzenia się populacji związanej z indywidualnymi gospodarstwami rolnymi zaznaczyły się również w grupie osób zarządzających działalnością rolniczą. Chociaż niezmiennie, osoby kierujące gospodarstwami rolnymi w zdecydowanej większości (88-90%) były w wieku produkcyjnym, to uległy zmianie relacje pomiędzy wielkością grupy gospodarujących w wieku produkcyjnym mobilnym oraz produkcyjnym starszym. Cechą charakterystyczną tego procesu w latach 1992-2011 było systematyczne zmniejszanie się (z ponad 49 do 39%) udziału rolników w wieku 18-44 lat oraz wzrost (z powyżej 40% do prawie 52%) wysokości odsetka kierowników w wieku produkcyjnym niemobilnym.
- Analiza danych z badań terenowych dokumentuje zależność pomiędzy strukturą wiekową rolników, a potencjałem (siłą) ekonomicznym zarządzanych indywidualnych gospodarstw rolnych. W każdym badanym okresie im większy był potencjał gospodarczy (obszar, rozmiary działalności wytwórczej) tym wyższy udział stanowili gospodarujący w wieku 18-44 lat, zaś mniejszy – rolnicy w wieku poprodukcyjnym.
- Według danych ankietowych, w 2011 roku statystyczny polski gospodarujący był mężczyzną (78%), w wieku około 49 lat (co drugi był w wieku produkcyjnym niemobilnym), posiadał wykształcenie ogólne na poziomie zasadniczym zawodowym (ponad 45%) i nie posiada szkolnego przygoto-

wania do wykonywanego zawodu (tylko 24% kierowników ukończyło szkoły rolnicze). Ponadto dysponował szkolnymi kwalifikacjami do podjęcia pracy poza zarządzanym rodzinnym gospodarstwem rolnym (ponad 53% rolników skończyło szkoły zawodowe o profilu nierolniczym).

- Przedstawione dane z badania IERiGŻ-PIB potwierdzają także współzależność pomiędzy aktywnością ekonomiczną kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych względem struktury agrarnej, jak również towarowości produkcji rolniczej.
- W warunkach Polskich powiązanie pomiędzy towarowością gospodarstw a jego obszarem jest wciąż znacząca i przez to obydwie cechy znalazły swoje silne odzwierciedlenie w decyzjach kierowników gospodarstw rolnych odnośnie stopnia zaangażowania w działalność rolniczą, jak również o różnicowaniu aktywności zawodowej. W zbiorowości gospodarstw rolnych w Polsce istnieje duża grupa jednostek, które nie pozwalają na osiągnięcie satysfakcjonującego poziomu dochodu, dlatego osoby formalnie pełniące funkcję kierownika w znikomym stopniu angażują się w działalność rolniczą.
- Podkreślić należy, że znacząca grupa kierowników gospodarstw relatywnie dużych obszarowo decyduje się na łączenie procesu zarządzania nimi z pracą poza gospodarstwem. Pozwala na to wzrost pracooszczędnych technik produkcji.
- Z kolei potencjał kadr zarządczych w sektorze rolnym na Ukrainie jest relatywnie duży, ze względu na bogate doświadczenie specjalistów w zakresie funkcjonowania zarówno w warunkach transformacji ustrojowej, jak i gospodarki rynkowej.
- Warunków gospodarowania w rolnictwie na Ukrainie nadal nie można nazwać całkowicie rynkowymi, ale wiele aspektów życia gospodarczego wskazuje na gotowość kadry kierowniczej do funkcjonowania w globalnym systemie gospodarczym. Tradycyjne dla patriarchalnego społeczeństwa Ukrainy wartości stopniowo przekształcają się w system równości płci, lecz w kwestii tej wciąż obecne są pewne bariery psychologiczne, które zresztą, istnieją również w wielu krajach UE.

Aneks

Tabela A.1. Wykształcenie ogólne* kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych

Rok	Odsetek osób z wykształceniem			
	ustawowym**	zasadniczym zawodowym	średnim i pomaturalnym	wyższym
1992	56,8	28,9	12,8	1,5
1996	43,4	39,2	15,7	1,5
2000	36,1	45,6	15,8	2,5
2005	26,5	46,3	22,2	5,0
2011	20,2	45,4	27,5	6,9

* Zestawienie obejmuje wykształcenie ukończone.

** Dotyczy wykształcenia na poziomie szkoły podstawowej i gimnazjum. Przy czym do tej grupy zaliczono również osoby, które nie ukończyły edukacji na poziomie ustawowym, która obejmowała do 0,5-2%.

Źródło: opracowano na podstawie danych z badań terenowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005 i 2011.

Tabela A.2. Wykształcenie rolnicze* kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych

Rok	Odsetek osób z wykształceniem rolniczym		
	szkolnym	kursowym	nie posiada
	suma wiersza = 100		
1992	17,9	39,6	42,5
1996	20,8	27,9	51,3
2000	23,0	27,0	50,0
2005	24,4	19,5	56,1
2011	24,1	16,9	59,0

* Zestawienie obejmuje wykształcenie ukończone.

Źródło: opracowano na podstawie danych z badań terenowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005 i 2011.

Tabela A.3. Wykształcenie nierolnicze* kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych

Rok	Odsetek osób z wykształceniem rolniczym		
	szkolnym	kursowym	nie posiada
	suma wiersza = 100		
1992	24,5	5,8	69,7
1996	35,7	4,9	59,4
2000	40,2	4,4	55,4
2005	48,1	2,1	49,8
2011	53,2	1,9	44,9

* Zestawienie obejmuje wykształcenie ukończone.

Źródło: opracowano na podstawie danych z badań terenowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005 i 2011.

Bibliografia

1. Adamides G., Stylianou A., *ICT and Mobile Phone Use for Agricultural Knowledge Sharing by Cypriot Farmers*, Agris on-line Papers in Economics and Informatics, Vol. 5, No. 2, Czech University of Life Sciences, Prague 2013.
2. ADAS Consulting Ltd, University of Plymouth, Queen's University Belfast and Scottish Agricultural College, Entry to and exit from farming in the United Kingdom, ADAS Consulting Ltd, report to Department for Environment, Food and Rural Affairs, Wolverhampton 2004.
3. Ascione E., Henke R., Vanni F., *The role of small farms in Italy: between subsistence and diversification*, *Więś i Rolnictwo* nr 2 (159), IRWiR PAN, Warszawa 2013.
4. Buks J., Buks B., *Cechy społeczno-demograficzne i aktywność ekonomiczna kierowników gospodarstw rolnych*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 495, IERiGŻ, Warszawa 2004.
5. Bułkowska M., *Efekty WPR w odniesieniu do rolnictwa*, [w]: Wigier M. (red.), *Analiza efektów realizacji polityki rolnej wobec rolnictwa i obszarów wiejskich*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2013 nr 26, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.
6. Chmieliński P., Karwat-Woźniak B., *Zmiany zasobów pracy w rolnictwie indywidualnym w latach 2000-2005*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* 3/2007.
7. Coleman W., Grant W., Josling T., *Agriculture in New Global Economy*, Wyd. Edward Elgar, Cheltenham-Northampton, 2004.
8. Copus A., Hall C., Barnes A., Graham D., Cook P., Weingarten P., Baum S., Stange H., Linder C., Hill A., Eiden G., McQuaid R., Grieg M., Johansson M., *Study on employment in rural areas (SERA)*, Final deliverable, European Commission, SAC 2006.
9. *Critical Perspectives in Rural Development Studies*, series editor: Boras S.M., Routledge Taylor & Francis Group, London and New York 2010.
10. Czapiński J., *Stopa zwrotu z inwestowania w wykształcenie na poziomie wyższym*, [w:] *Diagnoza społeczna 2013. Warunki i jakość życia Polaków*, praca zbiorowa pod red. J. Czapiński, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2013.
11. Dudek M., *Kapitał ludzki w rolnictwie oraz wybrane instrumenty wspierające jego rozwój*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 540, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2010.

12. Dudek M., *Rola czynnika ludzkiego w rolnictwie indywidualnym na przykładzie gospodarstw emerytów i młodych rolników*, PW 2005-2009 raport 91, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
13. Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej j(2010/C 354/06) C 354, z dnia 28.12.2010.
14. *Employment Dynamics in Rural Europe*, red. I.J. Terluin i J.H. Post, CABI Publishing, 2000.
15. *Generational renewal in EU agriculture: statistical background*, Brief No. 6, European Commission 2012.
16. Goraj L., Mańko S., Osuch D., Płonka R., *Wyniki standardowe uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN w 2010 roku. Część I. Wyniki standardowe*, Zakład Rachunkowości Rolnej IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.
17. Górecki J., *Przyszłość gospodarstw rodzinnych w Polsce i w UE*, [w:] *Gospodarstwa rodzinne podstawa europejskiego rolnictwa w odniesieniu do PROW 2007-2013*, MRiRW, SGGW, Warszawa 2011.
18. Gruda M., Kowalski A., *Trendy produkcyjne w rolnictwie. Poszukiwanie nowej równowagi*, [w:] *Rolnictwo polskie w okresie nowej równowagi systemowej (1989-1997)*, red. nauk. A. Woś, IERiGŻ, Warszawa 1998.
19. Hermans F., Klerkx L., Roep D., *Agriculture knowledge system in transition: towards more effective and efficient support of learning and innovation networks for sustainable agriculture (SOLINSA)*, Project Number 266306, Seventh Framework Programme of the EU, http://www.solinsa.org/fileadmin/Files/deliverables/D3_1a_Comparative_analysis_and_synthesis_report_final_Nov_2011.pdf.
20. Holzer J., *Demografia*, PWE, Warszawa 2011.
21. Horská H., *The Socio-economic Position of Rural Women*, VUZE, Prague 2000.
22. <http://enrd.ec.europa.eu>.
23. <http://ep.p.eurostat.ec.europa.eu>.
24. <http://www.fapa.com.pl>.
25. <http://www.minrol.gov.pl>.
26. *Jak traktują reformę ziemską właściciele gruntów rolnych i rolnicy? Rezultaty sondażu socjologicznego, prezentowanego 25 czerwca 2013 roku*, http://www.agroinvest.org.ua/files/Resources/BaselineSurvey_July_2013_ukr_1.pdf (dostęp 22.11.2013 r.).
27. Józwiak W., Kempista A., *Prawdopodobna ewolucja polskiego rolnictwa w latach 2004-2006*, [w:] *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rol-*

- nictwa i gospodarki żywnościowej w 2002 roku, red. nauk. A. Woś, IERiGŻ, Warszawa 2003.
28. Józwiak W., *Konkurencyjność oraz postęp w polskim rolnictwie i projekcja średnioterminowa*, [w:] *Konkurencyjność gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej*, red. nauk. A. Kowalski, M. Wigier, M. Dudek, PW 2011-2014 raport 60, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.
 29. Józwiak W., Mirkowska Z., *Ekonomiczne przesłanki zdolności konkurencyjnej polskich gospodarstw rolnych*, [w:] Józwiak W. (red.), *Sytuacja ekonomiczna i aktywność inwestycyjna różnych grup gospodarstw rolniczych w Polsce i innych krajach unijnych w latach 2004-2005*, Raport Programu Wieloletniego 2005-2009 nr 68, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
 30. Józwiak W., *Procesy dostosowawcze gospodarstw rolnych do zmienionej sytuacji rynkowej*, [w:] *Rolnictwo polskie w okresie nowej równowagi systemowej (1989-1997)*, red. nauk. A. Woś, IERiGŻ, Warszawa 1998.
 31. Kapusta F., *Zmiany czynników produkcji w rolnictwie polskim w latach 1995-2000*, [w:] *Przemiany w agrobiznesie i obszarach wiejskich oraz ich następstwa*, Akademia Ekonomiczna im. Oskara Langego, Wrocław 2002.
 32. Karwat Woźniak B., Chmieliński P., *Ludność wiejska oraz jej aktywność zawodowa i sytuacja na rynku pracy*, [w:] *Rynek pracy wobec zmian demograficznych*, M. Kielkowska (red.), *Zeszyty Demograficzne*, Instytut Obywatelski, Warszawa 2013.
 33. Karwat-Woźniak B., *Charakterystyka gospodarstw rolnych uznanych przez użytkowników za rozwojowe*. Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 474, IERiGŻ, Warszawa 2001.
 34. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Population and labour in family forming in Poland*, PW 2005-2009 raport nr 28.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
 35. Karwat-Woźniak B., *Gospodarstwa rozwojowe w procesach dostosowawczych do gospodarki rynkowej*, *Studia i Monografie* nr 125, IERiGŻ-PIB Warszawa 2005.
 36. Karwat-Woźniak B., *Gospodarstwa wysokotowarowe w rolnictwie chłopskim. Synteza wyników badań 2005-2009*, PW 2005-2009 raport nr 151, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
 37. Karwat-Woźniak B., *Młodzi rolnicy i ich gospodarstwa. Wyniki ankiety z 1992 roku*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 381, IERiGŻ, Warszawa 1995.

38. Karwat-Woźniak B., *The area of cultivated land as a factor determining economic potential of private farms*, Economics&Sociology, Vol. 2. No. 1/2009.
39. Karwat-Woźniak B., *Zmiany aktywności rynkowej gospodarstw indywidualnych w latach 2000-2005*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 519, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
40. Karwat-Woźniak B., *Zmiany w społeczno-ekonomicznych uwarunkowaniach rozwojowych rolnictwa*, J. Agribus. Rural Dev. 2(28), Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2013.
41. Kimhi A., *Optimal timing of farm transferal from parent to child*, American Journal of Agricultural Economics, Vol. 76, AAEA 1994.
42. Klepacki B., *Znaczenie wiedzy i wykształcenia w rozwoju rolnictwa*, Zagadnienia Ekonomiczne, 2/2005.
43. *Kluczowe charakterystyki działalności rolniczej gospodarstw domowych na obszarach wiejskich w 2009 roku (biuletyn statystyczny)*, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2009.
44. *Kluczowe charakterystyki działalności rolniczej gospodarstw domowych na obszarach wiejskich w 2011 roku (biuletyn statystyczny)*, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2011.
45. *Kluczowe charakterystyki działalności rolniczej gospodarstw domowych na obszarach wiejskich w 2012 roku (biuletyn statystyczny)*, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2012.
46. *Kluczowe charakterystyki działalności rolniczej rolniczych gospodarstw domowych na obszarach wiejskich w 2010 roku (biuletyn statystyczny)*, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2010.
47. *Kobiety i mężczyźni na Ukrainie (zestawienie statystyczne)*, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2013.
48. Kostov P., Lingard J., *Subsistence farming in transition economies: lessons from Bulgaria*, Journal of Rural Studies, Vol. 18, Elsevier Science Ltd. 2002.
49. Kowalczyk S., *Globalizacja agrobiznesu: specyfika, wymiary, konsekwencje*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 2/2010.
50. Kowalski A., Rembisz W., *Model zachowań gospodarstwa rolnego w warunkach endogenicznych i egzogenicznych*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej nr 1 (294), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2003.
51. Kowalski A., *Czynniki produkcji w agrobiznesie*, [w:] *Encyklopedia Agrobiznesu*, red. A. Woś, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998.

52. Kozłowska B., *Status zawodowy rolnika i reprezentacja rolniczych interesów zawodowych*, [w:] Stelmachowski A. (red.), *Prawo rolne*, Wydanie drugie, Wydawnictwa Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2005.
53. Krawat-Woźniak B., *Wyposażenie gospodarstw indywidualnych w techniczne środki produkcji*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 554, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.
54. Kukuła K.: *Metoda unitaryzacji zerowanej*, PWN, Warszawa 2000.
55. Ławrinenko N., *Relacje płci w rodzinie ukraińskiej*, *Socjologia: teoria, metody, marketing*, 2010, #1.
56. Lobley M., Baker J.R., Witehead I., *Farm succession and retirement: some international comparisons*, *Journal of Agriculture, Food Systems and Community Development*, Vol. 1, Issue 1, New Leaf Associates Inc. 2010.
57. *Ludność Ukrainy w 2011 roku (rocznik demograficzny)*, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2012.
58. Lydniuk A., Janyshyn J., *Osobliwości socjalno-psychologiczne działalności menadżerów przedsiębiorstw rolniczych*, *Ekonomika APK*, 2010, #5.
59. Mathijs E., Swinnen J., *The economics of agricultural decollectivization in east Central Europe and the former Soviet Union*, *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 47, No. 1, The University of Chicago Press, Chicago 1998.
60. McAreavey R., *Rural Development. Theory and Practice*, Routledge Taylor & Francis Group, London and New York 2009.
61. Memorandum COPA i COGECA w sprawie dalszego rozwoju Europejskiego Modelu Rolnictwa. Pr(06)116F1, P(06)117F1 Bruksela, 7 lipca 2006.
62. Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie reformy wspólnej polityki rolnej.
63. Panek T., *Wysokość i zróżnicowanie dochodów gospodarstw domowych oraz nierówności dochodowe*, [w:] *Diagnoza społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków*, praca zbiorowa pod red. J. Czapiński, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2011.
64. Pawlak K., Poczta W., *Potencjał konkurencyjny polskiego rolnictwa*, [w:] Nosecka B., *Wybrane aspekty konkurencyjności rolnictwa*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 7, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.
65. Poczta W., *Przemiany w rolnictwie ze szczególnym uwzględnieniem przemian strukturalnych*, [w:] Wilkin J., Nurzyńska I. (red.), *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012.

66. Poczta W., *Wpływ struktury agrarnej rolnictwa na intensywność i efektywność wytwarzania w rolnictwie Polski i Unii Europejskiej*, [w:] Paszkowski S. (red.), *Determinanty transformacji struktury agrarnej w rolnictwie polskim*, Rocznik Akademii Rolniczej w Poznaniu CCCVIII, Część 1 (53), Poznań 1999.
67. *Praca na Ukrainie w 2011 roku (zestawienie statystyczne)*, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2012.
68. *Praca na Ukrainie w 2012 roku (zestawienie statystyczne)*, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2013.
69. *Praca Ukrainy w 2010 roku (zestawienie statystyczne)*, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2011.
70. *Pracujący w gospodarstwach rolnych*, Powszechny Spis Rolny 2010, GUS, Warszawa 2012.
71. Produkcja roślinna, Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/sg/sg_rik/sg_u/rosl_u.html (dostęp 25.10.2013 r.).
72. *Przemiany strukturalne we wsiach objętych badaniem IERiGŻ w latach 1996-2000*, A. Sikorska (red.), IERiGŻ, Warszawa 2001.
73. Quendler E., *Young farmers with future*, Federal Institute of Agricultural Economics, Wiedeń 2012.
74. Radziukiewicz M.,: *Aktywność zawodowa ludzi młodych*, Wiadomości Statystyczne, 9/2013.
75. Rizov M., Gavrilesco D., Gow H., Mathijs E., Swinnen J.F.M., *Transition and enterprise restructuring: the development of individual farming in Romania*, World Development, Vol. 29, No. 7, Elsevier Science Ltd. 2001.
76. *Rocznik statystyczny Ukrainy 2012*, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2013.
77. *Rolnictwo Ukrainy 2009 (zestawienie statystyczne)*, Kijów: Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy, 2010.
78. *Rolnictwo Ukrainy 2010 (zestawienie statystyczne)*, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2011.
79. *Rolnictwo Ukrainy 2011 (zestawienie statystyczne)*, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2012.
80. *Rolnictwo Ukrainy 2012 (zestawienie statystyczne)*, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2013.

81. Ross Gordon Consultants SPRL., *The future of young farmers in the European Union*, Working Paper, Directorate General for Research Luksemburg 2000.
82. Rozporządzenie Komisji (WE) nr 1200/2009 z dnia 30 listopada 2009 wdrażające rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1166/2008 w sprawie badań struktury gospodarstw rolnych i badania metod produkcji rolnej w odniesieniu do współczynników dotyczących sztuk dużych oraz definicji cech objętych badaniem.
83. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1166/2008 z dnia 19 listopada 2008 w sprawie badań struktury gospodarstw rolnych i badania metod produkcji rolnej oraz uchylające rozporządzenie Rady (EWG) nr 571/88, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L321/14, 01.12.2008.
84. *Rural development in the EU. Statistical and economic information*, Report 2012, European Commission, Brussels 2012.
85. Schneider M., *Austrian agriculture: experience with the CAP and the anticipated effects of the EU's eastern enlargement*, Agricultural Economics Vol. 49, No. 2. Czech Academy of Agricultural Sciences, Prague 2003.
86. *Selskata žena na praga na nowija vek*, pr. zbior. pod red. W. Kožuharowa-Žiwkova, Izdatelstwo Alja, Sofia, 2000.
87. Sikorska A., *Przemiany w strukturze agrarnej indywidualnych gospodarstw rolnych*, Projekt badawczy 0021/B/H03/2011/40, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.
88. Sikorska A., *Gospodarstwa bez produkcji towarowej w strukturach indywidualnego rolnictwa*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 549, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2010.
89. Sikorska A., *Obrót ziemią a przemiany agrarne w indywidualnym rolnictwie*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej nr 1 (334), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.
90. Sikorska A., *Procesy przekształceń strukturalnych w wiejskiej społeczności i chłopskim rolnictwie. Synteza*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.
91. Sikorska A., *Przemiany w strukturze agrarnej gospodarstw chłopskich*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
92. Sikorska A., *Przemiany w strukturze agrarnej indywidualnych gospodarstw rolnych*, IRiGŻ-PIB, Warszawa 2013.
93. Sikorska A., *Zmiany w wielkości badanych wsi oraz mobilność rodzin*, [w:] *Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi objętych badaniem*

- IERiGŻ-PIB w latach 2000-2005*, red. nauk. A. Sikorska, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
94. Sottomayor M., Tranter R., Costa L., *Likelihood of succession and farmers' attitudes towards their future behaviour: evidence from a survey in Germany, the United Kingdom and Portugal*, International Journal of Sociology of Agriculture and Food, Vol. 18, No. 2, Cardiff University and Florida Atlantic University 2011.
 95. Spesna D., Pospech P., Nohel F., Drlik J., Delin M., *Ageing of the agricultural workforce in relation to the agricultural labour market*, Agricultural Economics, Vol. 55, No. 9, Czech Academy of Agricultural Sciences, Prague 2009.
 96. *Spoleczno-demograficzne charakterystyki gospodarstw domowych Ukrainy w 2012 roku (według danych sondażu warunków życia gospodarstw domowych)*, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2012.
 97. *Sustainable food consumption and production in a resource-constrained world*, European Commission – Standing Committee on Agricultural Research (SCAR), The 3rd SCAR Foresight Exercise 2011.
 98. *The Cap and the Regions, The Territorial Impact of the Common Agricultural Policy*, pod red. M. Shucksmith, K.J. Thomson, D. Roberts, CABI Publishing, 2005.
 99. *The new rural paradigm: policies and governances*, OECD Rural Policy Reviews, Paris 2006.
 100. *TNS Opinion and Social, Europeans, Agriculture and Common Agricultural Policy*, Special Eurobarometer, Brussels 2009.
 101. Todorova, S., *Impact of the EU Common Agricultural Policy on Farming Structure in Bulgaria*, Journal of Rural Economics, edited and published by the Agricultural Economics Society of Japan, Special Issue, Co-author: Masaru Kagatsume, Tokyo 2007, p. 575-582.
 102. Truskiewicz Z., *Kształtowanie stosunków własnościowych w rolnictwie*, [w:] Czechowski P. (red.), *Prawo rolne*, LexisNexis, Warszawa 2011.
 103. Upton M., Bishop C., Pearce R., *Part-time farming. The Cyprus case*, GeoJournal, Vol. 6, Issue 4, Kluwer Academic Publishers, Akademische Verlagsgesellschaft, Wiesbaden 1982.
 104. Ustawa Państwowego Komitetu Statystyki Ukrainy *O gospodarstwie farmerskim*, #973-15, redakcja z dnia 09.12.2012, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/973-15> (dostęp 15.11.2013 r.).

105. Ustawa Państwowego Komitetu Statystyki Ukrainy *O ubezpieczeniu emerytalnym*, #1788-12, redakcja z dnia 09.12.2012 roku, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1788-12> (dostęp 21.11.2013 r.).
106. Ustawa Państwowego Komitetu Statystyki Ukrainy *O środkach ustawodawczego zapewnienia reform systemu emerytalnego*, #3668-17, redakcja z dnia 03.06.2013 roku, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3668-17> (dostęp 22.11.2013 r.).
107. Ustawa Państwowego Komitetu Statystyki Ukrainy z dnia 02.08.2010 roku #225, redakcja z dnia 18.11.2010 roku, http://ukrstat.org/uk/metod_polog/metod_doc/2005/225/metod_r.htm (dostęp 25.10.2013 r.).
108. Van der Veen H.B., van Bommel K.H.M., Venema G.S., *Family farm transfer in Europe. A focus on the financial and fiscal facilities in six European Countries*, Agricultural Economics Research Institute (LEI), The Hague 2002.
109. Van Huylenbroeck G., Vandermeulen V., Mettepenningen E., Verspecht A., *Multifunctionality of agriculture: a review of definitions, evidence and instruments*, *Living Reviews in Landscape Research*, No 1, Leibniz Centre for Agricultural Landscape Research, Munchenberg 2007, <http://www.livingreviews.org/lrlr-2007-3>.
110. Vogel S., *Farm succession patterns in Austria*, Eastern European Countryside Vol. 12, UMK, Toruń 2006.
111. Westlund H., Kobayashi K., *Social Capital and Rural Development in the Knowledge Society. New Horizons in Regional Science*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA 2013.
112. *Wieloaspektowa diagnoza sytuacji kobiet na rynku pracy w Polsce*, pr. zbior. pod red. J. Auleytnera, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Departament do Spraw Kobiet, Rodziny i Przeciwdziałania Dyskryminacji, Warszawa, 2008.
113. Woś A., *Mechanizmy restrukturyzacji rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 1999.
114. Woś A., *Wzrost gospodarczy i strategie rozwoju polskiego rolnictwa. Eseje 2*, IERiGŻ, Warszawa 1998.
115. Wrzochalska A., *Kobiety kierujące gospodarstwami rolnymi*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 542, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2010.
116. Wrzochalska A.: *Aktywność rolników w pozyskiwaniu funduszy na przykladzie działania „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” – pierwsze rezultaty wdrażania PROW 2007-2013*”, SERiA, Roczniki Naukowe, tom XIII, zeszyt 2, Warszawa-Poznań-Wrocław 2011, s. 536-541.

117. Wrzochalska A.: *Kobiety kierujące gospodarstwami rolnymi*, ZER nr 2/2004, IERiGŻ, Warszawa 2004.
118. Wrzochalska A.: *Kobiety wiejskie – praca i warunki bytu*, Zeszyty Naukowe UWMSC nr 32 – Społeczeństwo polskie wczoraj i dziś. Monografie i studia, Warszawa 2011, s. 129-144.
119. Wrzochalska A.: *Rola i miejsce gospodarstw kierowanych przez kobiety w produkcji żywności*, Żywnienie człowieka i metabolizm, suplement I – cz. I., IŻŻ, Warszawa, 2004.
120. Wrzochalska A.: *Полята на жените в селските райони на Полиа*, Agricultural Economics and Management, nr 4/2012, Agricultural Academy, Sofia 2012, s. 77-85.
121. *Wydatki i zasoby gospodarstw domowych Ukrainy w 2012 roku (według danych sondażu warunków życia gospodarstw domowych Ukrainy)*, Część 1, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2013.
122. *Wydatki i zasoby gospodarstw domowych Ukrainy w 2012 roku (według danych sondażu warunków życia gospodarstw domowych Ukrainy)*, Część 2, Kijów: Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, 2013.
123. Zadura A., *Aktualne problemy rynku ziemi rolniczej w państwach europejskich*, [w:] *Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy*, nr 14, Analizy rynkowe, IERiGŻ-PIB, ANR, MRiRW, Warszawa 2011.
124. Zegar J.St., *Niektóre problemy rolnictwa w świetle spisów*, [w:] *Zróżnicowanie regionalne rolnictwa*, red. naukowa J.St. Zegar, GUS, Warszawa 2003.
125. Zegar J.St., *Polityka rolna wobec konkurencyjności ekonomicznej i społecznej*, [w:] *Konkurencyjność gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej*, red. nauk. Kowalski A., Wigier M., Dudek M., Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 60, IERiGZ-PIB, Warszawa 2012.
126. Zutinic D., Grgic I., *Family farm inheritance in Slaviona region, Croatia*, Agricultural Economics Vol. 56, No 11, Czech Academy of Agricultural Sciences, Prague 2010.

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

*Nakład 500 egz., ark. wyd. 8,6
Druk i oprawa: EXPOL Włocławek*